

České stopy v Gulagu

Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu

Mečislav Borák

Opava, Slezské zemské muzeum 2003. 167 s. ISBN 80-86224-41-4.

Mečislav BORÁK: *Czech trails in Gulag*. From the research of the persecution of Czechs and Citizens of the Czechoslovak Republic in the Soviet Union. Opava, Silesian Museum 2003.

Мечислав БОРАК: *Следы чехов в ГУЛАГе*. Преследование чехов и граждан Чехословацкой республики в Советском Союзе. Опава, Силезийский музей 2003.

*Sborník příspěvků vznikl jako součást řešení výzkumného projektu
Ministerstva zahraničních věcí České republiky (č. RB 19/27/01)
a byl vydán s jeho finanční podporou*

*Tato elektronická verze knihy je určena pro studijní a badatelské účely. Neobsahuje žádné obrazové přílohy, rejstříky ani formátování finální sazby. V citacích prosím vždy uvádějte oficiální tištěnou verzi knihy.
Více informací na www.mecislavborak.cz.*

Obsah

Úvod

- 1) Cíl, předmět a metody výzkumu
- 2) Rozbor literatury a pramenů
 - a) Literatura a tištěné prameny
 - b) Archivní prameny
- 3) Formy perzekuce obyvatel v SSSR
- 4) Problém národní, státní a územní příslušnosti perzekvovaných
- 5) Okruhy perzekvovaných Čechů a čs. občanů v SSSR
 - a) Souborné údaje ze statistik
 - b) Emigrace do roku 1939
 - Tradiční české menšiny
 - Legionáři a zajatci z 1. světové války
 - Meziválečná emigrace
 - c) Emigrace po roce 1939
 - Emigranti a běženci do SSSR
 - Češi a čs. občané z území anektovaných SSSR
 - Vojáci čs. legionu
 - Židé z transportu do Niska
 - Katyňské oběti
- 6) Osoby odvezené do SSSR
- 7) Českoslovenští váleční zajatci
- 8) Celkový rozsah perzekuce Čechů a čs. občanů v SSSR
(předběžné odhady)
- 9) Meze a možnosti dalšího výzkumu

Zkratky

Prameny a literatura

Úvod

Výzkumné programy Slezského ústavu Slezského zemského muzea se zaměřují nejen na dějiny Slezska ve středoevropském kontextu dějin českých zemí a na problematiku národnostních menšin, ale již řadu let sledují též perzekuční mechanismy totalitních systémů, neboť i tato problematika se obou základních linií výzkumu úzce dotýká. Projekty řešené v posledním desetiletí se týkaly:

- forem a rozsahu perzekuce obyvatel českých zemí v době nacistické okupace v letech 1938-1945, zvláště na severovýchodní Moravě a ve Slezsku,
- evidence obětí tzv. katyňského zločinu původem z českých zemí,
- odsunu německého obyvatelstva z českých zemí po druhé světové válce,
- poválečných internačních táborů pro Němce a politicky nespolehlivé osoby v letech 1945-1948,
- komunistických táborů nucených prací v letech 1948-1954,
- tzv. pomocných technických praporů v letech 1950-1954,
- vězeňských systémů v Československu a ve střední Evropě v letech 1945-1955.

Bylo tedy jen otázkou času, kdy se do takto komplexně zaměřeného výzkumu zahrne i zjištění forem a celkového rozsahu perzekuce občanů Československé republiky v bývalém Sovětském svazu. Šlo zde vhodně navázat na výsledky výzkumu perzekuce Poláků pocházejících z ČSR, kteří byli popraveni sovětským režimem či prošli jeho gulagy, a podobně by se mohla doplnit historie německé menšiny v ČSR zjištěním osudu několika desítek tisíc válečných zajatců, kteří rovněž prošli tábory na území bývalého Sovětského svazu. Aktuální společenský zájem o problematiku všech československých obětí perzekuce sovětského režimu, tedy včetně Čechů z ČSR i příslušníků českých menšin na sovětském území, vedl k jejímu zařazení mezi témata vědeckých projektů Ministerstva zahraničních věcí České republiky.

V konkursu zájemců o řešení tohoto projektu zvítězil návrh vědeckých pracovníků našeho ústavu, kteří tak dostali příležitost bádát přímo v bývalých sovětských archivech v Moskvě. I když záběr projektu byl jen informativní a rámcové vymezení tematických okruhů výzkumu nedovolovalo přesnější zjištění všech skupin perzekvovaných a celého rozsahu jejich perzekuce, dosažené výsledky přesto umožňují podstatně korigovat dosavadní představy o rozsahu obětí. Poprvé jsme s nimi seznámili veřejnost na mezinárodní vědecké konferenci *Osudy československých občanů v bývalém SSSR (1918-*

1956), pořádané 20. února 2002 v Praze Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR ve spolupráci se Slezským zemským muzeem v Opavě. Z příspěvků, které tam byly předneseny, byl ve spolupráci obou institucí vydán obsáhlý sborník, doplněný soupisem literatury z území bývalého SSSR o obětech perzekuce sovětského režimu.

Abychom také my vyšli vstříc zájmu veřejnosti o tuto problematiku, vydáváme alespoň základní závěrečnou studii výzkumného projektu. Její čtenáři by měli mít na paměti, že jde o první pokus o zmapování perzekucí československých občanů i příslušníků českých menšin v SSSR, a že teprve další systematické a hlouběji zaměřené bádání může ověřit spolehlivost této pracovní hypotézy. K dokončení výzkumu v bývalých sovětských archivech, pokud společenská poptávka po něm bude dále trvat, jsou pracovníci ústavu i jejich spolupracovníci z dalších institucí již dobře připraveni.

Rudolf Žáček

ředitel Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě

1. Cíle, předmět a metody výzkumu

Problematika perzekuce československých občanů v Sovětském svazu nebyla dosud, až na nečetné dílčí sondy týkající se některých skupin perzekvovaných, předmětem samostatného historického výzkumu. Po téměř půl století od konce druhé světové války tomu bránily důvody politické. Ani po pádu komunistického režimu, v souvislosti se změnami priorit naší zahraniční politiky, se neobjevil dostatečný společenský zájem o takový výzkum. Bez podpory státu a společnosti se systematický průzkum bývalých sovětských archivů sotva může obejít. Na rozdíl od našich sousedů v Polsku, Rakousku či Německu, kde výzkumy perzekucí svých občanů v SSSR organizují už více než deset let (a na Slovensku či v Maďarsku jen o něco kratší dobu), jsme bohužel promeškali vhodné období „tolerantnějšího“ přístupu ruských úřadů k odtajňování archivních fondů. Zájem české veřejnosti o tuto problematiku sice existoval, jak o tom svědčí např. čtenářská obliba literatury s tematikou „gulagů“, nemohl však být uspokojen konkrétními fakty o perzekuci československých občanů.

Dodnes se tato fakta nahrazují nekvalifikovanými odhady, jež přispívají k oživování starých a k vytváření nových mýtů a legend. K takovým patří i jeden z posledních odhadů z roku 2000, vydávaný za stanovisko Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu a uvádějící, že sovětskými gulagy prošlo na 120 tisíc Čechů, a že ze Slovenska bylo koncem války a po ní odvečeno do SSSR 100 tisíc Slováků.¹ Jiné práce tuto otázku naopak zcela pomíjejí,² většina české literatury si tématu všímá jen v obecné rovině „tisíců obětí“. Odstranit tento nedostatek může jedině verifikace údajů v ruských archivech, jejich odborné vyhodnocení po systematickém archivním výzkumu.

Zájem o takový výzkum konečně vznikl koncem roku 2000, kdy bylo téma perzekucí v SSSR zařazeno mezi témata vědeckých projektů Ministerstva zahraničních věcí ČR. Přispěla k tomu patrně i aktualizace této problematiky v souvislosti s diplomatickým jednáním mezi Českou republikou a Ruskou federací o řešení pohledávek a dalším vývoji vzájemných styků, především však projednávání návrhu zákona *„O odškodnění osob odvečených do SSSR nebo do táborů, které SSSR zřídil v jiných státech“*, v orgánech Poslanecké sněmovny ČR.³ Bylo proto zapotřebí upřesnit rozsah perzekuce československých občanů v SSSR, uspokojit zájem veřejnosti, vytvořit podklady pro

¹ Uvedl K. Pacner s odvoláním na přehledy ÚDV a sdělení V. Bystrova. In: *Zločiny komunismu*. Mimořádná příloha MF Dnes 25. 2. 2000, s. IV. Stejně údaje přinesl téhož dne i jiný český tisk, např. Lidové noviny. Převzaly je beze změny další publikace, např. LESÁK, J.: *Čas oponou trhnul...* Praha 2000, s. 98.

² Např. *Černá kniha komunismu*. Zločiny, teror, represe. I. díl. Praha-Litomyšl 1999.

případná jednání o odškodnění obětí a v neposlední řadě pro uctění jejich památky. Na rozdíl od tradičního uctění památky obětí nacismu či nově zavedeného uctění památky obětí domácího komunistického režimu nebyla dosud památce obětí perzekuce čs. občanů v SSSR (až na výjimky některých perzekvovaných skupin) věnována náležitá pozornost. Stále u nás existují stovky rodin, které o osudu svých blízkých v SSSR nemají žádné informace. Zatímco odškodnění již dosáhli např. občané nasazení na práce v nacistickém Německu či bývalí příslušníci vojenských PTP, osoby perzekvované sovětským totalitním režimem a pozůstali po nich takovou možnost dosud neměli.⁴

Všechny uvedené důvody přispěly k tomu, že Vědecká rada MZV ČR vyhlásila mezi tématy k veřejné soutěži na zpracování vědeckých projektů pro rok 2001 téma č. 19 „Českoslovenští občané z území dnešní ČR perzekvovaní v SSSR“, s následujícím zadáním:

„Stručná charakteristika:

- 1) Mnoho bývalých československých občanů z území dnešní České republiky bylo v SSSR vystaveno perzekuci sovětského totalitního režimu a mnozí z nich se stali oběťmi této perzekuce. Průzkum archivních fondů bývalých sovětských institucí umožní určit skupiny perzekvovaných občanů a zjistit jména obětí.
- 2) Problémové okruhy: legionáři, oběti z akcí na pomoc SSSR, političtí emigranti do SSSR před rokem 1939, španělští interbrigadisté, uprchlíci před nacisty po roce 1939, vojáci Svobodova legionu a čs. jednotky v SSSR, Židé z transportu do Niska, bílá emigrace, katyňské oběti, osoby odvezené z českých zemí po roce 1945.
- 3) V souvislosti se současnou debatou o odškodnění obětí fašismu lze předpokládat, že se také navrhované téma může v dohledné době stát předmětem zájmu sdělovacích prostředků a veřejné diskuse. Podrobné rozpracování dané problematiky pomůže vytvořit odbornou základnu pro budoucí řešení záležitostí souvisejících s navrhovaným tématem.

Cíle:

Zjistit formy a rozsah perzekuce československých občanů z území dnešní ČR v SSSR a vytvořit podklady pro případná jednání o odškodnění a uctění památky obětí.

Výstupy:

³ Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR, Sněmovní tisk 855 (3. volební období); Zákon č. 172 ze dne 9. dubna 2002 o odškodnění osob odvezených do SSSR nebo do táborů, které SSSR zřídil v jiných státech. Sbírka zákonů ČR, r. 2002, částka 73, s. 3662-3663.

⁴ K vyplacení prvních odškodnění podle zmíněného zákona došlo až v roce 2003, zákon však zahrnuje mezi oprávněné osoby jen některé skupiny perzekvovaných.

1) Souhrnná studie o rozsahu a formách perzekuce se seznamy obětí.

2) Vědecká konference k této problematice.

Doba trvání:

1 rok.⁵

Zadání tedy vymezilo záběr výzkumu velmi široce, se snahou o zjištění celkového rozsahu perzekucí. Původní návrh zákona o odškodnění, chystaný Parlamentem ČR a vypracovaný podle obdobného slovenského zákona, měl zahrnovat jen občany ČR, kteří jako čs. občané byli v letech 1944–1953 odvezeni do SSSR. Zadání projektu se však neomezilo jen na tuto skupinu perzekvovaných, ale ukládalo prozkoumat též další perzekuce z doby druhé světové války i z doby předválečného vývoje SSSR. Výzkum z tohoto rámcového zadání vycházel. Během řešení projektu se však ukázalo, především po bližším seznámení se s charakterem materiálů v ruských archivech, že záběr výzkumu je nutné ještě více rozšířit jak z hlediska tematického, tak z hlediska teritoriálního a chronologického záběru. Souborné statistiky GULAGu mnohdy nerozlišují národnost a státní příslušnost, takže bylo nutné zkoumat i okruh příslušníků české menšiny v SSSR, v němž se vyskytovali i Češi s čs. státní příslušností. Podobně vojenské statistiky zahrnovaly internované (tj. zatčené na konci války či po ní a deportované do SSSR) do výkazů válečných zajatců, přičemž uváděly národnostní a státní příslušnost podle různých kritérií, takže ji mnohdy nelze rozlišit na českou a slovenskou část. I když původní představy o záběru projektu předpokládaly, že otázka perzekuce české menšiny a specifická problematika válečných zajatců budou vzhledem ke svému rozsahu a náročnosti na zpracování řešeny až v navazujících projektech, bylo nutné je zahrnout mezi okruhy výzkumu již nyní.

Upřesněné tematické vymezení projektu nakonec zahrnovalo:

1) okruhy perzekvovaných Čechů a čs. občanů v SSSR:

- legionáře a zajatce z první světové války,
- příslušníky českých menšin z území SSSR, ale i z území získaných SSSR během druhé světové války v polské Volyni, Haliči a rumunské Besarábii,
- emigraci do SSSR před rokem 1939, včetně ekonomické i politické,
- emigraci do SSSR po roce 1939 (uprchlíky před nacisty a maďarskými fašisty),

⁵ Informace MZV ČR – Témata vědeckých projektů MZV pro r. 2001. Viz internetová stránka <http://www.mzv.cz/granty/temata2.html>, s. 4-5 (staženo 1. 12. 2000).

- vojáky čs. legionu,
 - čs. židy z transportu do Niska,
 - tzv. katyňské oběti původem z ČR,
- 2) osoby odvečené z území ČSR do SSSR na konci války a po ní, včetně tzv. bílé emigrace,
- 3) válečné zajatce české národnosti a čs. Příslušnosti.

I v takto vymezených okruzích docházelo k jistému prolínání jednotlivých skupin, jež bylo eliminováno až v konkrétních rozborech. V roce 1939 došlo k podstatné změně charakteru i rozsahu emigrace do SSSR, proto jsme některé skupiny vyčlenili samostatně, i když pro osoby již dříve vězněné v gulazích či deportované rok 1939 žádný mezník nepředstavoval. Na rozdíl od emigrace před rokem 1939, jež odcházela do SSSR v naprosté většině dobrovolně a z vlastního rozhodnutí, brala většina emigrace po roce 1939 tuto možnost ve srovnání s německou či maďarskou okupací jako menší zlo, východisko z nouze či příležitost k předpokládanému boji s nacisty. Některé skupiny se do SSSR dostaly proti své vůli (např. Češi z menšin v Polsku a Rumunsku se v SSSR ocitli po anexi území v roce 1939, Svobodovi vojáci byli zajištěni v Polsku a internováni v SSSR, čs. židé z Niska byli nacisty do SSSR většinou vyhnáni, katyňské oběti patřily k polským válečným zajatcům).

Tři hlavní tematické okruhy se vzájemně lišily v charakteru perzekuce. Represivní záměr, namířený proti konkrétně vymezené skupině, lze prokázat v okruhu odvečených osob; byl zacílen především proti představitelům ruské a ukrajinské emigrace, známým svým odporem vůči sovětskému režimu. Ještě výrazněji byl takový záměr uplatněn vůči tzv. katyňským obětem, jež byly zastřeleny pro svou službu polskému státu, i když pocházely z českých zemí, některé z nich hlásily jako Češi a jejich pomnichovské občanství bylo z hlediska československého práva sporné. Většina osob, které byly popraveny či prošly gulagy a deportacemi, se však stala oběťmi represivní politiky sovětského totalitního režimu, především v rámci rozkulačování a později také v rámci špiománie na konci 30. a počátkem 40. let. Perzekuce systematicky zaměřená proti celému národu, jaké byli vystaveni třeba Poláci či Estonci, nebyla vůči české menšině zaznamenána, i když i jí se sovětská národnostní politika citelně dotkla, včetně deportací. Zcela samostatným okruhem byli váleční zajatci, vojáci nepřátelských armád, kteří z pochopitelných důvodů k přímým obětem perzekuce nemohou patřit. Můžeme však zohlednit prokazatelné případy nedobrovolné služby v německé armádě, zvláště u

vojáků z Těšínska a Hlučínska, či tuhý režim a špatné životní podmínky v zajateckých táborech, nadměrné pracovní využívání zajatců a mnohdy nepřiměřenou délku zajetí, což vše vedlo k poměrně vysoké úmrtnosti.

Tematickému rozšíření výzkumu se musel přizpůsobit i jeho záběr teritoriální, takže nakonec zahrnoval nejen občany z území dnešní ČR, ale z území celé předválečné ČSR, aby vůbec bylo možno archivní materiály a statistiky vyhodnotit. Byla však přijata zásada, že těžištěm badatelského zájmu zůstává území dnešní ČR, takže ve sporných případech rozhodovala územní příslušnost k českým zemím. Ostatní území předválečné ČSR (tedy Slovensko a Podkarpatská Rus) byla sledována jen v hrubých obrysech a v nezbytných souvislostech. Časové vymezení perzekucí je ohraničeno zhruba rokem 1918, kdy jsme zachytili první perzekuce, a zhruba rokem 1956, kdy byly v podstatě ukončeny repatriace.

Doba řešení projektu stanovená zadáním na jeden rok neumožňovala zvládnout heuristický výzkum v archivech v takovém rozsahu, jaký by mohl vést ke vzniku syntetické studie na dané téma (výzkum by musel trvat nejméně tři roky). Smlouvou přijatý návrh projektu řešitele proto určil jako výstup projektu souhrnnou studii, která by podala základní informaci o sledované problematice. Rovněž seznamy obětí perzekuce mohly mít ze stejných důvodů jen dílčí charakter.

Řešitelský tým mohl zčásti vycházet z vlastních zkušeností s výzkumy perzekucí totalitního systému v Československu, prováděnými ve Slezském ústavu v Opavě již od počátku devadesátých let.⁶ Archivní materiály týkající se perzekuce v pracovních táborech se do značné míry podobají materiálům o sovětských gulazích, takže k jejich vyhodnocení lze využít metod již známých z dosavadních výzkumů, včetně příp. počítačového zpracování hromadných dat. Výzkum zde mohl navázat i na vlastní dílčí práce týkající se perzekuce v SSSR.⁷ Zčásti mohly být využity též zkušenosti řešitelského týmu s výzkumem mimořádného soudnictví v ČSR⁸ a dílčí práce o popravách v rámci tzv.

⁶ Viz např. *Tábory nucené práce a další projevy perzekuce 1948-1954*. Opava 1991; BORÁK, M.-JANÁK, D.: *Tábory nucené práce v ČSR 1948-1954*. Opava 1996; JANÁK, D.: *Politické a legislativní aspekty táborů nucené práce*. Část I.-III, Slezský sborník, 98, 2000, s. 93-109, 171-190, 300-314; *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945-1955*. Praha 2001; *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945-1955*. Opava 2001.

⁷ BORÁK, M.: *Obyvatelé Těšínska obětmi táborů a věznic v SSSR (výsledky výzkumu)*. Slezský sborník, 90, 1992, s. 108-120; Týž: *Transport do tmy*. První deportace evropských Židů. Ostrava 1994.

⁸ Např. JANÁK, D.: *Činnost Mimořádného lidového soudu Opava v letech 1945-1948*. Časopis Slezského zemského muzea, Série B, 43, 1994, s. 245-283; BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*. Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945-1948). Ostrava 1998.

katyňského zločinu.⁹ Specifika sovětského soudnictví, stejně jako složitý systém deportací se staly předmětem studia v ruské odborné literatuře, podobně jako problematika válečných zajatců a internovaných, s níž řešitelský tým neměl přímé zkušenosti. Zde kromě ruské literatury posloužila též polská, slovenská a zčásti i česká, týkající se tzv. bílé emigrace. K řešení některých otázek byli formou externí spolupráce přizváni odborníci na příslušnou problematiku, např. na odvezení představitelů ruské a ukrajinské emigrace Vladimír Bystrov, na problematiku repatriace čs. občanů ze SSSR do vlasti Milada Polišínská, na oběti perzekuce z řad Čechů a čs. občanů na Ukrajině Evžen Topinka, na válečné zajatce Tamara Juríková.

Z metodického hlediska se ukázaly jako velmi přínosné výsledky dlouholetých výzkumů polských historiků, především řešitelů projektu Ministerstva spravedlnosti Polské republiky, který byl zaměřen na perzekuci Poláků a polských občanů v SSSR.¹⁰ I když jsme se s obsahem toho výzkumu seznámili až během řešení našeho projektu, velmi nás zaujala blízkost výchozích stanovisek. Tak jako náš projekt sleduje i ten polský perzekuci všech Poláků i polských občanů v SSSR v celkovém záběru. Pokládá tedy za nedílnou součást výzkumu též předválečné perzekuce Poláků v SSSR už od počátku dvacátých let, i když důraz je položen na rozsáhlejší represe po roce 1939, zmapované již řadou minulých výzkumů. Právě díky komplexnímu vytěžení ruských centrálních archivů v minulých letech mohl výzkum nedávno prokázat, že celkový počet polských obětí perzekuce v SSSR byl ve skutečnosti 3-4 krát nižší, než se uvádělo a někdy dosud uvádí v odborné literatuře.¹¹

Také náš výzkum se pokusil, byť ne v tak komplexní podobě jako zmíněný výzkum polský, vyjít ze shromáždění a vzájemného porovnání údajů získaných z odborné literatury domácí, exilové i zahraniční, z dobových publikací a tisku, ze vzpomínkových prací, z osobních svědectví a dotazníkových akcí, z výsledků studia archivních dokumentů uložených ve fondech domácích a především bývalých sovětských archivů, jež byly těžištěm výzkumu. Získané informace posloužily k vytvoření pracovní verze systému kategorií perzekvovaných osob, v jejichž rámci pak probíhal další výzkum statistický, komparativní a verifikační. Výsledkem se staly předběžné odhady rozsahu i

⁹ Např. BORÁK, M.: *Vraždy v Katyňském lese*. Ostrava 1991; Týž: *Symbol Katynia*. Zaolziańskie ofiary obozów i więzień w ZSRR. Czeski Cieszyn 1991.

¹⁰ CIESIELSKI, S.-MATERSKI, W.-PACZKOWSKI, A.: *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*. Raport Komisji Ekspertów projektu celowego nr 1 H01G 001 97C/3153 (1997-1999) Komitetu Badań Naukowych – na zlecenie Ministerstwa Sprawiedliwości RP. Warszawa 2000.

¹¹ Blíže o výsledcích projektu viz např. KNYT, A.: *Represjonowani – imiennie*. Karta, 2000, nr 31, s. 142-145; JASIEWICZ, K.: *Liczba deportowanych*. Tamtéž, 2001, nr 32, s. 143-145.

forem perzekucí a neúplné dílčí seznamy některých skupin perzekvovaných. Dál se náš výzkum vzhledem k příliš krátké době řešení nemohl dostat. Polský výzkum v této cestě pokračoval vytvářením počítačových databází „Indexu perzekvovaných“ (*Indeks represjonowanych*), v němž jsou jmenovitě zachyceny konkrétní perzekvované osoby. I když se polským historikům prozatím podařilo takto identifikovat jen necelou desetinu perzekvovaných, dostupné prameny údajně dávají možnost konkrétně určit téměř polovinu všech obětí perzekuce. Takový výzkum ale vyžaduje čas i prostředky a v našich podmínkách může být jen vzdáleným cílem příštích projektů.

2. Rozbor literatury a pramenů

a) Literatura a tištěné prameny

Již jsme se zmínili, že dosud nevznikla česká historická práce, jež by si všímala perzekuce Čechů a československých občanů v SSSR, ať již za celou dobu jeho existence (1922–1991, příp. od nástupu sovětské moci v Rusku v roce 1917) či za některé období jeho dějin (předválečné, válečné či poválečné). Po desítkách let poválečného nuceného mlčení se možná dalo čekat, že po pádu komunistického režimu taková práce konečně vznikne. Uběhlo však další desetiletí a bibliografické přehledy české historické literatury k ruským a sovětským dějinám zaznamenaly pouze vznik některých dílčích, tematicky přesně ohraničených prací.¹²

Nejvíce prací se vztahuje k období časově nejbližšímu, k poválečným deportacím čs. občanů do SSSR. Je to způsobeno jednak okolností, že dosud ještě žijí pamětníci těchto akcí, a také skutečností, že největší část této skupiny perzekvovaných patří v českých zemích k příslušníkům předválečné ruské, ukrajinské a zčásti i běloruské emigrace do ČSR, tvořící soudržné společenství se zájmem o uchování svých tradic a o poznání své historie. Ruské a ukrajinské emigraci jsou věnovány již četné historické práce a studie, takže je z čeho vycházet.¹³ Nedávno vznikla obšírná monografie Vladimíra Bystrova, mapující nejen osudy odvečených ruských emigrantů, ale i úsilí o uchování jejich památek.¹⁴ Je to vlastně dosud jediná česká práce, i když nikoliv čistě historická, která monograficky zachycuje alespoň jednu z perzekvovaných skupin. Všímá si i odvečených Čechů a problematického vztahu české společnosti k informacím o vězních GULAGu. Uvádí též některé zmínky o represích vůči čs. občanům v SSSR ve dvacátých a třicátých letech. Skupiny odvečených osob si všímá i studie Petra Čuky, která zhodnotila dosud známé informace na toto téma.¹⁵ Deportace ze Slovenska a Podkarpatské Rusi se předmětem zájmu slovenských historiků staly především proto, že na rozdíl od

¹² VORÁČEK, E.: *Bibliografie české produkce z oboru ruských a sovětských dějin v období od listopadu 1989 do jara 1995*. Slovanský přehled 81, 1995, s. 345-360; VORÁČEK, E.-HORČÁKOVÁ, V.: *Česká historická produkce let 1990-2000 k dějinám Ruska, Ukrajiny, Běloruska a Sovětského svazu*. Slovanské historické studie, 27, 2001, s.183-224.

¹³ Např. SLÁDEK, Z.: *Ruská emigrace v Československu (Problémy a výsledky výzkumu)*. Slovanský přehled 79, 1993, č. 1, s. 1-13; *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945*. Sv. 1-4, Praha 1993 -1996; ZILYNSKYJ, B.: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917-1945 (1994)*. Praha 1995.

¹⁴ BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu aneb Překáželi*. Praha 1999.

¹⁵ ČUKA, P.: *Únosy lidí z Československa sovětskou KGB*. Securitas imperii. Sborník k problematice bezpečnostních služeb, sv. 7, 2001, s. 192-223.

deportací z českých zemí měly značný rozsah. Slovenské deportace blíže zkoumal Róbert Letz,¹⁶ celou problematiku shrnul a zhodnotil Michal Barnovský.¹⁷ Peter Juščák na základě rozboru vzpomínek odvečených, kteří se vrátili ze SSSR, charakterizoval příčiny deportací i osudy odvečených.¹⁸ O deportacích z Podkarpatské Rusi se blíže zmínili Stěpan Vidňanskij a Marián Gajdoš,¹⁹ a Jaroslav Vaculík vysvětlil, za jakých okolností tam probíhala opce pro čs. státní občanství.²⁰ Otázkou repatriací internovaných osob se zabývala Milada Polišínská, jež se při té příležitosti dotkla i repatriace čs. válečných zajatců.²¹

Ve srovnání s okruhem odvečených a internovaných osob je problematika čs. válečných zajatců zpracována naprosto nedostatečně, nevznikla dosud žádná samostatná práce a chybějí i zmínky v souborných pracích. Perzekuce čs. občanů v gulazích za druhé světové války je zachycena jen v nepatrných zmínkách některých souborných prací. K nemnoha výjimkám patří práce Ericha Kulky o Židech ve Svobodově armádě, jež dokládá desítky případů internace protektorátních i podkarpatoruských Židů v gulazích,²² podobně jako publikované biogramy některých Svobodových vojáků.²³ O internaci uprchlíků z Podkarpatské Rusi se zmínil Karel Richter,²⁴ výjimečný osud Karla Goliata z Ostravy zpracoval Milan Myška.²⁵ Problematika obětí transportu do Niska nad Sanem a obětí katyňského zločinu je předmětem již zmíněných monografií.²⁶

¹⁶ LETZ, R.: *Činnosť sovietskych orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 a 1945*. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy). Bratislava 1994, s. 102-113.

¹⁷ BARNOVSKÝ, M.: *Odvečenie občanov ČSR zo Slovenska do pracovných táborov v ZSSR v rokoch 1944-1945*. In: V tieni totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948-1953, s. 10-21.

¹⁸ JUŠČÁK, P.: *Odvečenie*. Osudy občanov Československa odvečených do pracovných táborov GULAG v ZSSR. Bratislava 2001.

¹⁹ VIDŇANSKIJ, S.-GAJDOŠ, M.: *Niektoré osobitosti nastolenia totalitného režimu v Zakarpatskej Ukrajině*. In: Od diktatúry k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945-1953. Bratislava 1995, s. 80-87.

²⁰ VACULÍK, J.: *K průběhu opce pro československé státní občanství na Podkarpatské Rusi v letech 1945-1948*. Sborník Vojenské akademie Brno, Řada C-společenskovední, Brno 1994, s. 323-332; Týž: *Hledali svou vlast*. Praha 1995.

²¹ POLIŠENSKÁ, M.: *Pohlčení mašinérií stalinské moci*. Českoslovenští občané v sovětských zajateckých a internačních táborech a ministerstvo zahraničních věcí 1945-1949. Mezinárodní politika 15, 1991, č. 11, s. 26-27; Týž: *The Deportation of Czechoslovak Citizens to the Soviet Internment and Prison Camps, and the Struggle for their Repatriation, 1945-1949*. Bohemia 39, 1998, č. 2, s. 371-381.

²² KULKA, E.: *Židé v československé Svobodově armádě*. Praha 1990.

²³ *Medailony statečných*. Napsali K. Borský, J. a B. Kopoldovi, M. a O. Kvapilovi, S. Petras, M. Šmoldas. Praha 1998; JOVBÁK, V.: *Pravda o 1. čs. samostatné tankové brigádě v SSSR*. I. kniha, Kroměříž 1999.

²⁴ RICHTER, K.: *Podkarpatské Rusíni v boji za svobodu*. Praha 1977.

²⁵ MYŠKA, M.: *Věznem stalinských gulagů*. (O osudech ostravského advokáta JUDr. Karla Goliata). Vlastivědné listy 18, 1992, č. 1, s. 15-19.

²⁶ BORÁK, M.: *Transport...*, c.d.; Týž: *Vraždy...*, c.d.; Týž: *Symbol...*, c.d.

Naše znalosti o předválečné perzekuci čs. občanů v SSSR jsou stejně útržkovité. O vystěhovalectví do SSSR a osudech čs. družstev se sice v minulosti psalo, ale bez zmínek o perzekuci jejich členů.²⁷ Otevřené zmínky lze kupodivu najít v práci Zdeňka a Jiřího Filipa z poloviny šedesátých let²⁸ a v novější práci Jana Krby.²⁹ Osudy jiných čs. občanů v SSSR jsou zmapovány ještě méně, snad s výjimkou práce Zdeňka Filipa o perzekuci českých učitelů.³⁰ Zde se už téma prolíná s perzekucí české menšiny v SSSR, o níž se v poměrně početné obecné literatuře najdou některé zmínky. Poslední přehled o menšině v Rusku a na Ukrajině podaly Nad'a Valášková a Helena Dluhošová,³¹ avšak nejvíce prací se týká nejpočetnější menšiny, Čechů z Volyně. Tady má výsadní postavení Jaroslav Vaculík, ale zmínky o perzekuci Čechů jsou v jeho pracích jen sporadické, s výjimkou poslední syntetické práce.³² Vznikly ale již první studie na toto téma – Evžen Andres uvádí desítky jmen obětí kolektivizace,³³ Vladimír Hostička podrobně líčí perzekuci Čechů v předválečné sovětské části Volyně,³⁴ dalších pět studií a článků z obou částí Volyně přinesl sborník sestavený Vladimírem Dufkem.³⁵ Jiný přehled perzekucí na Ukrajině, zahrnující i oblast Haliče, podal Evžen Topinka.³⁶ Dvě práce se zmiňují o perzekuci Čechů v Kazachstánu,³⁷ jež zčásti souvisí s deportacemi Čechů z rumunské Besarábie poté, co byla připojena k SSSR. Jen nepatrné znalosti máme o perzekuci Čechů

²⁷ Viz např. POLLÁK, P.: *Internacionálna pomoc československého proletariátu národom SSSR*. Dejiny československého robotníckeho družstva Interhelpo v sovietskej Kirgízii. Bratislava 1961.

²⁸ FILIP, Z.-FILIP, J.: *Tam na východě vidí oči spásu*. (Severomoravský příspěvek k dějinám Interhelpa). Severní Morava 15, 1967, s. 9-18.

²⁹ KRBA, J.: *Vystěhovalecké družstvo Interhelpo a jižní Morava*. In: Kulturně historické styky jižní Moravy. Břeclav-Brno 1991, s. 97-101.

³⁰ FILIP, Z.: *Případ učitele Bezděka*. Severomoravský příspěvek k dějinám stalinských represí. Severní Morava 59, 1990, s. 23-38; Týž: *Proces s českými učiteli na Ukrajině v roce 1931*. In: *Historia magistra vitae, vita magistra historiae*. Praha 1998, s. 62-69.

³¹ VALÁŠKOVÁ, N.: *Češi v Rusku*. Češi v cizině, sv. 9, 1996, s. 26-47; DLUHOŠOVÁ, H.: *Vystěhovalectví na Ukrajinu*. Tamtéž, s. 48-66.

³² VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů. I-III*, Praha 1997, 1998, 2001. O perzekuci se zmiňuje 2. díl, zachycující období let 1914-1945.

³³ ANDRES, E.: *Zločiny proti lidskosti spáchané komunistickou stranou Sovětského svazu na Češích a Němcích žijících na území bývalé Volyňské gubernie*. In: Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu. Praha 1991, s. 166-170.

³⁴ HOSTIČKA, V.: *Volyňští Češi a jejich perzekuce v SSSR*. In: Střední a východní Evropa v krizi XX. století. Praha 1998, s. 47-60.

³⁵ *Kapitoly z dějin volyňských Čechů*. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Koordinátor Vladimír Dufek. Praha 1997, s. 90-123.

³⁶ TOPINKA, E.: *Některá fakta o represáliích proti Čechům v bývalém Sovětském svazu*. In: Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Praha 2000, s. 63-66.

³⁷ VALÁŠKOVÁ, N.: *Česká minorita v Kazachstánu a její přesídlování do České republiky*. Český lid 85, 1998, č. 2, s. 161-170; UHEREK, Z.-VALÁŠKOVÁ, N.-KUŽEL, S.: *Potomci českých emigrantů v Kazachstánu*. Český lid 86, 1999, č. 3, s. 235-270.

v Bělorusku.³⁸ Podobně zůstala stranou pozornosti otázka perzekuce čs. legionářů a zajatců z 1. světové války, kteří zůstali v SSSR. Dosud takřka chybí též původní česká literatura o obecné problematice GULAGu nebo o sovětských represivních orgánech.³⁹

Kde chybí literatura, musíme vzít zavděk vzpomínkami, ale v našem případě ani ty nejsou nijak bohaté. Lze je rozdělit chronologicky. První předválečné zprávy o fenoménu GULAG se u nás objevily z přeložených ruských zdrojů,⁴⁰ až se rozpoutala bouře kolem zčásti autobiografického románu Jiřího Weila; jeho svědectví o sovětských táborech mohlo u nás vyjít až po pádu komunismu.⁴¹ Teprve v roce 1939 vyšlo po předchozích pokusech osobní svědectví bývalého vězně Jiřího Bezděka.⁴² Za protektorátu vyšlo několik relací z propagandistických zájezdů na okupované území SSSR, ale k osobním vzpomínkám patřily jen dvě práce Josefa Kličky, z nichž ta druhá se zmiňuje o perzekuci českých osadníků v Besarábii a Podněstří.⁴³ Po válce mohly vzpomínky na perzekuci v SSSR vycházet jen v exilu, mimořádně ceněné jsou tři práce o poměrech v GULAGu od Františka Poláka vydané v USA⁴⁴ a práce od Karla Goliata vydaná v Německu.⁴⁵ Doma mohly začít podobné práce vycházet až v devadesátých letech. Vzpomínka Vladimíra Levory popisuje útěk tří českých chlapců z protektorátu do SSSR a jejich věznění v GULAGu.⁴⁶ Početnější jsou vzpomínky uprchlíků do SSSR z Podkarpatské Rusi, kteří přišli do ČSR se Svobodovým vojskem.⁴⁷ Zmínky o perzekuci obsahuje i nová verze vzpomínek L. Svobody.⁴⁸ Také Češi z obou částí Volyně, polské i sovětské, vydali svá

³⁸ UHEREK, Z.-VALÁŠKOVÁ, N.-BROUČEK, S.: *Češi z Běloruska*. Český lid 84, 1997, s. 177-190.

³⁹ K prvním pokusům patří např. BABKA, L.: *Solovecký koncentrační tábor – unikát sovětského Gulagu*. Historický obzor 13, 2002, č. 1-2, s. 24-32; LITERA, B.: *SMERŠ. K činnosti sovětské vojenské kontrarozvědky za druhé světové války*. Slovanský přehled 86, 2000, č. 1, s. 1-24.

⁴⁰ BRUNOVSKIJ, V.: *V sovětských žalářích*. Praha 1931.

⁴¹ WEIL, J.: *Moskva-hranice*. 1. vyd. Praha 1937, 2. vyd. Praha 1991; Týž: *Dřevěná lžice*. Praha 1992; o dobových sporech blíže viz PFAFF, I.: *Česká levice proti Moskvě 1936-1938*. Praha 1993.

⁴² BEZDĚK, J.: *Ze Soloveckých ostrovů do východní Sibiře*. Širým světem, 15, 1938, s. 267-273, 321-325, 379-382, 437-441, 510-514, 555-560; Týž: *Domů ze sibiřského vyhnanství*. Tamtéž, 16, 1939, s. 664-680.

⁴³ KLIČKA, J.: *Žil jsem v SSSR*. Praha 1942; Týž: *Krev a slzy. Osudy českých sedláků ve znamení srpů a kladiva*. Praha 1942; přehled protektorátní propagandistické literatury o SSSR podává BROD, T.: *Československo a Sovětský svaz 1939-1945*. Moskva – objetí a pouto. Praha 1992, s. 374-418.

⁴⁴ POLÁK, F.: *Otroci v sovětských koncentračních táborech*. New York 1955; Týž: *Cestou ze sovětského koncentráku*. Tamtéž 1959; Týž: *Jak žili a umírali sovětské otroci*. Tamtéž 1962.

⁴⁵ GOLIAT-GOROVSKÝ: *Zápisky ze stalinských koncentráků*. Köln 1986.

⁴⁶ LEVORA, V.-DVOŘÁKOVÁ, Z.: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Praha 1993.

⁴⁷ DEMČÍK, J.: *Můj útěk do Gulagu*. Podle vzpomínek literárně zpracoval Karel Richter. Praha 1995; LUŽANSKÝ, Š.: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939-1942)*. Praha 1999; PAVLIČ, J.: *Přežil jsem Gulag*. Vyprávění po padesáti letech. Praha 2000.

⁴⁸ SVOBODA, L.: *Cestami života*. I.-II. Praha 1971, 1992.

svědectví.⁴⁹ Přehled můžeme uzavřít vzpomínkami o poválečných deportacích do SSSR, bohužel však výhradně ze Slovenska.⁵⁰

Ještě horší je situace v oblasti publikovaných pramenů. První, účelově zpracovaná edice, vycházející z dokumentů předválečného MZV v Praze a z relací čs. diplomata Josefa Girsy, se objevila už za války.⁵¹ V poválečné edici k dějinám čs.-sovětských vztahů lze najít jen málo vhodných dokumentů,⁵² více už jich je v nové edici z konce devadesátých let, např. k osvobození čs. Rusínů z GULAGu.⁵³ Byly vydány jednací protokoly čs. vlády týkající se pobytu Rudé armády v poválečné ČSR,⁵⁴ dokumenty k předválečným dějinám ruské a ukrajinské emigrace v ČSR,⁵⁵ materiály k reemigraci volyňských Čechů⁵⁶ a přehled archivních pramenů k problematice českého vystěhovalectví do Ruska a SSSR.⁵⁷

Pro poznání složitého vývoje, různorodých forem a obrovského rozsahu perzekucí v sovětském totalitním systému je dnes již k dispozici obsáhlá ruská historiografická literatura. Zmínky o perzekuci čs. občanů v ní sice lze nalézt jen výjimečně, avšak pro výzkum tématu má zcela zásadní význam. Vybrali jsme z této široké a pestré nabídky alespoň tituly zásadnějšího významu, s nimiž jsme při řešení projektu přišli do styku.

Existují už pokusy o celkový pohled na problematiku represí a sovětskou politickou justici,⁵⁸ na strukturu a činnost sovětských bezpečnostních orgánů,⁵⁹ na jejich propojení

⁴⁹ HOSTIČKA, V.: *Vzpomínky volyňské Česky na život na Ukrajině a na Sibiři*. In: Za svobodu a demokracii. I. díl - Odpor proti komunistické moci. Uspořádali J. Cuhra a V. Vener. Praha 1999, s. 276-290; LANCIGER, J. *Střetnutí věků*. Ostrava 2000.

⁵⁰ Kromě již zmíněné práce P. Juščáka viz např. DVOŘÁKOVÁ, Z.: *Z letopisů třetího odboje*. Praha 1992, s. 104-109; TUNÁK, P.: *Vázeň gulagov*. Svedectvo, 1, 1992, č. 5, s. 17; BREZINA, I.: Tajšet, Irkutská oblast. *Revolver Revue*, 22, 1993, s. 211-

⁵¹ URBAN, J.: *Na Sibiři? Zkušenosti českých osadníků v zemi sovětů*. Praha 1943.

⁵² Např. *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*. Díl 1-5, Praha 1975-1988.

⁵³ NĚMEČEK, J.-NOVÁČKOVÁ, H.-ŠŤOVÍČEK, I.-TEJCHMAN, M.: *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945*. Dokumenty. Díl 1-2, Praha 1998-1999.

⁵⁴ JŮN, L.: *Pobyt Rudé armády na území Československa po květnu 1945 v jednacích protokolech první poválečné československé vlády*. 1. část. *Slovanský přehled* 82, 1996, č. 3-4, s. 295-303.

⁵⁵ SLÁDEK, Z.-BĚLOŠEVSKÁ, L. a kol.: *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939)*. Praha 1998.

⁵⁶ DUFEK, V.: *Návrat volyňských Čechů v archivních materiálech*. Praha 1997.

⁵⁷ VACULÍK, J.: *Archivní prameny k problematice českého vystěhovalectví do Ruska a SSSR*. In: Z regionální historie a archivnictví. Břeclav-Brno-Olomouc 1990, s. 251-255.

⁵⁸ Z novějších např. STECOVSKIJ, J. I.: *Istorija sovětskich represij*. T. 1-2, Moskva 1997; KUDRJAVCEV, V. N.-TRUSOV, A. I.: *Političeskaja justicija v SSSR*. Moskva 2000.

⁵⁹ Např. *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otěčestvennoj vojně*. T. 1-2, Moskva 1995; KOKURIN, A. I.: *Lubjanka: VČK-OGPU-NKVD-MGB-MVD-KGB, 1917-1960*. Spravočnik. Moskva 1997; ŽUKOVSKIJ, V. S.: *Lubjanskaja imperija NKVD 1937-1939*. Moskva 2001; PETROV, N. V. - SKORKIN, K. V.: *Kto rukovodil NKVD 1934-1941*. Spravočnik. Moskva 1999; SUDOPLATOV, P.: *Specoperacii*. Lubjanka i Kreml.

s politickou mocí⁶⁰ i na sovětský vězeňský systém.⁶¹ Nejvíce pozornosti bylo v posledních letech soustředěno na výzkum GULAGu. Po prvním domácím ruském vydání průkopnické práce Alexandra Solženicyna⁶² přišli na řadu historici, kteří podrobili verifikaci především údaje o celkovém počtu obětí.⁶³ Historicko-sociologické aspekty GULAGu charakterizoval V. N. Zemskov,⁶⁴ který zmínil i některé statistické údaje o vězněných čs. občanech. První syntézu o GULAGu a jeho místě v systému totalitního státu vydala G. M. Ivanova.⁶⁵ Další dvě sledovaly „strůjce, obyvatele a hrdiny“ GULAGu.⁶⁶ K základním informativním příručkám patří přehled systému nápravně pracovních táborů ITL a přehled celého systému GULAG v letech 1918–1960, stejně jako např. přehled zákonodárných a normativních aktů týkajících se represí a rehabilitace obětí.⁶⁷ V současnosti vrcholí přípravy k vydání šestidílné dokumentární práce o GULAGu, jež má být komplexním přehledem dokumentů k této problematice z ruských archivů.⁶⁸ Nezaostává ani regionální historická produkce o místech, kde stávaly významné tábory –

1930-1950 gody. Moskva 2001; *LUBJANKA 2. Iz istoriji otčestvennoj kontrrazvedki*. Moskva 1999; KOLPAKIDI, A.-PROCHOROV, D.: *Imperija GRU. Očerki istorii rossijskoj voennoj razvedki*. Kniga 1-2. Moskva 2001; TELICYN, V.: *„SMERŠ“: operacii i ispolnitěli*. Smolensk 2000.

⁶⁰ IVKIN, V. I.: *Gosudarstvennaja vlast' v SSSR*. Vysšije organy vlasti i upravlenija i ich rukovoditeli 1923-1991. Istoriko-biografičeskij spravičnik. Moskva 1999; CHLEVNJUK, O. V.: *Politbjuro*. Mechanizm političeskoj vlasti v 1930-je gody. Moskva 1996; *Stalinskoje Politbjuro v 30-je gody*. Sbornik dokumentov. Moskva 1995.

⁶¹ SMYKALIN, A. S.: *Kolonii i tjurmy v Sovetskoj Rossii*. Jekaterinburg 1997; BAZUNOV, V. V.: *Tjurmy NKVD-MVD SSSR v karatělnoj sisteme sovetskogo gosudarstva*. Moskva 2000;

⁶² SOLŽENICYN, A.: *Archipelag GULAG*. Moskva 1990. České vydání *Souostroví GULAG*. Díl 1-3. Praha 1990.

⁶³ DUGIN, A. N.-MALYGIN, A. Ja.: *Solženicyn, Rybakov: tehnologija lži*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1991, č. 7, s. 65-68; *Spravki o čislennosti zaključennych, soděržavšichsja v lagerjach, tjurmach i kolonijach NKVD*. Tamtéž, s. 68-73.

⁶⁴ ZEMSKOV, V. N.: *GULAG (istoriko-sociologičeskij aspekt)*. Sociologičeskije issledovanija, 1991, č. 6, s. 10-27, č. 7, s. 3-16.

⁶⁵ IVANOVA, G. M.: *Gulag v sisteme totalitarnogo gosudarstva*. Moskva 1997.

⁶⁶ *GULAG: jeho stroitěli, obitatěli i geroi*. Pod red. I. V. Dobrovolskogo. T. 1: Rossija – po dorogam fanatizmu i mučeničestva. Moskva 1998. T. 2: Raskulačivanie i goněnie na Pravoslavnuju Cerkov popolniali lagerja GULAGa. Moskva 1999.

⁶⁷ *Sistema ispravitělno-trudovych lagerej v SSSR 1923-1960*. Spravočnik. Sost. M. B. Smirnov. Moskva 1998; *GULAG: (Glavnoje upravlenije lagerej) 1917-1960*. Sostavili A. I. Kokurin, N. V. Petrov. Moskva 2000; *Sbornik zakonodatělnych i normativnych aktov o repressijach i reabilitacii žertv političeskich repressij*. Sost. Je. A. Zajcev. Moskva 1993.

⁶⁸ CHLEVNJUK, O. V.: *Problemy podgotovki šestitomnoj dokumentalnoj publikacii „Istoria GULAGa 1918-1953 gg.“*. In: *Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka*. Moskva 2001, s. 223-226.

např. o Karélii, Komi, Kolymě či Kuzbasu.⁶⁹ Zpracována je i historie některých gulagů.⁷⁰ Dílčí studie přinášejí sondy např. do národnostního složení vězňů či výrobních poměrů v táborech,⁷¹ nezbytné jsou i diskuse k problematice a dílčí výběry dokumentů.⁷² Jiné práce si všímají životních podmínek vězňů a každodennosti táborového života,⁷³ časté jsou dnes též edice vzpomínek.⁷⁴ Mimořádně rozsáhlá je zvláště literatura připomínající památku obětí, např. seznamy popravených, umučených a perzekvovaných osob lze počítat již na stovky.⁷⁵ Objevují se též práce o průběhu rehabilitace.⁷⁶

Značnou pozornost věnuje ruská historiografie problematice nucených migrací v SSSR, tedy deportacím, vysídlování a přesídlování všeho druhu včetně vyhnanství. Nejnovější shrnutí tématu představuje monografie Pavla Poljana,⁷⁷ ale vzniklo již několik obsažných prací o deportacích⁷⁸ a nuceném přesídlování v příslušných

⁶⁹ *GULAG v Karelii*. Sbornik dokumentov i materialov 1930-1941. Petrozavodsk 1992; MOROZOV, N. A.: *Osobyje lagerja MVD SSSR v Komi ASSR (1948-1954 gody)*. Syktyvkar 1998; Týž: *GULAG v Komi kraje 1929-1956*. Tamtéž 1997; *Pečalnaja pristanal*. Sost. I. L. Kuzněcov. Tamtéž 1991; BACAJEV, I. D.: *Kolymskaja grjada archipelaga GULAG (zaključennyje)*. In: Istoričeskije aspekty Severo-Vostoka Rossii: ekonomika, obrazovanie, kolymskij GULAG. Madagan 1996, s. 29-46; JELANCEVA, O. P.: *Stroitelstvo No 500 NKVD: železnaja doroga Komsomolsk-Sovětskaja Tabaň (1930-40-je gg.)*. Vladivostok 1995; PANKOV, S. A.: *Lagernaja sistema i prinuditelnyj trud v Sibirii i na Dalněm Vostoke v 1929-1941 gg.* In: Vozvraščeniye pamjati. Istoriko-archivnyj almanach. Vyp. 3., Novosibirsk 1997; GVOZDKOVA, L. I.: *Prinuditelnyj trud*. Ispravitelno-trudovye lagerja v Kuzbasse (30-50-je gg.). T. 1-2, Kemerovo 1994; Táž: *Istorija reperessij i stalinskich lagerej v Kuzbasse*. Kemerovo 1997; KIRILLOV, V. M.: *Istorija represij v Nižnětagilskom regioně Urala, 1920-načalo 50-ch gg.*. Nižnij Tagilsk 1996..

⁷⁰ Např. BERDINSKICH, V.: *Istorija odnogo lagerja (Vjatlag)*. Moskva 2001; KLIMOVICH, R.: *Koněc GORLAGa*. Mensk, 1999.

⁷¹ MOROZOV, N. A.: *Mnogonacionalnyj GULAG. Žizn nacionalnostej*, 1996, č. 4, s. 36-39; EBEDŽANS, S. G.: *Proizvodstvennyj fenomen GULAGa*. Voprosy istorii 1994, č. 6, s. 188-190.

⁷² *Rožděniye GULAGa*. Diskussii v verchnich ešelonach vlasti. Sost. S. A. Krasilnikov. Istoričeskij archiv, 1997, č. 4, s. 142-156; DUDIN, A. N.: *Něizvestnyj GULAG*. Dokumenty i fakty. Moskva 1999.

⁷³ Např. všestranná příručka ROSSI, J.: *Spravočnik po GULAGu*. Č. 1-2. Moskva 1991 (zkrácený český překlad *Encyklopedie GULAGu*. Praha 1999); *Tvorčestvo i byt GULAGa*. Katalog muzejnogo sobranija Obščestva Memorial. Moskva 1998; JAKOBSON, M. a L.: *Pesennyj folklor GULAGa kak istoričeskij istočnik (1917-1939)*. Moskva 1988.

⁷⁴ Např. *Poživši v GULAGe*. Sbornik vospominanij. Sost. A. I. Solženicyn. Moskva 2001; BERBERYUŠ, E.: *Golos iz GULAGa*. Besedy s Olgerdom Volynskim. Moskva 200.

⁷⁵ Soupis takových seznamů a pamětních knih uchovávaných v knihovně Sdružení memoriál v Moskvě je v příloze sborníku BORÁK, M. a kol.: *Perzekuce občanů z území České republiky v SSSR*. Sborník studií. Sešity ÚSD sv. 38. Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky 2003. Zde uvádíme alespoň jako příklad *Rasstrelnyje spiski*. Vypusk 1: Donskoje kladbišče. 1934-1940. Moskva 1993. Vypusk 2: Vagaňkovskoje kladbišče. 1926-1936. Moskva 1995; ČERNIN, Je. A.: *Avtomatizirovannyj bank dannych „Kniga pamjati“*. Otčečstvennyje archivy, 1995, č. 3, s. 100-101.

⁷⁶ Např. *Reabilitacija: kak eto bylo*. Dokumenty prezidiuma CK KPSS i drugije materialy. T. 1-3, Moskva 2000-2002.

⁷⁷ POLJAN, P.: *Ně po svojej vole...* Istorija i geografija prinuditelnyh migracij v SSSR. Moskva 2001.

⁷⁸ *Deportacii narodov SSSR (1930-1950-je gody)*. Sost. O. L. Milova. Č. 1-2. Moskva 1992, 1995; BUGAJ, N. F.: *L. Berija - I. Stalinu: „Soglasno Vašemu ukazaniu...“* Moskva 1995; Týž: *Deportacija narodov s Ukrainy (30-50je gody)*. Ukrainskij istoričeskij žurnal /Kijev/, 1990, č. 10, s. 32-45, č. 11, s. 20-25; PARSADONOVA, V. S.: *Deportacija naselenija iz Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Belorussii v 1939-1941 gg.* Novaja i novejšaja istorija,

regionech.⁷⁹ Problematikou se hlouběji zabýval též V. N. Zemskov,⁸⁰ řada dalších prací si v této souvislosti všímala specifík národnostní politiky v SSSR.⁸¹ Předmětem samostatného výzkumu byly represe vůči sovětským Němcům, včetně jejich internace a „pracovní mobilizace“,⁸² stejně jako působení sovětských orgánů v okupovaném Německu.⁸³ Podobný výzkum se týkal represí vůči Polákům,⁸⁴ zvláště v souvislosti s katyňským zločinem.⁸⁵

1989, č. 2, s. 26-44.

⁷⁹ Např. *Specpereselency v Zapadnoj Sibirii 1933-1938*. T. 1-4, Novosibirsk 1992-1996; *Specposjolki v Komi oblasti*. Syktyvkar 1997; IGNATOVA, N.: *Specpereselency v respublike KOMI v 1939-1940 gg.: zaselenije i uslovija žizni*. In: Kornij travy. Sbornik statěj molodych istorikov. Moskva 1996, s. 23-34.

⁸⁰ ZEMSKOV, V. N.: *Massovoje osvobožděnie specposelencev i ssylnych (1954-1960 gg.)*. Sociologičeskije issledovanija, 1991, č. 1, s. 5-26; Týž: *Zaključonnyje, specposelency, ssylkoposelency, ssylnyje i vyslannyje (statistiko-geografičeskij aspekt)*. Tamtéž, 1991, č. 5, s. 151-165; Týž: *Specposelency (po dokumentam NKVD-MVD SSSR)*. Tamtéž, 1990, č. 11, s. 3-17; Týž: *Zaključonnyje v 30-je gody (demografičeskij aspekt)*. Tamtéž, 1996, č. 7, s. 3-14; Týž: *Specposelency (1930-1959 gg.)*. In: *Naselenije Rossii v 1920-1950-je gody: čislennost', potěri, migracii*. Moskva 1994, s. 145-194.

⁸¹ BUCHOVEC, O. G.: *Postsovetskoje „Velikoje pereselenije narodov“: Belarus, Rossija, Ukraina i drugije*. Moskva 2000; *Tak eto bylo. Nacionalnyje repressii v SSSR 1919-1952 gody*. Sost. S. U. Alijeva. T. 1-3. Moskva 1993; *Protokoly rukovodjaščich organov narodnogo komissariata po dělam nacionalnostěj RSFSR 1918-1924 gg.* Katalog dokumentov. Moskva 2001; ZIMA, V. F.: *Mentalitet narodov Rossii v vojne 1941-1945 godov*. Moskva 2000.

⁸² *SSSR i germanskij vopros*. Sost. G. P. Kynin i J. Laufer. T. 1-2. Moskva 1996 a 2000; *Nakazannyj narod. Repressii protiv rossijskich němcev*. Moskva 1999; NELIPOVIČ, S. G.: *Repressii protiv poddanych „centralnych děržav“*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1996, č. 6, s. 32-43; POLJAN, P. M.: *Internirovannyje němcy v SSSR*. Voprosy istorii, 2001, č. 8, s. 113-123; Týž: *„Vestarbajtery“: internirovannyje němcy v SSSR (predistorija, istorija, geografija)*. Stavropol-Moskva 1999; *Mobilizovat' němcev v rabočije kolonny... J. Stalin*. Sbornik dokumentov (1940-je gody). Sost. N. F. Bugaj. Moskva 1998; ČUCHIN, I.: *Internirovannaja junost'*. Istorija 517-go lagerja internirovannyh němok NKVD SSSR. Moskva-Petrozavodsk 1995.

⁸³ SEMIRJAGA, M. I.: *Kak my upravljali Germanijej*. Politika i žizn'. Moskva 1995; ZACHAROV, V. V.-FILIPPOVYCH, L. N.-CHAJNEMANN, M.: *Materialy po istorii sovetskoj vojennoj administracii v Germanii 1945-1949 gg.* Naučno-spravočnoje izdanie. Moskva 1999; *Specialnyje lagerja NKVD/MVD SSSR v Germanii 1945-1950 gg.* Sbornik dokumentov i statěj. Pod red. S. V. Mironěnko. Moskva 2001.

⁸⁴ Např. *SSSR-Polša. Mechanizmy podčiněnija 1944-1949 gg.* Sbornik dokumentov. Pod red. G. Bordjugova, G. Matvejeva, A. Koseckogo, A. Pačkovskogo. Moskva 1995; *Repressii protiv poljakov i polskich graždan*. Istoričeskije sborniki Memoriala. Moskva 1997;

⁸⁵ JAŽBOROVSKAJA, I. S.-JABLOKOV, A. Ju.-PARSADONOVA, V. S.: *Katynskij syndrom v sovetsko-polskich i rossijsko-polskich otnošenijach*. Moskva 2001; *Katyň. Svidětelstva, vospominanija, publicistika*. Moskva 2001; *Katyň. Plenniki něobjavlennoj vojny*. Pod red. A. N. Jakovleva. Moskva 1999.

Velmi četná je dnes už literatura o perzekuci rolníků v rámci tažení proti kulakům a násilné kolektivizace,⁸⁶ nebo o perzekuci z důvodů náboženských.⁸⁷ Pomineme-li obsáhlou literaturu o politických represích, jež se týká především domácích poměrů, můžeme najít řadu souvislostí s tématem projektu v pracích o činnosti Kominterny,⁸⁸ nebo ve studiích o zahraničních dělnících v SSSR, z nichž vyniká zvláště mikrosonda Sergeje Žuravljova.⁸⁹ K osudům čs. legionářů se v obecné poloze vztahují některé nové práce o občanské válce na Dálném východě a na Sibiři,⁹⁰ vznikly i nové práce o Svobodově legionu z druhé světové války a o čs.-sovětských vztazích v této době.⁹¹ Lze najít i práce vztahující se k osudu ruské emigrace v ČSR.⁹²

Dosti značný je též okruh literatury pojednávající o válečných zajatcích v SSSR. Vyšly už dva obsáhlé výbory dokumentů k této problematice, umožňují poměrně komplexní pohled včetně zákonných norem, struktury táborů, životních podmínek

⁸⁶ Např. *Tragedija sovětskoj děrevni*. Kollektivizacija i raskulačivanie. Dokumenty i materialy. T. 1-3. Moskva 1999-2001; *Sovětskaja děrevnja glazami VČK-OGPU-NKVD 1918-1939*. Dokumenty i materialy. Pod red. A. Bereloviča, V. Daniloviča. T. 1-2, Moskva 2000; GRAZIOZI, A.: *Velikaja krest'janskaja vojna v SSSR*. Bolševiki i krest'janě. 1917-1933. Moskva 2001; FITZPATRICK, S.: *Stalinskije krest'janě*. Socialnaja istorija Sovětskoj Rossii v 30-je gody: děrevnja. Moskva 2001; ZEMSKOV, V. N.: *Sud'ba „kulackoj ssylki“ (1930-1954 gg.)*. Otěčestvennaja istorija, 1994, č. 1, s. 118-147; *Sslynje mužiki*. Pravda o specposjolkach. Podgotovil N. V. Těpcov. In: *Něizvestnaja Rossija. XX vek. Kniga 1*. Moskva 1992, s. 184-268; *Mor*. Dokumenty o kollektivizacii i golodě na Ukraině. Russkij archiv, 1992, č. 2, s. 209-248; *Raskulačivali daže inostrancev*. *Dokumenty perioda kollektivizacii*. Něizvestnaja Rossija. Kniga 2. s. 324-336; *Gorod i děrevnja v jevropejskoj Rossii*. Sto let peremen. Monografičeskij sbornik. Moskva 2001.

⁸⁷ Např. *Religioznyje organizacii v SSSR*. Otěčestvennyje archivy, 1995, č. 2, s. 37-67, č. 3, s. 41-70; ČAPLICKIJ, B.-OSIPOVA, I.: *Kniga pamjati*. Martirolog katoličeskoj cerkvi v SSSR. Moskva 2000.

⁸⁸ ADIBEKOV, G. M.-ŠACHNAZAROVA, E. N.-ŠIPINJA, K. K.: *Organizacionnaja struktura Kominterny 1919-1943*. Moskva 1997; MAKDERMOTT, K.-DŽEREMI, A.: *Komintern*. Istorija meždunarodnogo kommunizma ot Lenina do Stalina. Moskva 2000; *Komintern i Graždanskaja vojna v Ispanii*. Dokumenty. Moskva 2001; *Komintern i Vtoraja mirovaja vojna*. Č. 1-2, Moskva 1994, 1996; *Komintern i ideja mirovoj revoljucii*. Dokumenty. Moskva 1998.

⁸⁹ ŽURAVLJOV, S.: „Maleňkije ljudi“ i „bolšaja istorija“. Inostrancy moskovskogo Elektro Zavoda v sovětskom obščestve 1920-ch - 1930-ch gg. Moskva 2000; *O sud'be inostrannyh specialistov v SSSR*. Otěčestvennyje archivy, 1992, č. 6, s. 60-70.

⁹⁰ LARKOV, N. S.: *Načalo graždanskoj vojny v Sibirii*. Tomsk 1995; *Istorija beloj Sibirii*. Kemerovo 1999; *Iz istorii graždanskoj vojny na Dal'nem Vostoke (1918-1922 gg.)*. Chabarovsk 1999; *Krasnyj terror v gody graždanskoj vojny*. Voprosy istorii, 2001, č. 7, s. 3-34, č. 8, s. 3-34, č. 9, s. 10-35, č. 10, s. 3-34.

⁹¹ Např. MARJINA, V. V.: *Čechoslovackij legion v SSSR (1939-1941 gg.)*. Voprosy istorii, 1998, č. 2, s. 58-73; *Táž: Čechoslovacko-sovětskije otnošenija v diplomatičeskich peregovorach 1931-1945 gg.* Novaja i novejšaja istorija, 2000, č. 4, s. 144-151; *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944-1953 gg.* T. 1-2. Moskva 1997, 1998.

⁹² Např. *Něljza upustiť im sozdannuju biblioteku (dokumenty o polučeniji Russkogo zagraničnogo archiva iz Čechoslovakii)*. Istočnik, 1993, č. 4, s. 122-127; *Fondy Russkogo zagraničnogo istoričeskogo archiva v Prage*. Mežarchivnyj putěvoditel'. Moskva 1999.

zajatců či statistik o jejich počtu.⁹³ Objevily se četné dílčí práce a sborníky,⁹⁴ včetně monografií o německých zajatcích.⁹⁵ Pro náš projekt mohou být zajímavé i studie o zajatcích maďarských.⁹⁶ Další skupinu prací tvoří studie o osudech sovětských válečných zajatců a občanů odvečených na práce do Říše, perzekvovaných po svém návratu do SSSR.⁹⁷ Bez zajímavosti nejsou ani četné pokusy o vyčíslení lidských ztrát způsobených válkou či totalitním režimem.⁹⁸

Ve výčtu literatury by neměla chybět zmínka o odborných časopisech, jež soustavně přinášejí historické studie a výběry dokumentů k problematice represí v SSSR. Kromě známých titulů jako *Vojenno-istoričeskij žurnal*, *Sociologičeskije issledovanija*, *Voprosy istorii*, *Otčestvennyje archivy*,⁹⁹ *Vestnik archivista*, *Novaja i novejšaja istorija* či *Otčestvennaja istorija* vznikly i zcela nové - např. *Istoričeskij archiv*,¹⁰⁰ *Vojenno-istoričeskij archiv*, *Vojennyje archivy Rossii*, *Istočnik*,¹⁰¹ *Vestnik Archiva prezidenta*

⁹³ *Russkij archiv: Velikaja Otčestvennaja*. T. 24 (13) - Inostrannyje voennoplennyye Vtoroj mirovoj vojny v SSSR. Moskva 1996; *Voennoplennyye v SSSR 1939-1956*. Dokumenty i materialy. Pod red. M. M. Zagorulko. Moskva 2000.

⁹⁴ GALICKIJ, V. P.: *Vražeskije voennoplennyye v SSSR (1941-1945 gg.)*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1990, č. 9; GURKIN, V. V.-KRUGLOV, A.I.: *Krovavaja rasplata agresora*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1996, č. 3; BEZBORODOVA, I. V.: *Inostrannyje voennoplennyye i internirovannyje v SSSR*. Iz istorii dejatel'nosti Upravlenija po delam voennoplennych i internirovannyh NKVD-MVD SSSR v poslevoennyj period. Otčestvennaja istorija, 1997, č. 5; *Tragedija vojny - tragedija plena*. Sbornik materialov. Moskva 1999; JELISEJEVA, N. Je.: „Otvetsvennost' za smertnost'... vozložit' na načalnikov konvojev.“ Otčestvennyje archivy prodolžajut vyjavljat' i sistematizirovat' svedenija o potěrjach sredi německich i drugih voennoplennych na etape konvoirovanija. Vojenno-istoričeskij žurnal, 2000, č. 4, s. 71-77.

⁹⁵ KONASOV, V. B.: *Sud'by německich voennoplennych v SSSR*. Vologda 1996; EPIFANOV, A. Je.: *Stalingradskij plen 1942-1956 gody (německije voennoplennyye v SSSR)*. Moskva 1999.

⁹⁶ GALICKIJ, V. P.: *Vengerskije voennoplennyye v SSSR*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1991, č. 10; FOMIN, V. I.: *Plač matěri s Bjukkskich gor (vengerskije voennoplennyye v sovetskich lagerjach)*. In: *Tragedija vojny - tragedija plena*. Moskva 1999, s. 83-94.

⁹⁷ *Tragedija i geroizm*. (Sovetskije voennoplennyye. 1941-1945 gody). Moskva 1999; POLJAN, P. M.: *Žertvy dvuch diktatur*. Ostarbajtery i voennoplennyye v Treťjem Rejche i ich repatriacija. Moskva 1996; BUKALOV, D.: *Ostarbajtery Donbassa*. In: *Korni travy*. Sbornik statěj molodyh istorikov. Moskva 1996, s. 155-159; ARZAMASKIN, Ju.: *Založniki vtoroj mirovoj vojny*. Repatriacija sovetskich graždan v 1944-1953 gg. Moskva 2001;

⁹⁸ URLANIS, V. S.: *Istorija vojennyh potěr*. Sankt-Peterburg - Moskva 1999; FILOMIŠIN, M. V.: *Naši pavšije kak časovye...* Potěri vooružennyh sil SSSR v vojnach i vojennyh konfliktach. Vojenno-istoričeskij žurnal, 2000, č. 2, s. 16-25; ISUPOV, V. A.: *Demografičeskije katastrofy i krizisy v Rossii v pervoj polovine XX veka*. Istoriko-demografičeskije očerki. Novosibirsk 2000; *Naselenije v Rossiji v XX veke*. Istoričeskije očerki. T. 2 - 1940-1959 gg. Moskva 2001.

⁹⁹ Blíže viz BONDAREVA, T. I.: *Dokumentalnyje publikacii po istorii XX v. na stranicach žurnala „Otčestvennyje archivy“*. In: *Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka*. Moskva 2001, s. 283-289.

¹⁰⁰ Blíže viz ČERNOBAJEV, A. A.: *Iz opyta publikacii dokumentov po istorii Rossii XX v. v žurnale „Istoričeskij archiv“*. In: *Tamtěž*, s. 209-293.

¹⁰¹ Blíže viz FIALOVÁ, I.: *Istočnik – pozoruhodný časopis pro (nejen) soudobou historii*. Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 3-4, s. 547-562.

Rossijskoj Federacii aj. Orientaci v publikovaných dokumentech umožňují některé bibliografické soupisy.¹⁰²

b) Archivní prameny

I když pro řešení projektu měly zásadní význam prameny z bývalých sovětských archivů, zmíníme se nejprve o domácích zdrojích.

V *Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR* v Praze lze najít četné doklady z válečné a poválečné doby, týkající se intervencí čs. úřadů ve věci čs. občanů internovaných v SSSR, včetně dílčích seznamů a obsáhlé korespondence na toto téma, problematiky repatriace apod. Jde např. o fondy ZÚ Moskva 1943–1960, TO SSSR 1945–1959, soubory odeslaných a došlých telegramů, tzv. Londýnský archiv aj. Publikovány byly jen některé dokumenty v edicích k dějinám čs.-sovětských vztahů, ale např. obsáhlá spisová agenda k repatriacím nebyla ještě zpracována. O věznění čs. občanů v SSSR před válkou lze najít zmínky ve fondu politických zpráv čs. zastupitelství v Moskvě.

Řada dosud nevyužitých fondů se nachází ve *Státním ústředním archivu* v Praze. Jde např. o fond Předsednictvo ministerské rady 1918–1945 (materiály o internaci a repatriaci čs. občanů v SSSR), Ministerstvo spravedlnosti 1918–1945 (seznamy vězněných čs. občanů), Československý ústav zahraniční 1928–1941 a 1945–1968 (vystěhovalectví a reemigrace), Ministerstvo zahraničních věcí - Ruská pomocná akce 1920–1939 (dokumentace k čs. družstvům Interhelpo, Reflektor, Slovácká komuna aj.), Čs. červený kříž v zahraničí 1939–1945 (korespondence o osobách v SSSR). Mimořádně obsažné jsou zvláště fondy Ministerstva vnitra, ať již se jedná o starou registraturu 1919–1940 (vystěhovalectví do SSSR), fond tajných spisů (poválečné amnestie a repatriace čs. občanů vězněných v SSSR, reemigrace z Volyně), tzv. Noskův archiv (poválečná repatriace a reemigrace) či o novou registraturu (seznamy po válce internovaných čs. občanů, pátrání po odvečených a nezvěstných čs. občanech, repatriace, opce). Podobně významný je fond Ministerstva sociální péče 1918–1951 (předválečné vystěhovalectví a repatriace týkající se SSSR) a Ministerstva práce a sociální péče 1938–1951 (poválečná repatriace a reemigrace z SSSR, volyňská akce). Za pozornost stojí též např. fond Likvidační komise pro Zakarpatskou Ukrajinu 1945–1950

¹⁰² Např. *Otkrytyj archiv*. Spravočnik opublikovannyh dokumentov po istorii Rossii XX veka iz gosudarstvennyh i semejnyh archivov (po otčestvennoj žurnalnoj periodike i almanacham, 1985-1996 gg). 2. vyd. Moskva 1999.

(v níž jsou též materiály z jiných oblastí SSSR), fond Svaz Čechů z Volyně či dílčí zmínky v londýnských fondech Předsednictva ministerské rady či Ministerstva sociální péče.¹⁰³ Z dalších zdrojů uložených v SÚAr lze jmenovat např. fond Policejního ředitelství Praha (materiály zpravodajské ústředny OZÚS o situaci v SSSR), fond pozůstalosti H. Ripky, fond materiálů převzatých z bývalého Archivu ÚV KSČ (tzv. fond 100) aj.

Materiály uložené ve *Vojenském ústředním archivu* v Praze (dříve *Vojenský historický archiv*) se týkají především historie a činnosti čs. vojska v SSSR (včetně internace v SSSR), např. fond Čs. vojenská mise v SSSR, Ministerstvo národní obrany Londýn, SSSR IV-VI, Odbočka Čs. národní rady v Rusku, Svaz čs. spolků na Rusi, Ústřední sdružení Čechů a Slováků z Ruska aj. Dílčí materiály lze nalézt též v Archivu Národního muzea v Praze, Archivu Ústavu T. G. Masaryka, Archivu Ministerstva vnitra, Archivu hlavního města Prahy, Archivu Výboru „Oni byli první“, Archivu Parlamentu ČR, Archivu krajanství Náprstkova muzea v Praze a v četných dalších archivech, včetně archivů regionálních.

Přímé doklady o perzekuci čs. občanů v SSSR lze hledat především v bývalých sovětských archivech. Fondy, které se této problematice nějak dotýkají, byly zpřístupněny až v posledním desetiletí, bohužel dosud ještě zdaleka ne všechny, nehledě k okolnosti, že některé z již odtajněných fondů se nedávno před badateli opět uzavřely. Možnosti archivního studia v Rusku jsou limitovány i jeho vysokou finanční náročností, takže studijní návštěvy českých historiků v ruských archivech byly dosud až na výjimky spíše jen sporadické. Česko-ruská komise historiků a archivářů,¹⁰⁴ jež si při svém vzniku v roce 1995 dala za cíl napomáhat rozvoji spolupráce mezi českými a ruskými historiky v nových společensko-politických poměrech obou zemí, nedokázala sama bez výraznějšího státního zájmu a podpory tento pro bádání nepříznivý stav zlepšit, i když uskutečnila několik hodnotných vědeckých konferencí a dalších společných akcí.¹⁰⁵ Přetrvávající problémy se zpřístupňováním dokumentů a předkládáním archivních

¹⁰³ Blíže viz JARKOVSKÁ, L.: *Režerše materiálů v SÚAr v Praze na téma „Perzekuce československých občanů v bývalém SSSR 1918-1956“*. Opava 2002. Rukopis je součástí výstupu tohoto projektu.

¹⁰⁴ Nejnovější přehled o složení, historii a úkolech komise viz SVOBODNÝ, P. /sest./: *Informace o společných (mezinárodních) komisích historiků*. Český časopis historický, 99, 2001, č. 3, s. 663-665.

¹⁰⁵ Blíže viz HARNA, J.: *Vzniká Česko-ruská komise historiků*. Český časopis historický, 93, 1995, č. 4, s. 800-801; VEBER, V.: *Zpráva o 2. zasedání česko-ruské komise historiků a archivářů*. Slovanský přehled, 83, 1997, č. 2, s. 246; BÍLEK, J.-KOKOŠKA, S.: *2. zasedání česko-ruské komise historiků a archivářů v Moskvě*. Historie a vojenství, 46, 1997, č. 4, s. 194-197; RAFAJ, P.: *Předání kopií dokumentů z Archivu prezidenta Ruské federace*. Archivní časopis, 47, 1997, č. 4, s. 246-249; Týž: *Česko-ruská komise historiků a archivářů a její činnost*. Tamtéž, 48, 1998, č. 2, s. 104-108.

pomůcek v ruských archivech chtěla v konkrétních případech řešit svou intervencí u vedení příslušných archivů, jak se o tom hovořilo na druhém společném zasedání. Podmínky studia v ruských archivech na základě vlastních badatelských zkušeností důkladně popsal předseda české části komise Vilém Prečan, který uvedl i přehled fondů některých hlavních archivů.¹⁰⁶ Jeho návrh na optimální řešení takřka bezvýchodné situace českých badatelů v Rusku předpokládal v rámci pěti až šestiletého projektu „získat soustředěnou a koordinovanou akci“ kopie archivních materiálů k novodobým dějinám Československa v co nejširším záběru nejen z ruských, ale i z jiných zahraničních zdrojů a zpřístupnit je badatelům na jednom místě v Praze. Jiný kvalitní pohled na možnosti studia spolu s přehledem okolností vzniku a zaměření některých ruských centrálních archivů podal E. Voráček.¹⁰⁷ Zabýval se i problematikou odtajňování a opětného zneprístupňování některých fondů a navrhoval zmapovat aspoň tuto situaci speciálním projektem, neboť krátkodobé pobyty zaměřené na konkrétní výzkum to neumožňují. Postavení českých badatelů v Rusku navíc komplikuje skutečnost, že dosud nebyly, na rozdíl od postavení badatelů z jiných evropských zemí, upraveny podmínky česko-ruské archivní spolupráce oficiální smlouvou.

Pro zkoumání problematiky represivní politiky sovětského režimu jsou základem fondy centrálních ruských archivů v Moskvě.¹⁰⁸ Správa většiny z nich prošla před deseti lety důkladnou rekonstrukcí, po níž vzniklo několik „center chraněnija“, jak je až donedávna ve svých relacích popisovali i čeští badatelé (RCChIDNI, CChSD, CChIDK, CChDMO).¹⁰⁹ V roce 1999 však byla všechna tato centra zrušena a přejmenována, a jejich sbírky byly většinou rozděleny a převedeny do jiných archivů. Protože však v devadesátých letech byly již vydány přehledy některých fondů těchto center, v běžné archivní praxi se ještě někdy užívá starých označení. Není výjimkou, že části některého fondu bývalého „centra“ byly rozděleny i do několika různých archivů, takže kompletace

¹⁰⁶ PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry v ruských archivech - nový pramen k československým dějinám 1941-1945*. Badatelské zkušenosti z let 1994 a 1995. *Soudobé dějiny*, 2, 1995, č. 4, s. 609-628.

¹⁰⁷ VORÁČEK, E.: *Současné možnosti pramenného studia vývoje SSSR ve 20. - 30. letech v ústředních ruských archivech*. *Slovanský přehled*, 82, 1996, č. 3-4, s. 273-285; v mírně upravené podobě vyšlo též in: LITERA, B.-VORÁČEK, E.-WANNER, J.: *Armáda jako nástroj státní integrace SSSR (1923-1941)*. Praha 1997, s. 297-312.

¹⁰⁸ *Archivy Rossii*. Moskva i Sankt-Peterburg. Spravočnik-obozrenije i bibliografičeskij ukazatel'. Moskva 1997; *Archives of Russia*. A Directory and Bibliographic Guide to Holdings of Moscow and St. Petersburg. Ed. by P. K. Grimsted. New York 2000; aktualizovaný přehled ruských centrálních archivů podává internetová databáze www.rusarchives.ru.

¹⁰⁹ Rossijskij centr chraněnija i izučěnija dokumentov novejšej istorii (RCChIDNI), Centr chraněnija sovremennoj dokumentacii (CChSD), Centr chraněnija istoriko-dokumental'nych kolekcij (CChIDK), Centr chraněnija dokumentov molodežnych organizacij (CChDMO).

dokumentů může být obtížná, nehledě na odlišné podmínky pro jejich zpřístupnění. V jiných případech však byly fondy převedeny na novou instituci v kompletním rozsahu. Tuto novou archivní situaci zachycuje prozatím pouze informativní studie, jež vznikla v rámci řešení tohoto projektu.¹¹⁰ Pokusíme se tedy aspoň stručně zhodnotit fondy některých centrálních ruských archivů z hlediska tematického zaměření našeho výzkumu.

Státní archiv Ruské federace (Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii, GARF) je největším a nejvýznamnějším ústředním ruským archivem.¹¹¹ Vznikl v r. 1992 sloučením bývalého Ústředního státního archivu Říjnové revoluce a Ústředního státního archivu RSFSR. Je zajímavé, že na rozdíl od jiných centrálních ruských archivů se až dosud netěšil zájmu českých badatelů; první obšírnější česká relace o jeho fondech vznikla až v rámci řešení našeho projektu.¹¹² Jsou zde základní dokumenty k dějinám správního, hospodářského, politického, demografického, národnostního, náboženského i kulturního vývoje SSSR, fondy význačných osobností atd. Bylo vydáno již několik svazků průvodce po fondech GARFu.¹¹³ Šestý svazek je přehledem všech fondů, včetně dosud neodtajněných, a uvádí i publikovanou literaturu vztahující se k fondům. Druhý svazek popisuje fondy bývalého Ústředního státního archivu RSFSR z let 1917–1992, v němž jsou především materiály příslušných administrativních orgánů, ministerstev a všesvazových resortů, společenských organizací a zvláštní fondy, samostatně jsou vedeny fondy soudních orgánů a prokuratury. Třetí svazek popisuje fondy nejvyšších vládních úřadů z let 1923–1991, tedy i nejvyšších orgánů justice včetně zvláštních soudů a „nápravných zařízení“. Čtvrtý svazek se má vztahovat mj. k období občanské války a budou v něm připomenuty i fondy bílé emigrace, pátý se má týkat osobních sbírek a pozůstalostí. Samostatně byl vydán katalog odtajněných dokumentů NKVD,¹¹⁴ průvodce po struktuře a vývoji sovětské bezpečnosti, zahrnující i odkazy na fondy jiných ruských archivů,¹¹⁵ katalog spisů osob souzených za protisovětskou agitaci a propagandu podle

¹¹⁰ BORÁK, M.: *Materiály k perzekuci československých občanů v SSSR ve 30.-50. letech v ruských archivech*. In: *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945-1955*. Opava 2001, s. 78-87.

¹¹¹ 119817 Moskva, ul. Bolšaja Pirogovskaja 17.

¹¹² JANÁK, D.-JIRÁSEK, Z.: *Průzkum zvláštních fondů ve Státním archivu Ruské federace*. Publikováno ve sborníku BORÁK, M. a kol.: *Perzekuce občanů z území České republiky v SSSR*, c. d.

¹¹³ *Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii: Putěvoditel'*. T. 2-3: *Fondy GARF po istorii RSFSR*. Moskva 1996, 1997, T. 6: *Perečeň fondov GARF i naučno-spravočnyj apparat k dokumentam archiva*. Moskva 1998.

¹¹⁴ *Priказы NKVD SSSR 1934-1941 gg*. Katalog rassekrečennych dokumentov GARF. Novosibirsk 1999.

¹¹⁵ *Lubjanka: VČK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB*. 1917-1960. Spravočnik. Sost. A. N. Jakovlev. Moskva 1997.

čl. 58-10 trestního zákoníku RSFSR (zatím zachycuje období let 1953-1991, ale chystá se i katalog za období 1941–1953) aj.¹¹⁶

Z hlediska námi sledované problematiky se jako nejslibnější jeví fond „R“, v němž jsou mj. spisy GULAGu, Hlavní správy táborů NKVD-MVD SSSR, včetně správ táborů jednotlivých průmyslových odvětví, od azbestového či slídového průmyslu až po železniční stavitelství. Podrobné a značně různorodé statistiky se netýkají jen vězňů systému GULAGu či nápravných pracovních táborů ITL, ale též dalších kategorií perzekvovaných, jakými byli např. vyhnanci na Sibiř a do jiných míst SSSR označovaní jako trudposelenci, specposelenci, specpereselenci, ssylkoposelenci, vyselenci. Ve všech těchto kategoriích byli obvykle zjišťováni i cizinci. V témž fondu jsou donedávna přísně utajované „zvláštní složky“ (*osobyje papki*) nejvýznamnějších představitelů sovětského režimu z let 1944–1953, např. J. V. Stalina, V. M. Molotova, N. S. Chruščova, L. P. Beriji aj. Dnes k nim už většinou existují kompletní tištěné přehledy fondů, i když zdaleka ne vše je již odtajněno.¹¹⁷ Proto např. ze složky Berijovy víme, že obsahuje četné materiály k věznění německých válečných zajatců v Jáchymově, pro nás prozatím nepřístupné.¹¹⁸ Ostatní složky jsou většinou již odtajněné. Ve Stalinově složce jsou materiály k repatriaci válečných zajatců, k přesídlování občanů z Ukrajiny do ČSR aj. Složka Molotova obsahuje rovněž četné materiály k repatriaci československých občanů do vlasti, již méně těchto materiálů je ve složce Chruščovově. Archiv v rámci programu „Informatizace Ruska“, vyhlášeného Ministerstvem vědy a technologií Ruska, převádí postupně tyto katalogy do elektronické podoby, aby je mohl zpřístupnit na internetu.¹¹⁹ K dalším zajímavým fondům patří již zmíněné materiály prokuratury, justice a vězeňských orgánů, nebo rozsáhlý fond bílé emigrace – Ruského Zahraničního historického archivu v Praze, přemístěný po válce do SSSR.¹²⁰

¹¹⁶ 58-10. *Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR po dělam ob antisovetskoj agitacii i propagande*. Mart 1953-1991. Anotirovannyj katalog. Moskva 1999.

¹¹⁷ „Osobaja papka“ J. Stalina. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR 1944-1953 gg. Katalog dokumentov. Moskva 1994; „Osobaja papka“ V. M. Molotova. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR 1944-1956 gg. Katalog dokumentov. Moskva 1994; „Osobaja papka“ N. S. Chruščova (1954-1956 gg.). Perepiska MVD SSSR s CK KPSS (1957-1959 gg.). Iz materialov Sekretariata MVD SSSR (1954-1959 gg.). Katalog dokumentov. Moskva 1995; „Osobaja papka“ L. P. Berii. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR, 1946-1953. Katalog dokumentov. Moskva 1996.

¹¹⁸ JANÁK, D.: *Nasazení německých zajatců ze SSSR v Jáchymovských dolech (1947-1953)*. Publikováno ve sborníku BORÁK, M. a kol.: *Perzekuce občanů z území České republiky v SSSR*, c. d.

¹¹⁹ CAREVSKAJA, T. V.: *Ot katalogov „Osobych papok“ sekretariata NKVD-MVD SSSR k fundamentalnym publikacijam dokumentov po istorii sovetskogo obščestva*. In: *Problemy publikacii dokumentov...*, c.d., s. 227-230.

¹²⁰ *Fondy Russkogo Zagranichnogo istoričeskogo archiva v Prage*. Mežarchivnyj putěvoditel'. Moskva 1999.

Ruský státní archiv sociálně-politických dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii, RGASPI)¹²¹ soustřeďuje většinu sbírek bývalých center RCChIDNI (dříve Ústřední stranický archiv Ústavu teorie a dějin socialismu ÚV KSSS) a CChDMO (dříve Ústřední archiv Všesvazového leninského komunistického svazu mládeže). Proto jako průvodce po fondech dosud slouží přehledy fondů těchto center.¹²² Jsou zde fondy k politickým a sociálním dějinám zemí západní Evropy i Ruska a SSSR, k dějinám mezinárodního mládežnického a komunistického hnutí, osobní fondy významných představitelů tohoto hnutí. Z archivu Kominterny (fond 495) stojí za zmínku zvláště materiály sekretariátů Dimitrova, Gottwalda a Erkoliho, které se vztahují k československé politické emigraci v SSSR, hodně materiálů se týká činnosti německé sekce KSČ. O svém studiu v tomto fondu již informovali Vilém Prečan,¹²³ Jiří Bílek a Stanislav Kokoška.¹²⁴ O studiu ve fondu 17 (Ústřední výbor KSSS) podrobně informoval Emil Voráček¹²⁵ a několik vybraných dokumentů otiskli Jiří Bílek a Jiří Dufek.¹²⁶ Zatímco materiály politbyra ÚV KSSS až do roku 1952 byly již odtajněny, u fondu mezinárodního oddělení KSSS zákaz přístupu badatelů dosud trvá, stejně jako u materiálů, jež mohou obsahovat osobní data, jichž je zde ovšem většina. V knižní podobě bylo vydáno několik sborníků dokumentů Kominterny, které se převádějí též do podoby počítačové databáze.¹²⁷

Ruský státní archiv nejnovějších dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii, RGANI)¹²⁸ je vlastně bývalým centrem CChSD (dříve archivní jednotky různých oddělení ÚV KSSS). Fondy se týkají především stranických materiálů KSSS z let 1952–1991, zčásti ale též z let 1922–1951. Většina těchto materiálů je dosud nepřístupná. Ty odtajněné jsou zahrnuty do zvláštního fondu č. 89, popsaného a zčásti opublikovaného

¹²¹ 103821 Moskva, ul. Bolšaja Dmitrovka 15.

¹²² *Rossijskij centr chraněnija i izučěnija dokumentov novejšej istorii*. Kratkij putěvoditel'. Fondy i kollekci, sobrannyje Centralnym partijnym archivom. Moskva 1993; *Putěvoditel' po fondam i kollekcijam ličnogo proischožděnija*. Moskva 1996; *Putěvoditel' po fondam CChDMO*. Moskva 1999.

¹²³ PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry...*, c.d., s. 611–612;

¹²⁴ BÍLEK, J.-KOKOŠKA, S.: *2. zasedání...*, c.d., s. 196–197.

¹²⁵ VORÁČEK, E.: *Současné možnosti...*, c.d., s. 282–285.

¹²⁶ BÍLEK, J.-DUFEK, J.: *Zajímavé materiály k československé historii v moskevských archivech*. Historie a vojenství, 1994, č. 3, s. 80–89.

¹²⁷ LEBEDEVA, N. S.: *Projekt Instituta vseobščej istorii RAN i RGASPI „Istorija Kominterny v dokumentach“*. In: *Problemy publikacij dokumentov...*, c.d., s. 194–207; ANDERSON, K. M.: *Novyj oblik Kominterny*. Otčestvennyje archivy, 1998, č. 1, s. 17–20. Přehledy vydaných dokumentů viz pozn. 86.

¹²⁸ 103132 Moskva, ul. Iljinka 12.

v samostatném přehledu.¹²⁹ O svém studiu v tomto fondu podal bližší informaci Emil Voráček.¹³⁰ Kromě dnes již pověstných dokumentů o ukrývání pravdy o katyňském zločinu patří k odtajněným materiálům např. maďarské události z roku 1956, československé z roku 1968 či polské z roku 1981. Problematiky represí se týkají např. dokumenty o mobilizaci internovaných Němců z ČSR na práci do SSSR, o průběhu repatriace čs. občanů a válečných zajatců aj. Některé dokumenty, např. o táborech pro cizince, jsou dosud nepřístupné. Odtajněna byla jen část materiálů oddělení ÚV KSSS pro styk se zahraničními komunistickými stranami z let 1953–1957.¹³¹ Právě z tohoto fondu č. 5 zveřejnili několik dokumentů Bílek s Dufkem.¹³² V této souvislosti stojí za zmínku, že badatelé, zabývající se nejnovějšími dějinami, mohou využít též soukromé iniciativy M. Gorbačova. Ten koncem roku 2001 veřejně zpřístupnil asi 30 tisíc stranických a státních dokumentů, které si po svém odstoupení z funkce prezidenta „ponechal“. Jde vesměs o dokumenty, ve RGANI a dalších oficiálních archivech dosud utajované, včetně zápisů z jednání politbyra a sekretariátu ÚV KSSS.¹³³

Ruský státní vojenský archiv (Rossijskij gosudarstvennyj voennyj archiv, RGVA)¹³⁴ tvoří obsáhlé fondy k vývoji sovětského vojska v letech 1918–1941, včetně osobních fondů významných velitelů.¹³⁵ Pro naše téma zajímavější je další část archivu, kterou tvoří sbírky bývalého centra CChIDK (dříve Ústřední státní zvláštní archiv, Centralnyj gosudarstvennyj osoboj archiv, CGOA), složené ze dvou celků. V prvním, který je umístěn v hlavní budově, jsou materiály Hlavní správy pro záležitosti válečných zajatců a internovaných NKVD-MVD SSSR (Glavnoje upravlenije po dělam voennoplennych i internirovannyh NKVD-MVD SSSR, GUPVI). O obsahu tohoto fondu zasvěceně informovali Ivan Šťovíček a Stanislav Kokoška v relaci o jedné z prvních (ne-li vůbec první) badatelských návštěv českých historiků v ruských archivech nedlouho poté, co do nich byl umožněn přístup.¹³⁶ Nedávno byl vydán přehled fondu.¹³⁷ Fond tvoří obsáhlá dokumentace válečných zajatců a internovaných z let 1939–1960, včetně agendy táborů,

¹²⁹ *Archivy Kremlja i Staroj ploščadi*. Dokumenty po „dělu KPSS“. Annotirovannyj spravočnik dokumentov, predstavlennych v Konstitucionnyj sud Rossijskoj Federacii „po dělu KPSS“. Novosibirsk 1995.

¹³⁰ VORÁČEK, E.: *Současné možnosti...*, c.d., s. 281-282.

¹³¹ *Otděl CK KPSS po svjazam s inostrannymi kompartijami*. 1953-1957. Annotirovannyj spravočnik. Moskva 1999.

¹³² BÍLEK, J.-DUFEK, J.: *Zajímavé materiály...*, c.d., s. 84-89.

¹³³ Viz <http://www.gorby.ru>.

¹³⁴ 125212 Moskva, ul. Admirala Makarova 29.

¹³⁵ *Centralnyj gosudarstvennyj archiv Sovetskoj armii*. Putěvoditel. T. 1-2. Minneapolis 1991-1993.

¹³⁶ ŠŤOVÍČEK, I.-KOKOŠKA, S.: *Archivy Ruské federace*. Historie a vojenství, 41, 1992, č. 5, s. 181-184.

podrobných a systematicky vedených statistik, knih zemřelých a problematiky repatriace. Zajatci a internovaní byli důsledně evidováni podle své národnosti i státní příslušnosti, takže zjištění příslušných vazeb na ČSR je vcelku reálné. Je zde i spisová agenda vztahující se k internaci Svobodova legionu v SSSR. Ústřední kartotéka (asi 4 miliony evidenčních karet) válečných zajatců a internovaných řazená abecedně je badatelům nepřístupná, stejně jako dílčí kartotéky podle národností zajatců. Vyhledávání konkrétních údajů ve spolupráci s archiváři je možné, za rešerše se ale musí platit. Je už vyhotoveno několik desítek automatizovaných databází zajatců – pro účely projektu mohou být k užítu např. tyto databáze: zajatci a internovaní z Rakouska (240 486 záznamů), souzení zajatci a internovaní z Rakouska (477 záznamů), zemřelí zajatci z Maďarska (64 957 záznamů), zemřelí zajatci z Německa (325 014 záznamů), zemřelí a repatriovaní internovaní z Německa (221 329 záznamů), repatriovaní zajatci z Německa (326 566 záznamů), souzení zajatci a internovaní z Německa (32 348 záznamů), uprchlí zajatci a internovaní z Německa, jejichž další osud není znám (1374 záznamů), polští vojáci z území SSSR (14 618 záznamů) apod. Zhotovení podobné databáze na čs. válečné zajatce a internované by vyžadovalo značné finanční prostředky, takže je zatím nereálné, i když by mohlo být vhodným předmětem třístranných jednání ČR, SR a RF na oficiální úrovni. Stojí za zmínku, že značnou část tohoto fondu (ale i některé dokumenty z GARFu) lze bez omezení studovat v Polsku, v Ústředním vojenském archivu ve Varšavě. Polská Vojenská archivní komise přivezla z Moskvy už počátkem devadesátých let na 2 miliony xero kopií týkajících se především polských válečných zajatců, ale též např. čs. legionu v SSSR a v souborných statistikách jsou i údaje o čs. zajatcích a internovaných.¹³⁸

Druhý celek, umístěný v samostatné budově,¹³⁹ tvoří trofejní archiv složený z materiálů ukořistěných Sovětskou armádou v Německu, Československu a polském Slezsku, ale týkajících se celé okupované Evropy.¹⁴⁰ S tematikou projektu přímo

¹³⁷ *Ukazatel fondov inostrannogo proischozhděniya i Glavnogo upravleniya po dēlam vojennoplennyyh NKVD-MVD SSSR, internirovannyh NKVD-MVD SSSR Rossijskogo gosudarstvennogo voennogo archiva*. Sost. T. A. Vasiljeva i dr. Moskva 2001.

¹³⁸ Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa-Rembertów, zespół Kolekcja materiałów z archiwów rosyjskich. Fond je opatřen přehledným katalogem. Blíže viz např. CIESIELSKI, J.: *Z prac Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach rosyjskich*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, 1994, s. 195-207; CHMIELARZ, A.: *Činnost Vojenské archivní komise v archivech Ruské federace*. Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 2, s. 390-396.

¹³⁹ 125212 Moskva, ul. Vyborgskaja 3, korp. 1.

¹⁴⁰ Pro orientaci ve fondech viz např. GÖTZ, A.-HEIM, S.: *Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau („Sonderarchiv“)*. Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit. Düsseldorf 1993; *Archiwalia polskiej proweniencji terytorialnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym*. Warszawa 2000; GRIMSTED, P. K.: *Twice Plundered or „Twice Saved“? Identifying Russia's „Trophy“ Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt*. Holocaust and Genocide Studies, 15, 2001, č. 2, s. 191-244.

nesouvisí, ale pro českou historiografii jsou zajímavé např. četné dokumenty o Protektorátu Čechy a Morava, o Sudetech i obsazeném východním území, kam patřilo Těšínsko. Týkají se správních i hospodářských záležitostí, ale též odboje (zvl. komunistického), národnostní politiky okupantů, činnosti židovských a zednářských organizací, situačních hlášení agentů nacistického Sicherheitsdienstu atd. Zatímco „trofejní“ sbírky jsou již v naprosté většině přístupné, materiály týkající se repatriace válečných zajatců a internovaných jsou dosud utajeny, stejně jako např. všechny dokumenty týkající se obyvatel Podkarpatské Rusi, kterou zde stále pokládají za oblast svého státního zájmu.

Archiv zahraniční politiky Ruské federace (Archiv vněšněj politiky Rossijskoj Federacii, AVP RF)¹⁴¹ je jedním ze dvou archivů spravovaných historicko-dokumentačním odborem Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace a uchovává fondy vzniklé po roce 1917. Jsou zde sbírky sovětských a ruských ambasad a diplomatických misí, materiály mezinárodních konferencí a soudů (např. Teherán, Jalta, Postupim, Norimberk a Tokio), celkem 139 osobních fondů významných sovětských diplomatů, mezinárodní smlouvy atd. Badatelé nemají přístup k archivním pomůckám, určeným jen pro vnitřní potřebu personálu, na jehož dobrou vůli tak musejí spoléhat; už brzy se ale má objevit první tištěný přehled fondů. Řada materiálů je nepřístupná, především všechny mladší 30 let. U některých dokumentů mají smluvně zajištěno přednostní právo studia odtajněných dokumentů ruští historici, u dokumentů týkajících se ČSR historici z Ústavu slavistiky Akademie věd. O podmínkách studia v archivu podrobně informoval Vilém Prečan,¹⁴² který popsal i některé dokumenty. Jak nasvědčuje nedávno vydaný sborník dokumentů k nejnovějším dějinám východní Evropy,¹⁴³ je ve fondech archivu značné množství dosud neznámých materiálů k dějinám ČSR, např. k úloze sovětských poradců, k politickému a hospodářskému vývoji, ale nepochybně též k široké problematice repatriací československých občanů do vlasti (např. ve fondu náměstka ministra zahraničí V. G. Děkanozova). I když bylo údajně odtajněno již přes sto tisíc archivních jednotek, probíhá proces odtajňování dokumentů příliš pomalu a

¹⁴¹ 121200 Moskva, Plotnikov per. 11.

¹⁴² PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry...*, c.d., s. 617-626.

¹⁴³ *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov. 1944-1953 gg.* T. 1-2. Moskva-Novosibirsk 1997-1998.

doprovází jej stále mnoho omezení, využívajících některých negativních zkušeností s publikací dokumentů v běžném tisku.¹⁴⁴

Ústřední archiv Ministerstva obrany Ruské federace (Centralnyj archiv Ministerstva oborony Rossijskoj Federacii, CAMO RF) sídlí v Podolsku u Moskvy.¹⁴⁵ Na rozdíl od moskevského vojenského archivu shromažďuje doklady o vývoji sovětského a ruského vojska od roku 1941. Jsou zde tedy též veškeré válečné materiály hlavních úřadů vojenských sil, štábů vojsk, frontů a armád, včetně materiálů rozvědky. Souhlas ke studiu v archivu dává Generální štáb.¹⁴⁶ Cizinci do Podolska nemají přístup, nesmějí vidět ani archivní pomůcky, povolené dokumenty jim vybere personál a mohou je studovat v badatelně moskevského Ústavu vojenské historie.¹⁴⁷ Jsou však známy případy, kdy pomohla diplomatická intervence. Svou korespondenční zkušenost s archivem vylíčil Vilém Prečan.¹⁴⁸ Našich dějin se zde týkají např. materiály partyzánských jednotek podřízených příslušným frontům či přímo Generálnímu štábu Sovětské armády, které operovaly na konci války na našem území.

Ústřední archiv Federální služby bezpečnosti Ruské federace (Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti Rossijskoj Federacii)¹⁴⁹ soustřeďuje materiály k činnosti rozvědky a kontrarozvědky od roku 1918, rozsáhlý operační fond se týká sledování sovětských občanů a cizinců podezřelých z protisovětské činnosti. Vyšetřovací spisový materiál je členěn na případy ukončené rehabilitací a případy rehabilitací dosud nezavršené či zamítnuté. Je zde též fond kopií nezákonných rozsudků pověstných „trojek“ a „zvláštních porad“ až do roku 1953, výsledky prověrek repatriantů, rukopisné doklady perzekvovaných, fotodokumentace atd. Z válečné doby jsou zde též např. materiály k činnosti oddílů NKVD působících v týlu nepřítele, tedy i na našem území. Přístup badatelů do archivu je omezen, uvolněny jsou jen fondy ke kolektivizaci, k deportacím obyvatelstva do roku 1940 a protokoly k politickým represím. Do katalogů

¹⁴⁴ SOKOLOV, V. V.: *Archiv vněšněj politiky RF – istorikam*. Novaja i novějšaja istorija, 1992, č. 4, s. 156-165; PRONIČEV, P. I.: *Publikatorskaja dějatelnost' MID Rossii v 1992-1999 gg*. In: Problemy publikacii dokumentov..., c.d., s. 24-29; BELEVIČ, Je. V.: *Opyt sotrudničestva Archiva vněšněj politiky Rossijskoj Federacii s Institutom slavjanoveděnja RAN v oblasti publikacii vněšněpolitických dokumentov*. Tamtéž, s. 178-183; NOSKOVA, A. F.: *Někotoryje problemy publikacii dokumentov po istorii poslevojennoj Vostočnoj Jevropy*. Tamtéž, s. 184-187.

¹⁴⁵ 142100 Moskovskaja oblast', Podolsk, ul. Kirova 74.

¹⁴⁶ Generalnyj Štab Ministerstva Oborony RF, Istoriko-archivnyj i vojenno-memorialnyj centr, 103160 Moskva, K-160/328, ul. Znamenka 19.

¹⁴⁷ Institut vojennoj istorii, 117 330 Moskva, Universitetskij prospekt 14.

¹⁴⁸ PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry...*, c.d., s. 613-614.

¹⁴⁹ 101000 Moskva, Kuzněckij most 24.

smí nahlédnout jen archivář. Archiv stále odtajňuje další fondy a spolupracuje na vydávání edicí pramenů s ruskými i se zahraničními institucemi.¹⁵⁰

Ústřední archiv Ministerstva vnitra Ruské federace (Centralnyj archiv Ministerstva vnutrennyh děl Rossijskoj Federacii)¹⁵¹ schraňuje dokumenty bezpečnostních orgánů NKVD a MVD SSSR. Jsou zde tedy doklady a statistiky k činnosti GULAGu, fondy perzekvovaných, odsouzených a rehabilitovaných osob, centrální kartotéka odsouzených v letech 1920-1990 (obnáší 25 milionů abecedně řazených lístků), se zvláštním řazením osob odsouzených do vězení, koncentračních či pracovních táborů, k vyhnanství či vypovězení ze země. Podobné kartotéky jsou i na nižších orgánech ministerstva vnitra v oblastech. Údaje o cizincích zůstávaly v regionech pouze v kopiích, originály se posílaly do Moskvy. Část materiálů byla již předána do GARFu (statistiky GULAGu), do RGVA (fondy vnitřních a konvojních vojsk) apod. Archiv nemá badatelnu, přístup k fondům je omezen a uskutečňuje se dle vnitřních předpisů Ministerstva vnitra na základě předem písemně oznámených požadavků.¹⁵²

Archiv Správy Federální služby bezpečnosti Ruské federace pro Moskvu a Moskevskou oblast (Archiv Upravlenija Federalnoj služby bezopasnosti po g. Moskve i Moskovskoj oblasti)¹⁵³ může ilustrovat, jaké materiály lze najít na nižší úrovni bezpečnostních archivů v jednotlivých oblastech federace. Uchovává vyšetřovací a operativní spisy od dob Čeky z roku 1918 až po NKVD, KGB a soudobé MB. Má zvláštní fond obětí represí z let 1918–1991, rozdělený podle provedených rehabilitací. Přístup do archivu je omezen a odehrává se zprostředkovaně tak, že archiv odpovídá na písemné dotazy občanů a institucí. Žádosti týkající se konkrétních osudů perzekvovaných osob lze podat náčelníkovi správy Federální bezpečnostní služby, ovšem právo seznámit se se spisy mají pouze postižení a jejich nejbližší rodinní příslušníci. Zde mohou historikům významně pomoci pracovníci hnutí Memoriál, jimž toto oprávnění rovněž přísluší. Archiv má badatelnu, konzultace oficiálních dotazů se poskytují v hlavní budově.

¹⁵⁰ POGONIJ, Ja. F.: *Sotrudničestvo Upravlenija registracii i archivnyh fondov FSB Rossii s otěčestvennymi i zarubežnymi naučnymi učrežděnjami po izdaniju dokumentov*. In: *Problemy publikacii dokumentov...*, c.d, s. 16-23; VINOGRADOV, V. K.: *Voprosy archeografičeskoj kultury v processe vvedenija v naučnyj oborot rassekrečennyh dokumentov iz archivov FSB Rossii*. Tamtéž, s. 109-112.

¹⁵¹ 101000 Moskva, ul. Mjasnickaja 3.

¹⁵² Požadavky lze adresovat na Centr obščestvennyh svjazej MVD Rossii, 117049 Moskva, ul. Žitnaja 16. O přístupu do archivu viz NIKIŠKIN, K. S.: *Ob ispolnėnii organami vnutrennyh děl zakonodatělstva o reabilitacii i Archivnom fonde RF*. Otěčestvennyje archivy, 1995, č. 6, s. 26-29.

¹⁵³ 103031 Moskva, ul. Bolšaja Lubjanka 20.

Existuje samozřejmě ještě celá řada archivů, v nichž by šlo hledat materiály k perzekuci československých občanů. Patří k nim např.:

Ruský státní archiv ekonomiky (Rossijskij gosudarstvennyj archiv ekonomiki, RGAE),¹⁵⁴ kam byly z Ústředního archivu Ministerstva vnitra Ruské federace předány materiály k výrobě a hospodaření celé sítě GULAGu. Archiv chystá k vydání přehled odtajněných fondů a podílí se na vydávání edicí dokumentů, např. ke kolektivizaci vesnice.¹⁵⁵

Ruský státní vojensko-historický archiv (Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij archiv)¹⁵⁶ sice zahrnuje sbírky jen do roku 1918, nicméně v nich má informace o rakouských válečných zajatcích z první světové války včetně zajatců z českých zemí, z nichž mnozí později zůstali v Rusku.

Ruský státní historický archiv (Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij archiv)¹⁵⁷ se rovněž týká jen carské říše, může však doplnit informace o českých menšinách, které se v té době začaly usazovat v Rusku a později výrazně utrpěly perzekucí.

Dílní zmínky mohou být též např. v archivech prokuratury, kam se dostaly spisy Němců a Maďarů, kteří odmítli nastoupit na pracovní mobilizaci, takže v evidenci válečných zajatců a internovaných chybějí. A samozřejmě v řadě regionálních archivů státních i bezpečnostních, podle konkrétního sídla táborů sítě GULAGu.

Materiály k perzekuci československých občanů v SSSR lze však úspěšně hledat nejen v archivních institucích. Zdroji informací mohou být i občanská sdružení či muzea, např.:

Sdružení Memoriál (Obščestvo Memorial) se sídlem svého ústředí v Moskvě.¹⁵⁸ Vzniklo na základě širokého občanského hnutí už v roce 1988 a jeho prvním předsedou byl Andrej Sacharov. Cílem sdružení je bojovat proti všem projevům totalitarismu, spolupůsobit při formování občanské společnosti a právního státu, aktivně se účastnit demokratických přeměn. Chce obnovit historickou pravdu o ruské minulosti, zvláště o zločinech totalitních režimů, požaduje otevřený přístup k pramenům informací (knihovnám, archivům muzejním fondům aj.). Usiluje o zachování památky obětí totalitarismu, o úplnou a veřejnou rehabilitaci obětí represí a o jejich náležitě

¹⁵⁴ 119435 Moskva, ul. Bolšaja Pirogovskaja 17.

¹⁵⁵ SOROKINA, T. V.: *Vidovaja i tematičeskaja publikacija v archeografičeskoj praktike RGAE*. In: Problemy publikacii dokumentov..., c.d., s.123-128.

¹⁵⁶ 107005 Moskva, 2-ja Baumanskaja ul. 3.

¹⁵⁷ 190000 Sankt-Peterburg, Anglijskaja nab. 4.

¹⁵⁸ 103051 Moskva, Malij Karetnyj Pereulok, dom 12. Internetová stránka: www.memo.ru.

odškodnění. Ochraňuje práva rodin perzekvovaných a poskytuje jim právní pomoc při jednání s úřady. Má rovněž další funkce při všeobecné ochraně lidských práv a odhalování současných politických represí v zemi, při řešení situace politických běženců a emigrantů, prosazování práv národnostních menšin atd. Významnou součástí činnosti jsou i dobročinné akce v oblasti sociální a lékařské pomoci obětem politických represí. Jde o mezinárodní sdružení, jež má v současné době 86 národních a regionálních organizací nejen v Rusku, ale též na Ukrajině či v Kazachstánu, abychom jmenovali alespoň země, které se týkají našeho projektu. Právě při proniknutí do regionálních archivů může sehrát pomoc Memoriálu zásadní roli. Vyzkoušeli jsme si to na spolupráci s pobočkou Memoriálu ve Lvově, jejíž zástupce pro nás vytěžoval obtížně přístupné ukrajinské archivy. V moskevském ústředí Memoriálu je knihovna literatury o politických represích, zvláště regionálních titulů, v jiných knihovnách takřka nedosažitelných. Cenný je především obsáhlý soubor seznamů osob zastřelených na základě rozhodnutí tzv. trojek, v nichž jsme našli několik set Čechů.¹⁵⁹ Je zde i kompletní soubor dnes již 120 spisů vydaných samotným Memoriálem. Archiv soustřeďuje dokumenty o represích, fotografie, vzpomínky, dopisy, anketní lístky s adresami a další materiály, z jiných zdrojů nezjistitelné. Postupně se vytváří počítačová databáze obětí.

Muzeum a společenské středisko Andreje Sacharova (Muzej i obščestvennyj centr im. Andreja Sacharova)¹⁶⁰ si klade za cíl sloužit upevňování demokracie v Rusku a podporovat hodnoty, o něž usiloval akademik Sacharov: intelektuální a politickou svobodu, úctu k osobnosti a právům člověka, svobodný přístup k informacím a také uchování paměti o zločinech a obětech sovětského režimu. K tomuto účelu připravilo muzejní expozici s řadou dokumentů o systému GULAGu, pořádá aktuální politické výstavy, vytvořilo vzdělávací videoprogramy (např. Archipelag GULAG, Deportace národů), vydává vlastní publikace a má k dispozici kvalitní knihovnu s literaturou ke sledované problematice. Jsou zde k dispozici tři unikátní počítačové databáze: Popravení z Moskvy a Moskevské oblasti z let 1918-1953, Oběti politických represí z území bývalého SSSR a Historie GULAGu a její autoři. Jejich databáze obsahuje též jména českých obětí represí. Své spolupracovníky sdružuje v Klubu přátel domu Sacharova.¹⁶¹

¹⁵⁹ REZNIKOVA, A.: *Knigi pamjati kak istoričeskij istočnik* (publikováno www.memo.ru) uvádí, že dosud vydané soupisy zahrnují 275 134 perzekvovaných, což je asi jen 5% všech osob souzených v době sovětské moci.

¹⁶⁰ Moskva, ul. Zemljanoj val 57 (archiv na adrese Zemljanoj val 48 B, kv. 62). Internetová stránka: www.sakharov-center.ru.

¹⁶¹ Klub druzej doma Sacharova, Funds@sakharov-center.ru.

Memoriální muzeum německých antifašistů (Memorialnyj muzej německich antifašistov)¹⁶² už dávno není omezeno svým zastaralým názvem, ale shromažďuje a uchovává materiály k osudu všech válečných zajatců a internovaných. Byla už navržena koncepce jeho přeměny v mezinárodní protiválečné muzeum s vylepšeným názvem *Memoriální muzeum tragédie války a zajetí*.¹⁶³ Sídlí v Krasnogorsku u Moskvy, kde byl za války jeden z velkých zajateckých táborů, jímž prošlo i hodně vojáků z bývalého Československa (56 Čechů a Slováků je zde pohřbeno). Muzeum spolupracuje při vytváření databází zajatců, organizuje vědecké konference, vydává tematické sborníky a snaží se o komplexní výzkum celé problematiky.

¹⁶² 143400 Krasnogorsk, ul. Narodnogo Opločenijsa 15.

¹⁶³ KRUPENNIKOV, A. A.: *Otraženijsje plena v ekspozicii muzeja*. In: *Tragedija i geroizm...*, c.d., s. 190-205; Týž: *O naučnoj koncepcii meždunarodnogo antivojennogo muzeja v g. Krasnogorske*. In: *Tragedia vojny...*, c.d., s. 210-219; *Naučnaja koncepcija ekspozicii meždunarodnogo antivojennogo muzeja „Memorialnyj muzej tragedii vojny i plena“*. Tamtéž, s. 292-299.

3. Formy perzekuce obyvatel v SSSR

Již jsme se zmínili, že toto téma se v posledním desetiletí stalo v Rusku předmětem mimořádného zájmu většiny společnosti, jak o tom svědčí obrovský nárůst titulů odborné literatury i publicistiky. Je tedy z čeho vycházet i při stručném shrnutí základních rysů perzekucí a represí, jimž byli, spolu s obyvateli SSSR či s občany z jiných zemí vystaveni i Češi a českoslovenští občané, kteří se dostali do Sovětského svazu, ať již z jakýchkoliv důvodů.¹⁶⁴

Badatelé již konstatovali shodné rysy politické justice v totalitních režimech, jimiž se liší od justice v demokratických státech. Všechny z nich lze najít v systému zavedeném v SSSR:

- oddělení norem procesního práva od právního řádu, zavedení zákonů o protistátních (kontrarevolučních) trestných činech, vymezení okruhů nepřátel režimu podle kritérií politické, sociální, náboženské, rasové či národnostní příslušnosti,
- zavedení represivních forem soudního procesu, k nimž patřily revoluční a vojenské tribunály, zvláštní kolegia všeobecných soudů, mimosoudní orgány,
- vybudování samostatného aparátu politické justice, sdružujícího v jedné struktuře vyšetřování, soud i výkon trestu,
- přímá podřízenost justice nejvyšším orgánům politické moci,
- režim mimořádného utajování činnosti justice a jejích mechanismů.

Historikové se mohou přít o význam vlivu historických příčin na vznik aparátu sovětské politické justice – dědictví myšlenek revolučního radikalismu ruských demokratů IX. století a důsledků trestní politiky carského samoděržaví, či vlivu první světové války a občanské války v Rusku. Je však nepochybné, že ideologickou základnou nesmiřitelného boje s nepřáteli a celého komplexu represivní politiky sovětského režimu se stalo marxistické učení o revoluční diktatuře proletariátu a třídním boji, modifikované podle politické situace v Rusku a podle potřeb strategie a taktiky bolševického vedení komunistů v jejich úsilí o uchopení, udržení a rozšíření moci.

¹⁶⁴ Pokud není uvedeno jinak, vycházíme v této kapitole z literatury uvedené v příslušné části rozboru literatury a pramenů, především z prací KUDRJAVCEV, V.-TRUSOV, A.: *Političeskaja justicija...*, POLJAN, P.: *Ne po svojej vole...*, STECOVSKIJ, J. I.: *Istorija sovetskich represij...*, IVANOVA, G. M.: *Gulag v sisteme totalitarnogo gosudarstva...*, *Sistema ITL...*, *GULAG 1918-1960...*, *Sbornik zakonodatěl'nych i normativnych aktov...* aj.

K tomu, aby se ideologické základy represivní politiky vtělily do konkrétních norem upravujících činnost orgánů politické justice, sloužily politické direktivy, směrnice a usnesení stranických orgánů VKS(b)-KSSS. Proto je důležité i studium těchto politických materiálů ve fondech bývalých stranických archivů. Už v únoru 1919 ústřední výbor tehdy ještě ruské bolševické strany ve svém prohlášení vysvětlil, že orgány Čeky (*Črezvyčajnaja komissija*, ČK), pověstné sovětské bezpečnosti, „vznikly, existují a pracují pouze jako přímé orgány strany, podle jejích příkazů a pod její kontrolou“.¹⁶⁵ Politické direktivy měly rozličnou formu. Za revoluce a občanské války to byly především výzvy, hesla a provolání, později usnesení stranických sjezdů, konferencí a plén, rozhodnutí ústředních orgánů, přímé příkazy a neveřejné dopisy sekretariátu ÚV aj. Rozhodování o otázkách trestní politiky se postupně přesouvalo na stále omezenější okruh osob nejvyššího stranického vedení (politbyra a sekretariátu ÚV) s určujícím osobním vlivem Stalina. O tomto způsobu rozhodování, jenž zcela vylučoval nezávislost soudních orgánů a umožňoval takřka nekontrolovatelnou moc politické justice, svědčí nepřeborné množství dochovaných dokumentů.

Politické direktivy předurčovaly vydání všech státních normativních dokumentů pro činnost orgánů bezpečnosti, prokuratury, všeobecného i vojenského soudnictví. Vydávaly je výkonné výbory SSSR, Prezidium Nejvyššího sovětu či Rady ministrů SSSR i samotné resorty bezpečnosti, spravedlnosti a prokuratury, později byly vydávány jako společné rozhodnutí ÚV VKS(b) a Rady ministrů SSSR. Prvními normami, které zahájily činnost orgánů politické justice, byla usnesení Rady národních komisařů (*Sovet Narodnych Komissarov*, SNK) o revolučním soudnictví a o zřízení Čeky. Dekret SNK ze 24. 11. 1917 „O soudu“ zřizoval revoluční tribunály pro boj proti kontrarevolučním silám, drancování, loupení, sabotáži „a jiným případům zneužití ze strany obchodníků, průmyslníků, úředníků a jiných osob“.¹⁶⁶ Tribunály měly vlastní vyšetřovací komise. Mohly ukládat pokuty, tresty odnětí svobody, vyhoštění z příslušných krajů nebo z SSSR, veřejné pokárání, prohlášení za nepřítel lidu, konfiskaci majetku, nucené veřejné práce. Dekret SNK ze 7. 12. 1917 oznámil vznik Všeruské mimořádné komise (*Vserossijskaja črezvyčajnaja komissija*, VČK) pro boj s kontrarevolucí a sabotáží. Měla právo nejen vést předběžné vyšetřování a předávat revolučním tribunálům kontrarevolucionáře a sabotéry, ale též konfiskovat jejich majetek, vystěhovávat je z určených míst, odebírat

¹⁶⁵ KOROVIN, V. V.: *Istorija otčestvennyh organov bezopasnosti*. Moskva 1998, s. 6.

¹⁶⁶ *Sbornik dokumentov po istorii ugolovnogo zakonodatelstva SSSR i RSFSR (1917-1952 gg.)*. Moskva 1953, s. 16.

jim přidělové lístky, zveřejňovat seznamy nepřátel lidu v tisku atd. Dekret SNK „Socialistická vlast v nebezpečí“ ze 21. 2. 1918 dal VČK právo místě přestupku zastřelit „nepřátelské agenty, spekulanty, lupiče, darebáky, kontrarevoluční agitátory, německé špiony“, jak doslova formuloval V. I. Lenin.¹⁶⁷ Toto právo, původně platné jen na území, kde byl vyhlášen válečný stav, se později stalo všeobecným pravidlem. VČK tak v sobě postupně sjednotila všechny funkce trestního soudnictví, obvykle rozdělené do čtyř resortů – zjištění podezřelého, předběžné vyšetření případu, jeho soudní projednání i výkon trestu. Vznikl jednolitý represivní aparát, který rozšiřoval pole své působnosti a přecházel k teroristickým metodám činnosti. Mohly mu konkurovat jen revoluční tribunály, později tribunály MVD-MGB (ministerstev vnitra a státní bezpečnosti), ale i ty byly závislé na bezpečnostních orgánech, stejně jako formální rozhodování vojenských soudů.

Dekret SNK z 5. 9. 1918 o rudém teroru oprávnil VČK k izolaci třídních nepřátel v koncentračních táborech a k zastřelení osob spolčených s bělogvardějci, vzbouřenci a spiklenci. V únoru 1919 se nejvyšší vedení strany a státu pokusilo poněkud zúžit represivní pravomoci VČK usnesením o jejich rozdělení mezi VČK a revoluční tribunály. Ty se přeměnily v pověstné „trojky“, jejichž tři členové byli voleni na jeden měsíc výkonnými výbory gubernií či městských sovětů. Samy rozhodovaly o připuštění či nepřipuštění svědků, zástupců obžaloby a obhajoby, stejně jako o druhu či výši trestu. Orgány VČK měly právo zasáhnout jen v případě ozbrojených kontrarevolučních vystoupení nebo na území pod válečným stavem, jinak měly rozhodovat tribunály. VČK ale zůstalo právo zavírat zatčené do koncentračních táborů. Už za rok (29. 5. 1920) se však orgánům VČK vrátila pravomoc rozhodovat jako vojenské tribunály u činů namířených proti vojenské bezpečnosti republiky, kam spadala i špionáž či spekulace s vojenským majetkem. Opět byl zaveden trest smrti, zrušený 17. 1. 1920.

Konec občanské války dával reálnou možnost změnit právní politiku v zemi a upustit od mimořádných prostředků, ale nedošlo k tomu. Po dočasném omezení represí, zvláště v období NEPu, se obnovily s ještě větší intenzitou. Jejich cílem nyní bylo využít levné pracovní síly vězňů, vyčlenit ze společnosti potenciální odpůrce stalinské sociální a ekonomické politiky, posílit disciplínu ve stranickém, státním a hospodářském aparátu, zmobilizovat obyvatelstvo k řešení hospodářských plánů kolektivizace a industrializace a potlačit všechny jinak smýšlející, omezit zahraniční vlivy pod heslem

¹⁶⁷ KUDRJAVCEV, V.-TRUSOV, A.: *Političeskaja justicija...*, c.d., s. 73, s odvoláním na Souborné vydání Leninových spisů, sv. 35, s. 358.

obranu proti činnosti zahraničních rozvědek.¹⁶⁸ Hlavním všeobecným cílem této politiky už od počátku dvacátých až do konce padesátých let byla izolace, potlačení a zničení třídních protivníků „výstavby socialistické společnosti“, ať již skutečných či potenciálních. V průběhu let se tento cíl v závislosti na konkrétní historické situaci pouze modifikoval.

Orgány politické justice v SSSR prošly obrovským množstvím reorganizací a změn, z nichž zmíníme jen některé změny zásadnějšího charakteru. Rozhodnutím Vsesvazového ústředního výkonného výboru (*Vsesojuznyj Centralnyj Ispolnitělnyj Komitet*, VCIK) ze 6. 2. 1922 byla VČK zrušena a nahradila ji Státní politická správa (*Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije*, GPU). GPU neměla zpočátku právo k mimosoudním represím, ale např. už v srpnu 1922 mohla osoby určené k izolaci vypovídat do vyhnanství na dobu do tří let. V říjnu 1922 získala GPU právo mimosoudního řízení včetně zastřelení v případě „banditských útoků“, stejně jako právo zavírat do táborů nucených prací sociálně nebezpečné živly, k nimž patřili i činovníci někdejších nesovětských politických stran. V říjnu 1923 byla zřízena Jednotná hlavní politická správa (*Objediněnnoje glavnoje političeskoje upravlenije*, OGPU), jež v roce 1926 získala právo mimosoudního řízení včetně zastřelení v případě útoků v pohraničí, rozšířené o rok později na bělogvardějce, špiony a bandity všeobecně. V červenci 1934 bylo OGPU zrušeno a nahrazeno obnoveným všesvazovým Lidovým komisariátem vnitra (*Narodnyj komissariat vnutrennich děl*, NKVD), v němž se sjednotila funkce politické, kriminalisticko-operativní i vyšetřovací práce se správou táborů a věznic. Patřila sem i zahraniční rozvědka, vnitřní a konvojové vojsko, pohraniční a celní kontrola aj. V roce 1941 byl z NKVD vyčleněn samostatný Lidový komisariát státní bezpečnosti (*Narodnyj komissariat gosudarstvennoj bezopasnosti*, NKGB). V roce 1946 byl NKVD přejmenován na Ministerstvo vnitra (*Ministerstvo vnutrennich děl*, MVD) a NKGB na Ministerstvo státní bezpečnosti (*Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnosti*, MGB). Po Stalinově smrti bylo MGB zrušeno a jeho funkci dočasně převzalo MVD, ale už v roce 1954 opět vznikl jako samostatný orgán Výbor státní bezpečnosti (*Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti*, KGB).

Tak byl už na počátku masových represí 30. – 40. let trestní aparát politické justice takřka v úplnosti vytvořen a měl za sebou i bohaté praktické zkušenosti, takže mohl být využit i pro perzekuci smyšlených nepřátel režimu a ke globálnímu uplatnění teroristických metod v celé zemi. Pro mimosoudní projednání případů kulaků, bývalých

¹⁶⁸ KURICYN, V. M.: *Istorija gosudarstva i prava Rossii. 1929-1940*. Moskva 1998, s. 114-115.

bělogvardějců, členů nesovětských stran a protisovětských organizací, četníků a úředníků carského Ruska, reemigrantů, církevních představitelů aj. byly od roku 1930 zřizovány soudní „trojky“ a posléze i „dvojky“, složené už pouze z příslušníků bezpečnosti. Zostření teroru po zavraždění Sergeje Kirova v prosinci 1934 umožnilo zkrácení doby vyšetřování u případů chystaných či již uskutečněných „teroristických činů“ na 10 dní, soudní řízení probíhalo bez účasti stran, odvolání ani žádosti o milost se nepřipouštěly, rozsudek ke smrti zastřelením měl být neprodleně vykonán. Podobný postup byl zaveden v době kulminace „velkého teroru“ v roce 1937, kdy byl okruh takto postihovaných zločinců rozšířen o záškodníky, podloudníky, špiony a diverzanty. Z těchto přečinů byli nakonec masově obviňováni lidé, kteří s nimi ve skutečnosti neměli vůbec nic společného.

Podle dosavadních zjištění badatelů se v totalitních režimech stávají objektem politického pronásledování obvykle tyto skupiny obyvatel:

- osoby usilující o uchopení státní či stranické moci, v Rusku např. bělogvardějci,
- ideoví či ziskuchtiví protivníci politického režimu, kteří útočí proti moci, ale nechtějí se jí sami zmocnit, obvykle extremisté zleva i zprava politického spektra,
- osoby jinak smýšlející, nesouhlasící s mocenskou politikou, ale nijak proti ní nevystupující, s výjimkou vyjadřování svých názorů, osoby s odlišným světovým názorem, vyznávající jiné životní hodnoty a myslící jinak, než předepsalo vedení státu,
- osoby, které jsou jen potenciálními odpůrci režimu, ale mohou pro něj představovat nebezpečí z různých příčin – pro svůj sociální původ, předchozí zaměstnání (carský úředník), rasu či národnost aj.¹⁶⁹

V dějinách SSSR se boj s těmito skupinami protivníků obvykle člení do několika etap:

1) 1917–1922:

uchopení moci, využití spontánního násilí proti zastáncům starého režimu, potlačování nespokojenosti rolníků i dělnické vzpoury v Kronštadt, akce proti menševikům a jiným politickým odpůrcům, hladomor 1922,

¹⁶⁹ KUDRJAVCEV, V.-TRUSOV, A.: *Politická justicija...*, c.d., s. 97-98.

2) 1923–1927:

krátká přestávka mezi leninským a stalinským cyklem násilí, příměří s rolnictvem, pokles počtu příslušníků politické policie, jež si ale uchovává kontrolní a dozorčí funkci,

3). 1928–1933:

stalinská ofenzíva proti rolnictvu, zničení a masové deportace kulaků, hladomor v letech 1932-1933,

4) 1934–1935:

další krátká přestávka vynucená hladomorem, první hromadné propouštění z vězení, děti deportovaných kulaků získávají občanská práva, ale nesmějí se vrátit domů, po smrti Kirova přijaty nové teroristické zákony k masovým represím,

5) 1936–1938:

období „velkého teroru“, vydáno 85 % všech stalinských rozsudků smrti, dokončení likvidace „bývalých lidí“ včetně staré inteligence, represe vnitrostranických odpůrců a původní bolševické gardy revolucionářů,

6) 1939–1940:

zostření protidělnické legislativy, represe v rámci sovětizace anektovaných území, eliminace „nacionální buržoazie“, deportace specifických menšin,

7) 1941–1945:

deportace celých národů, nárůst vězňů GULAGu, sovětizace oblastí začleněných do SSSR,

8) 1945–1953:

soupeření uvnitř orgánů policie a strany, stalinská obsese spiknutí, antisemitské represe,

9) 1953–1991:

represe vůči disidentům aj.¹⁷⁰

Kategorie „bývalých lidí“ zahrnovala nejen zastánce starého režimu, šlechtice, statkáře, obchodníky, průmyslníky, důstojníky, představitele církve, carské úředníky, ale též vlastníky jakéhokoliv majetku či nemovitostí, drobné obchodníky, představitele humanitní a technické inteligence aj. Původní revoluční násilí se odehrávalo většinou živelně a bylo namířeno zvláště proti důstojníkům. Po atentátu na Lenina byl v září 1918 rozpoután „rudý teror“ namířený „proti buržoazii a jejím agentům“, který spočíval též v braní rukojmích a v jejich popravování v odvetu či na výstrahu. Jen v září a říjnu 1918 bylo zastřeleno asi 15 tisíc osob, především z řad „bývalých lidí“, kteří byli bráni též do

¹⁷⁰ Volně podle *Černé knihy komunismu*, c.d., s. 235-238.

preventivní vazby. Tyto represivní akce trvaly po celou občanskou válku. Podle dobového hesla měla být buržoazie zničena jako třída.

V masové kampani zaměřené na likvidaci kulaků v rámci plošné kolektivizace byly usnesením politbyra ÚV VKS(b) ze 30. 1. 1930 stanoveny kvóty osob, určených k „rozkulačení“ v jednotlivých oblastech, krajích a republikách SSSR. Kulaci byli rozděleni do tří kategorií – pro první byla určena okamžitá internace v táborech nebo zastřelení, druhá skupina podléhala vysídlení do vzdálených oblastí, pro třetí platilo přesídlení uvnitř dané oblasti. V květnu 1930 už bylo rozkulačeno přes 320 tisíc hospodářství a vysídleno 98 tisíc rodin, do listopadu bylo zatčeno 283 717 osob z první kategorie kulaků. Boj kulaky pokračoval i později – v roce 1937 proběhla na příkaz NKVD další fáze represí, jež trvala 4 měsíce. Týkala se i bývalých kulaků, kteří se vrátili po odpykání trestu, utečenců z vyhnanství, bývalých bělogvardějců a navrátilců bílé emigrace, činovníků politických stran či národnostních hnutí. Pro každou oblast byla opět vydána směrná čísla s počtem osob určených k represi. Uvádí se, že v rámci této operace bylo zatčeno 260 tisíc lidí, z toho 73 tisíce zastřeleny.

V roce 1930 začala též kampaň proti soukromým podnikatelům – drobným obchodníkům, řemeslníkům a zástupcům svobodného povolání, bylo jich asi 15 milionů. Téhož roku byla vymezena kategorie „zbytečných lidí“ (*lišency*) – bývalí držitelé půdy, obchodníci, šlechtici, policisté, carští úředníci, majitelé soukromých podniků, církevníci, mniši, členové opozičních politických stran, bílí důstojníci aj. Spolu s rodinami jich bylo 7 milionů. Neměli volební právo, byli zbaveni práva na byt, lékařskou pomoc a potravinové lístky. Represe proti nim se vyhroutily v letech 1933–1934, až Ústava SSSR z roku 1936 tuto kategorii zrušila.

Počátkem čtyřicátých let tak už byly fyzicky zničeny, izolovány v táborech či odstraněny z aktivního života miliony lidí, jejichž existence se neslučovala s idejemi a cíli proletářské revoluce a s organizací nového společenského řádu.

V rámci tažení proti vnitrostranické opozici sehrával významnou roli národnostní faktor. Obvinění z úchyly „nacionalismu“ se objevovalo už od dvacátých let, zejména vůči státním a stranickým činitelům na Ukrajině, v Zakavkazí a ve střední Asii. Masových rozměrů nabyly represe z tohoto důvodu koncem třicátých let, zvláště na Ukrajině. Týkalo se to i Žitomirska se silnou českou menšinou.

Rostoucí mezinárodní napětí ve druhé polovině třicátých let a pocit rostoucího ohrožení země vedly v SSSR k nebývalému vzepětí špionománie, k hledání zrádců v nejrůznějších kruzích státního i stranického aparátu. Za pouhé dva roky, do listopadu

1938, bylo jen čistkami v armádě postiženo přes 40 tisíc osob, většinou byli zastřeleni či posláni do gulagů.

Se začátkem války mezi Německem a SSSR se činnost politické justice změnila. Už nebylo nutné vyhledávat vymyšlené „nepřátele lidu“, když se objevil reálný protivník – německý fašismus. I ve vlastních řadách bylo zapotřebí vyhledávat a trestat německé špiony, zrádce, spolupracovníky s okupanty, později též příslušníky „lesních oddílů“, členy ukrajinské OUN či polské AK a další „nacionalisty“. Represe v armádě ale pokračovaly i během války. Další úder směřoval proti zahraničním komunistickým stranám a postihl i řadu činovníků Kominterny, obviněných ze špionáže, trockistické úchylnosti aj. Mnozí ze zahraničních funkcionářů byli pozváni do Moskvy a zatčeni.

Specifické represe byly zaměřeny proti Polákům, pokládaným za nepřátele už od dob občanské války. V srpnu 1937 bylo na příkaz NKVD provedeno hromadné zatýkání celkem 6 kategorií obyvatel polského původu, žijících na území SSSR. V témž roce začaly represe i vůči ruským Němcům. Bylo užíváno stále častěji mimosoudních řízení, většinou před „dvojkami“ ve složení náčelník UNKVD a prokurátor, jež vydávaly dva druhy rozsudků – trest smrti nebo pobyt v gulagu na 5 až 10 let. Uvádí se, že celkový počet perzekvovaných v rámci „nacionálních operací“ v letech 1937–1938 činil 335 513 osob, z toho 247 157 osob bylo zastřeleno, tj. přes 73 %. Tyto operace byly předchůdci pozdějších „velkých deportací“ mnoha národů SSSR.

Velmi tvrdý postup byl přijat vůči běžencům, kteří ilegálně přecházeli hranici do SSSR. V lednu 1938 přijalo politbyro ÚV VKS(b) usnesení zastřelit každého zadrženého přeběhlíka, pokud překročil hranici „v nepřátelském úmyslu“, pokud mu takový úmysl nebyl prokázán, měl být odsouzen na 10 let vězení.¹⁷¹

Další masové represe jsou spojeny s občany sousedních zemí, jejichž území bylo v letech 1939–1940 anektováno Sovětským svazem. Šlo o východní oblasti Polska připojené k SSSR jako Západní Ukrajina a Západní Bělorusko, pobaltské země Litvu, Lotyšsko a Estonsko, rumunskou Besarabii a Severní Bukovinu. Sovětizaci těchto území doprovázely rozsáhlé represe, prováděné orgány NKVD. Podle doma vyzkoušených a osvědčených metod docházelo k eliminaci „bývalých lidí“, s využitím příslušných „nacionálních“ specifíků. V roce 1941 už lidé s „kompromitující minulostí“ tvořili na bývalém polském území mezi čerstvě zatčenými jen 5 %, soukromých rolníků bylo stále ještě 31 %. Diferenciace obyvatel do kategorií represí byla provedena nedůsledně, bez jasného vymezení hranic mezi I. kategorií osob určených k zastřelení a kategoriemi

¹⁷¹ KUDRJAVCEV, V.-TRUSOV, A.: *Političeskaja justicija...*, c.d., s. 129.

odsuzovaných do gulagu či do vyhnanství, o osudu zatčených rozhodovaly subjektivně a nezřídka náhodně pověstné „trojky“ a „dvojky“. V zájmu likvidace „vykořisťovatelských tříd“ a zároveň jako opatření k „vyčištění“ pohraničních oblastí země od etnických skupin cizího původu v očekávání budoucí války byly provedeny masové deportace místních obyvatel z anektovaných území do hloubi SSSR.

Během války došlo v letech 1943–1944 k ještě masovějším deportacím 11 původních národů SSSR, obviněným ze spolupráce s německými okupanty a vysídleným „na věčné časy“ do nových oblastí, zvl. do Kazachstánu, na Sibiř a do Střední Asie. Předmětem represí se stali i sovětsí váleční zajatci o občané odvezené okupanty na nucené práce. Prověrkou ve filtračních táborech museli projít sovětsí vojáci, osvobození z německého zajetí, vojáci, kteří ze zajetí sami uprchli a přidali se k bojovým oddílům, vojáci, kteří se dostali z obklíčení nepřítele, osoby přicházející z území nepřítele – reemigranti a repatrianti, podezřelé osoby zadržené na území pobytu sovětských vojsk, sovětsí občané internovaní nepřítelem a osvobození během bojů.¹⁷² Další statisíce osob odvezených do SSSR tvořili váleční zajatci nepřátelských armád.

Ruský badatel Pavel Poljan se nedávno pokusil vytvořit klasifikaci nucených migrací v SSSR a rozlišil je i podle toho, zda měly represivní charakter. Došel k překvapivému zjištění, že sovětské zřízení se stále výrazněji a s postupem času jednoznačněji přiklánělo nikoli k třídnímu, ale k etnickému kritériu represí. Stát, který neustále deklaroval internacionalismus a třídní přístup, ve skutečnosti v praxi směřoval k nacionalistickým cílům i metodám.

Podle Poljana lze nucené migrace v SSSR rozčlenit zhruba takto:

1) migrace se sociálními příznaky

1. rozkulačování (1919–1920)
2. rozkulačování (1930–1933)
3. vysídlení „šlechty“ (1935)

2) migrace s etnickými příznaky

1. v rámci „politické přípravy dějiště válečných událostí“ a „očistění hranic“:
 - a) totální
 - b) částečné
2. totální deportace „potrestaných národů“:
 - a) preventivní
 - b) deportace jako „odplata“

¹⁷² SMYKALIN, A. S.: *Kolonii i tjurmy...*, c.d., s. 169-170.

3. kompenzační migrace

4. nucené usídlení

3) *migrace s konfesními příznaky*

1. konfese bez výjimek („praví“ ortodoxní křesťané, jehovisté aj.)

2. duchovenstvo různých konfesí

4) *migrace s politickými příznaky*

1. členové zakázaných stran a organizací

2. členové rodin nepřátel lidu

3. „sociálně nebezpečné“ živly

4. smluvní repatrianti

5. zahraniční občané

5) *váleční zajatci*

1. váleční zajatci

2. civilní internovaní

6. *odsouzení*

1. političtí (vězni svědomí)

2. trestanci

7. *plánovaná přesídlení a přesídlení „na výzvu“*

1. do vzdálených a neobdělávaných oblastí

2. z hor do „nížin“

3. v důsledku vojenské, průmyslové, energetické či jiné výstavby

4. přesídlení „demobilizovaných“

8. *evakuování (reevakuování), běženci, dobrovolní repatrianti*

1. v důsledku válečných událostí

2. v důsledku genocidy, mezietnických a mezikonfesních konfliktů

3. v důsledku živelních pohrom a ekologických katastrof.¹⁷³

Represivní charakter měly pouze deportace uskutečněné z příčin sociálních, etnických, konfesních a politických, u válečných zajatců, internovaných a vězňů není tento zřetel jednoznačný a patří ke smíšeným skupinám, zatímco skupiny evakuovaných a plánovaně přesídlených mezi perzekvované nepatří. Pro nás je nesporně zajímavé, že nuceným migracím zahraničních občanů v SSSR je věnována samostatná skupina perzekucí.

¹⁷³ POLJAN, P.: *Ne po svojej vole...*, c.d., s. 47.

Pro deportované a vysídlené se vžila specifická terminologie: zatímco „*ssylka*“ (vyhnanství) byla trestním zákoníkem z roku 1926 popsána jako „vykázání za hranice SSSR nebo jednotlivého kraje s povinným usídlením v jiných krajích“, znamenala „*vysylka*“ (vypovězení) „vykázání se zákazem pobytu v jednotlivých krajích či bez něho“. Ani normy OGPU však oba termíny přesně nerozlišovaly, někdy oba označují jako vysylku, například vysídlení kulaků a jejich rodin v letech 1929–1930. Vysylka z kraje, kde vypovězený dosud žil, navíc se zákazem pobytu v řadě krajů na dobu do 3 let, byla dvojího druhu: zákaz pobytu se týkal buď 6 určených míst, příp. též pohraničních oblastí (Moskevská oblast, Leningradská oblast, Severo-Kavkazský kraj s Dagestánem, Charkovský, Kyjevský a Oděský okruh), nebo zakázaná místa stanovila OGPU. Vypovězení na dobu do 3 let měli právo vybrat si před výjezdem bydliště v libovolném okrese, s výjimkou zakázaných míst. Vypovězení nesměli do vypršení trestu odjet z určeného místa, mohli se volně pohybovat jen na území určeného okruhu, města, okresu či „volosti“, měli povinnost se během 3 až 14 dní hlásit na místním oddělení OGPU. Jiným omezením nepodléhali, vlastnili osobní dokumenty, mohli se věnovat povoleným řemeslům či zastávat funkce ve státní a společenské sféře. Za opuštění příkázaného místa byl trest vyhnanství do vzdáleného kraje na 3 roky.

Ssylka do stanoveného kraje podle výběru a příkazu OGPU se ukládala na dobu do 3 let a do místa podle stanoveného seznamu krajů (Severní a Sibiřský kraj, Uralská, Čuvačská, Vjatská, Komi a Marijská oblast, Kazachstán a Střední Asie). Vyhnanci měli nárok na státní podporu do doby, než si opatří práci, byli zbavení volebního práva, podléhali pravidelné registraci a směli se volně pohybovat jen v okruhu 5 km v místě vyhnanství. Útěk se trestal koncentračním táborem na 3 roky.

Vysylka na rozdíl od ssylky se během času ukládala stále řidčeji. S počátkem boje proti kulakům se objevily nové termíny – rozkulačení rolníci byli přesídlováni na „*specposelenije*“ (zvláštní usídlení) nebo na „*trudposelenije*“ (pracovní usídlení), jemuž se říkalo též kulacká ssylka nebo „*trudssylka*“. Podle některých údajů bylo takto v letech 1930–1931 přesídleno přes 380 tisíc rodin. Podle příkazu NKVD z roku 1932 byli kulaci propuštěni z gulagů v rámci spojování rodin zařazení mezi „*specposelence*“. Ještě v roce 1952 bylo v SSSR 2 750 356 „*specposelenců*“. V dubnu 1941 byly už předloženy ke schválení návrhy na doplnění soudních trestů o ssylku na dobu 20 let a na uložení ssylky osobám, které si odpykaly trest vězení či gulagu. Začátek války oba projekty zrušil, naopak byl v dubnu 1942 povolen vstup bývalých kulaků do armády, čehož hned využilo přes 60 tisíc „*trudposelenců*“.

Za války byla zavedena ještě další kategorie vyhnanství – „*specpereselenije*“ (zvláštní přesídlení). Týkala se deportací celých národů, vyhnaných „na věčnost“, bez práva výjezdu do okresů jejich dřívějšího pobytu. Po válce se počty vyhnanců i vypovězených snižovaly, v letech 1957–1959 už bylo za politické přečiny odsouzeno do vyhnanství jen 187 lidí. V roce 1994 byly tyto druhy trestů zrušeny. Podle posledních výzkumů zasáhly vnitřní nucené migrace v SSSR v letech 1920–1952 celkem přes 6 milionů obyvatel. První vlna v roce 1920 se týkala jen 45 tisíc osob, skutečný nástup zaznamenala až léta 1930–1931, kdy byli vysídleni kulaci v rozsahu více než dvou milionů osob. Druhá kulminační vlna se pojí s počátkem války, kdy v letech 1941–1942 byl vysídlen 1 milion 200 tisíc osob.¹⁷⁴

Zajímavý je rovněž vzájemný vztah sovětských soudních a bezpečnostních orgánů z hlediska jejich účasti na represivní politice státu. I když bezpečnostní orgány VČK-OGPU-NKVD měly bezprostřední právo zločiny projednávat a trestat, asi polovina případů se přesto dostala k soudům, především k revolučním, ale i k vojenským tribunálům, řízeným Vojenským kolegiem Vrchního soudu SSSR, a také ke zvláštním kolegiím guberniálních soudů. I tyto soudy byly úzce spojeny s orgány státní bezpečnosti. Projednávaly některé případy z kapitoly 58-2 trestního zákoníku a jejich rozsudky trestu smrti zastřelením musely potvrdit vojenské okružní soudy. Od roku 1934 příslušely vojenským tribunálům protistátní a kontrarevoluční zločiny, včetně kontrarevolučních styků s cizím státem, poskytnutí pomoci mezinárodní buržoazii, kontrarevoluční agitace a propagandy, sabotáže, vyhýbání se mobilizaci do Rudé armády, propagování národnostní a náboženské nenávisti, napomáhání nezákonnému přechodu státních hranic aj. Případy protistátních zločinů podléhaly projednání před Vojenským kolegiem Vrchního soudu SSSR a tribunály vojenských okruhů. V roce 1937 odsoudily vojenské soudy 4079 osob, v roce 1938 odsoudily 3132 osoby.

Mimosoudní orgány politické justice – zvláštní porady (*osoboje soveščanije*, oso) a kolegia VČK-OGPU-NKVD-MGB, „trojky“ a „dvojky“, složené z vedoucích pracovníků bezpečnosti a prokuratury, ukládaly tresty podle trestního zákoníku, ale působily podle vlastní administrativní procedury, v podstatě proti elementárním právním zásadám, jež zaručují právo být vyslechnut soudem, bránit se proti obviněním a moci se odvolat proti rozsudku. K vyřízení u mimosoudních orgánů se předávaly případy, u nichž chyběly důkazy viny nebo u nichž existovala možnost odhalení agentury, jež udala kompromitující obvinění. Mimosoudní orgány totiž nezvaly na své zasedání obviněného

¹⁷⁴ POLJAN, P.: *Ne po svojej vole...*, c.d., s. 239.

ani svědky, vše se odehrávalo v jejich nepřítomnosti a bez sebemenší účasti veřejnosti. Ve zprávě pro N. S. Chruščova z roku 1953 se uvádí, že zvláštní porady odsoudily celkem 442 531 osob, z toho k zastřelení 10 101 osob. Podle jiných údajů jsou tyto cifry ve skutečnosti mnohem vyšší, např. Berijovy záznamy uvádějí jen za rok 1944 celkem 27 456 zastřelených.¹⁷⁵ „Trojky“ a „dvojky“ často rozhodovaly jen podle seznamů obviněných s všeobecným označením provinění, a svá rozhodnutí zapisovali zkratkou, např. „VMN“ (*vyssaja mera nakazanija*, nejvyšší výměr trestu), nebo „r“ (*rasstrel*, zastřelení). Od roku 1941 přibyla k represivním orgánům, jež byly oprávněny vynášet nejvyšší tresty bez vyšetřování a soudu, také zvláštní oddělení vojenské kontrarozvědky „Smerš“. Masové střelení vězňů se odehrávalo ve věznicích a táborech před ústupem sovětských orgánů z území, jež mělo být zabráno okupanty. Podle dochovaných hlášení bylo tak povražděno ve vězeních Lvovské oblasti 2464 osob, v Drogobyčské oblasti 1101 osob aj.

Už od dvacátých let se místa výkonu trestu odnětí svobody rozdělila – zatímco kriminální zločinci byli v zařízeních Ministerstva spravedlnosti, „kontrarevolucionáři“ byli v péči vězeňského systému VČK-OGPU-NKVD-MVD. Už od roku 1919 mohly orgány VČK zřizovat vlastní tábory pro „nepřátele sovětské moci“. V roce 1923 zřídilo OGPU Solověcký tábor zvláštního určení (*Soloveckij lager osobogo naznačenija*, SLON). Od roku 1930 se všechny tábory začaly nazývat nápravně-pracovními (*ispravitel'no-trudovye*, ITL) a pro jejich řízení vznikla Hlavní správa táborů OGPU SSSR (*Glavnoje upravlenije lagerej*, GULAG). Existovaly i věznice NKVD, např. v roce 1941 jich bylo 712.¹⁷⁶ Od roku 1934 byla všechna místa výkonu odnětí svobody, jež se dosud nacházela ve správě Ministerstva spravedlnosti, podřízena orgánům NKVD. Podle vnitřních předpisů o ITL se vězni dělili do tří kategorií - v první byli původem pracující, s tresty do 5 let a ne za kontrarevoluční činnost, ve druhé titíž s tresty nad 5 let, a ve třetí nepracující živly a osoby odsouzené za kontrarevoluční zločiny. Od roku 1948 vznikaly v systému GULAGu „zvláštní tábory“, určené pro špióny, diverzanty, teroristy, trockisty, pravičáky, menševiky, esery, anarchisty, nacionalisty, bílé emigranty a členy jiných antisovětských organizací a skupin. Byli určeni k využití při těžkých fyzických pracích. K politickým vězňům bývají přičleňováni i bývalí vojáci Rudé armády, kteří pobývali v německém zajetí a po návratu do vlasti museli projít zvláštními filtračními tábory.

¹⁷⁵ IVANOVA, G. M.: *Gulag v sisteme...*, c.d., s. 34.

¹⁷⁶ SMYKALIN, A. S.: *Kolonii i tjurmy...*, c.d., s. 100, 116.

Vězni byli pod hrozbou krutých trestů nuceni k těžké práci, což spolu s nekvalitní a nedostatečnou stravou, špatnou lékařskou péčí a hygienickými podmínkami vedlo ke zvýšené úmrtnosti. Sovětské gulagy se však lišily od nacistických likvidačních táborů. Neničily vězně v plynových komorách a krematoriích, ale přichystaly jim záhubu „přirozenou cestou“, pomalým ničením těžkou prací, krutým táborovým režimem a nelidskými podmínkami každodenní táborové existence. Stanovení počtu obětí GULAGu je dosud předmětem sporů. I když se již pokládá za prokázané, že původní Solženicynův odhad obětí na 66 milionů byl značně nadsazený, zrovna tak jsou kritizovány jako podhodnocené údaje některých ruských historiků. Jeden z nejnovějších ruských odhadů dokládaný archivním materiálem hovoří o 6 milionech 100 tisících osob souzených v letech 1918–1958 v soudním i mimosoudním systému, z nichž většina byla odsouzena do táborů a věznic. Počet odsouzených k trestu smrti zastřelením stanovil tento odhad na 1 milion 165 tisíc osob.¹⁷⁷ K perzekvovaným je nutno připočítat i zmíněných více než 6 milionů obětí nucených migrací. Existují však i mnohé jiné, podstatně vyšší odhady.¹⁷⁸

¹⁷⁷ KUDRJAVCEV, V.-TRUSOV, A.: *Političeskaja justicija...*, c.d., s 316..

¹⁷⁸ *Černá kniha komunismu*, c.d., s. 16 uvádí např. 20 milionů mrtvých; k tomuto číslu se kloní i někteří ruští badatelé – viz přehled in: *Istorija sovětskich repressij...*, c.d., T. I, s. 102-103.

4. Problém národní, státní a územní příslušnosti perzekvovaných

Takřka všem uvedeným druhům represí byli vystaveni i Češi a čs. občané, kteří se ocitli v SSSR. Zjištění jejich počtu a konkrétních osudů je ale mimořádně obtížné. Jen zčásti tomu brání dosud utajované archivní fondy, týkající se např. repatriací či obyvatel Podkarpatské Rusi, nebo zákaz přístupu do některých archivů bezpečnostních a vojenských. Po pádu sovětského režimu bylo totiž v posledních letech už zpřístupněno takové množství archivních materiálů (např. fondy týkající se GULAGu či deportací, většina fondů týkajících se válečných zajatců a internovaných), že se můžeme pokusit o hledání odpovědi na položené otázky. Stěžejní problém však tkví v tom, zda se nám v záplavě archivního materiálu vůbec podaří Čechy a čs. občany najít. Tedy – zda a jak je sovětské úřady evidovaly a vykazovaly ve svých statistikách a hlášeníh, jak posuzovaly složité souvislosti mezi národností, občanstvím a územní příslušností perzekvovaných osob, jak se jejich postupy vyvíjely atd. Najít v úřední praxi nějaké spolehlivé vodítko v těchto záležitostech je takřka nemožné, takže si musíme vypomoci účelnou kombinací všech dostupných zdrojů informací, jejich porovnáním a pečlivým zhodnocením, abychom se dobrali alespoň přibližných údajů.

Musíme začít nejprve zjištěním, jak k otázce své národnosti a státní příslušnosti přistupovali samotní Češi a čs. občané, kteří se ocitli v SSSR. Jejich vztah k těmto otázkám se v průběhu let rovněž měnil, takže bude nutné sledovat vývoj v jednotlivých skupinách, spojených nějakým společným znakem.

První osídlenci přišli z Čech do Ruska ještě jako občané Rakousko-Uherska. Většinou přijali během let občanství Ruské říše. Mnozí si ale ponechávali občanství rakouské (hlavně ti, co sem přišli až před první světovou válkou), které měli i váleční zajatci z českých zemí. Po zapojení do zahraničního odboje získali legionáři, mezi nimi nejen bývalí zajatci, ale i příslušníci českých menšin v Rusku, občanství československé. Někteří si rakouské občanství dále ponechali, většina ale získala občanství sovětské. Příslušníci české menšiny byli k přijetí sovětského občanství mnohdy nevybíravě přinucováni, naopak jiní Češi, kteří v Rusku zůstali, zase marně usilovali o jeho získání. Mnozí z nich dokonce žili bez státního občanství s pouhým příslibem jeho přidělení, jemuž se oficiálně říkalo „*vid na žitelstvo v SSSR bez prava graždanstva*“. Rovněž emigranti přicházející do SSSR před druhou světovou válkou mohli takto dopadnout, ale

ti si většinou ponechávali československé občanství. Emigranti původem ze Sudet a jiných odtržených oblastí se po Mnichově ocitli ve svízelné situaci, neboť byli pokládáni za občany Německé říše, což do značné míry platilo i po okupaci zbytku ČSR pro emigranty z protektorátu a pro všechny československé občany v SSSR, jimž byly čs. pasy vyměněny za pasy protektorátní. Po napadení SSSR nacisty byli jako příslušníci nepřátelského státu internováni. Bývalé československé občany přicházející z Podkarpatské Rusi zase brali v SSSR jako maďarské občany, protože vlastnili maďarské doklady. Při jejich propouštění z gulagů či pracovních kolonií do čs. vojska byli dočasně uznáváni jako čs. občané, později zase šmahem začali pokládat všechny obyvatele Podkarpatské Rusi za občany sovětské. Židé a Romové byli obvykle vykazováni samostatně, jako Židé a Cikáni, bez ohledu na skutečnost, že se sami mohli pokládat za Čechy či Slováky.

Pokusili jsme se zjistit, zda a jak se údaje o národnosti a státní příslušnosti zapisovaly a vedly v osobní evidenci vězňů přímo v táborech. Např. v poměrně kompletní evidenci vězňů Bělomorsko-Baltského ITL lze sledovat vývoj evidenčních karet. První vzor „evidenčně-registrační“ karty z počátku třicátých let uváděl příjmení, jméno, „otčestvo“ (jméno po otci), rok a místo narození, adresu v době zatčení, povolání, zaměstnání, národnost, státní příslušnost, datum zatčení, charakter provinění, číslo příslušného paragrafu trestního zákoníku, kým a kdy byl dotyčný souzen, kdy začíná lhůta případného propuštění. Druhý vzor z poloviny 30. let se nazýval „evidenčně-statistická karta“ a sledoval příjmení, přezdívkou, jméno, „otčestvo“, rok a místo narození, bydliště, vzdělání, občanství, národnost, profesní specializaci, rozhodnutí kvalifikační komise, znalost jazyků, sociální původ, sociální postavení, stranickost, službu v armádě (stará, bílá, rudá), službu v soudních orgánech a GPU, datum zatčení, zda byl dotyčný trestán a kolikrát, údaje o rodině (žena, děti), adresy nejbližších příbuzných, poslední známou adresu, zvláštní znamení (postava, barva vlasů, tvar nosu). Třetí vzor z konce 30. let sledoval jako obvykle příjmení, jméno, „otčestvo“, rok a místo narození, bydliště, národnost, sociální postavení, povolání a profesní specializaci, vzdělání, kdy a kým byl dotyčný souzen, lhůtu trestu (od – do), kdy byl dotyčný vzat do stavu, kam byl zařazen, kdy, kým a proč byl odepsán z evidence. Poslední druh „karty vězně“ z konce roku 1939 uvádí jen příjmení, jméno, „otčestvo“, rok narození, národnost, kým, kdy a na jak dlouho byl dotyčný odsouzen, začátek a konec určeného trestu, datum příchodu do tábora, datum případného útěku.¹⁷⁹

¹⁷⁹ GULAG v Karelii..., c.d., s. 17, 58-59, 143-144, 173.

Je tedy zřejmé, že v GULAGu se po celé předválečné období evidovala národnost vězňů a tento stav se nezměnil ani za války či po ní, neboť údaje o národnostech v GULAGu známe ze souborných statistik i pro všechna válečná a poválečná léta. Naopak vykazování státní příslušnosti přestalo koncem 30. let a zřejmě proto tento údaj chybí od počátku 40. let i v centrálních statistikách. Někdy o něm však může vypovídat místo narození, uváděné ve většině osobních záznamů. Územní příslušnost tedy může být vodítkem při zjišťování státní příslušnosti, což jako náhradní pomocná metoda může sloužit i pro válečné a poválečné období GULAGu. Pro badatelské účely mohou být v tomto smyslu k užítu i adresy z doby zatčení a kontakty na příbuzné. Osobní kartotéky vězňů, někdy i jejich osobní spisy nebo tematické dílčí soupisy a kartotéky (např. uprchlých či zemřelých vězňů, „specpereselenců“, Němců, „volnonajemných“ aj.) se pro mnoho táborů dochovaly a jsou uloženy v archivech MVD příslušné oblasti podle sídla tábora.¹⁸⁰ Mnohé nejasné případy tak mohou objasnit jedině materiály týkající se přímo konkrétních osob, uložené v těchto archivech.

I když se národnost v GULAGu zjišťovala, zaznamenávala do evidenčních karet a po celou dobu jeho existence uváděla i v centrálních statistikách, byli v nich Češi naposled uvedeni k 1. 1. 1939. Neznamená to však, že by z GULAGu byli propuštěni, či že by tam žádní noví Češi nepřibyli, vždyť právě tehdy začali do SSSR přicházet uprchlíci před Hitlerem a před Maďary. Vysvětlení v této věci podal před časem V. N. Zemskov. Ten zjistil, že ústřední statistiky GULAGu vykazují za období let 1941–1942 skoro třikrát nižší počet Poláků, než kolik jich bylo v téže době na základě amnestie v souvislosti s formováním národních vojenských jednotek v SSSR z GULAGu propuštěno (43 tisíce). Vysvětluje to tím, že do statistiky byli zřejmě zahrnuti jen Poláci z dřívějšího území SSSR, zatímco Poláci získaní do rámce SSSR anexí východních polských území v roce 1939 byli zřejmě vykazováni v kolonce „ostatní“. A do této kolonky byli podle Zemskova zahrnováni i českoslovenští občané, neboť i když ve statistice nefigurují, je z jiných zdrojů známo, že ve stejné době jich bylo v rámci podobné amnestie propuštěno z GULAGu asi deset tisíc. Zdá se to být věrohodné, neboť počty „ostatních“ národností činily v letech 1938 a 1939 zhruba 70 tisíc vězňů, zatímco během roku 1940 se zdvojnásobily (na absolutně nejvyšší počet 148 460 vězňů k 1. 1. 1941). Tento trend se udržel ještě během roku 1941, ale v následujících letech počty opět výrazně poklesly na rozmezí 30–50 tisíc vězňů.¹⁸¹ K nárůstu „ostatních“ národností docházelo právě v době,

¹⁸⁰ Soupis dochovaných archivních materiálů zčásti zachycuje příručka *Sistema ITL v SSSR*, c.d.

¹⁸¹ ZEMSKOV, V.N.: *GULAG...*, c.d., č. 6, s. 25.

kdy se odehrával mj. též hromadný útěk obyvatel z Podkarpatské Rusi do SSSR, který obvykle končil v gulazích. Je pravděpodobné, že i podkarpatoruští Rusíni a Židé byli spolu s Čechy a Slováky, kteří emigrovali do SSSR již o něco dříve, zařazeni do kolonky „ostatních“. Naopak příslušníci českých menšin byli většinou vykazováni mezi Rusy, zvláště pokud měli sovětské občanství.

Přestože údaje o státní příslušnosti se po roce 1939 přestaly v souborných hlášeních vykazovat, v řadě dílčích statistik se tyto údaje vedly zřejmě dál, neboť se objevují v pozdějších, zpětně vyhotovených přehledech. Českoslovenští občané v nich však nefigurují, zato se v letech 1941–1944 vykazují v kolonce občanství Slováci. Odpovídalo to zřejmě reálné situaci – zániku Československa a vzniku Slovenské republiky.

Zajímavý pohled na posouzení vztahu národnosti a občanství nabízí poválečné hodnocení československých úřadů v souvislosti s masovým návratem krajanů do vlasti. Úřady rozlišovaly mezi pojmem repatriant a reemigrant. Repatriant byl československý státní občan, žijící dočasně v cizině a po válce se vracející do ČSR; většinou měl kam se vrátit. Reemigrant byl zahraniční Čech s cizí nebo čs. státní příslušností, který žil **trvale** v cizině před rokem 1938 a po válce se rozhodl vrátit do ČSR; potřeboval pomoc úřadů.¹⁸² Vlastnictví čs. občanství nebylo tedy při reemigraci rozhodujícím argumentem.

Posuzování národnosti a státní příslušnosti u válečných zajatců a internovaných je zrovna tak komplikovaný problém, neboť se navíc ještě týká zařazení osoby do příslušné nepřátelské armády, jež s národností ani státní příslušností zajatce nemusí přímo souviset. Tento problém bude pojednán až v kapitole o čs. válečných zajatcích.

¹⁸² HEROLDOVÁ, I.: *Reemigrace etnických Čechů po první a druhé světové válce*. Plány, skutečnost, problémy. Paralely a rozdíly. In: *Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Díl 2. Praha 1999, s. 663.

5. Okruhy perzekvovaných Čechů a československých občanů v SSSR

a) Souborné údaje ze statistik

Už jsme připomenuli, že některé české odhady zmiňují až 120 tisíc Čechů, kteří prošli GULAGem. Takové číslo podle V. Bystrova prý v roce 1992 objevili čeští historici „v ústřední kartotéce gulagu“ v Moskvě.¹⁸³ Naopak někteří ruští badatelé, s nimiž jsme o této problematice hovořili, tvrdili se vši rozhodností, že na existenci Čechů či Čechoslováků ve statistikách GULAGu nikdy nenarazili. Názor těchto badatelů je do jisté míry pochopitelný – v údajích pohybujících se v řádech několika milionů obětí tvoří i několik desítek tisíc obětí vždy jen sotva procento celkového počtu, takže pro souborné statistiky nejsou podstatné. Proto se údaje o Čechách a Slovácích přestěhovaly do kolonky „ostatních“ národností, blíže nerozepisované (tvořilo ji údajně více než sto národností). A když se od čtyřicátých let přestaly ve statistikách objevovat i údaje o státní příslušnosti, nelze se zmizení Čechů a Čechoslováků divit. Přesto se nám několik takových statistických údajů podařilo v literatuře i v archivech najít a lze předpokládat, že podrobnější průzkum archivních fondů by jejich počet mohl ještě rozšířit.

Tábory existující v letech 1923–1930 známe jen z dílčích pramenných materiálů, což platí i o prvních letech existence GULAGu až do roku 1936.¹⁸⁴ Teprve od té doby máme k dispozici souborné statistické údaje o vězních síti GULAGu z fondů Evidenčně-třídícího oddělení GULAGu (*Učotno-raspredělitělnyj otděl GULAGa NKVD-MVD*).¹⁸⁵ Od roku 1938 jde již o svodky statistických hlášení nejen za každý rok či měsíc, ale i za jednotlivé dekády. Statistické rozborů zahrnovaly nejen počty vězňů, ale též rozborů podle pohlaví, národnosti, občanství, charakteru trestných činů aj. Výkazy nebývají navzájem dobře srovnatelné, např. někdy směšují či zaměňují údaje o národnosti a státní příslušnosti, nebo uvádějí v počtech vězňů i osoby z tzv. „speckontingentu“, mezi táborovými vězni jindy nevykazované, nebo shrnují údaje k nestejnému datu a trpí značným množstvím početních chyb. Přesto jsou základním materiálem pro poznání sítě GULAGu.

¹⁸³ *Zločiny komunismu*. Mimořádná příloha MF Dnes 25. 2. 200, s. IV; LESÁK, J.: *Čas oponou trhnul*, c.d., s. 98.

¹⁸⁴ Statistiku za toto období byly sestaveny z pozdějších materiálů, z dílčích materiálů dochovaných v místech táborů, z výrobních přehledů a jiných různorodých zdrojů. Podařilo se však dohledat potřebné údaje ke všem významným táborům (Solovecký, Běloomořsko-Baltský, Karagandinský, Sibiřský aj.).

¹⁸⁵ GARF, f. 9414, op. 1 a 2.

V hlášení o národnostním složení vězňů nacházejících se v táborech ITL k 1. říjnu 1937, je uveden počet 132 československých občanů (z celkového počtu 818 345 vězňů).¹⁸⁶ Byli rozmístěni v celkem 13 táborech, nejvíce jich bylo v ITL Belbaltlag (29, šlo o Bělomořsko-Baltský ITL v Karelo-Finské ASSR), Sevvostlag (25, šlo o Severo-vostočnyj ITL v Magadanu v Chabarovské oblasti), Karlag (22, šlo o Karagandinskij ITL v Kazašské SSR), Volgograd (19, šlo o Volžskij ITL v Jaroslavské oblasti), Bamlag (15, šlo o Bajkalsko-Amurský ITL v nynější Amurské oblasti na Dálném Východě) aj.

V hlášení o stavu vězňů ITL k 1. lednu 1939 je zmíněno 442 Čechů podle národnosti a 21 Čechoslováků podle občanství (z celkového počtu 1 289 491 vězňů). Rozpis podle táborů bohužel chybí.¹⁸⁷

Ve svodce o stavu vězňů v táborech NKVD („forma č. 10“) k 1. lednu 1941 není česká ani slovenská národnost uvedena, ale podle státní příslušnosti se uvádí celkem 54 Slováků, umístěných v 11 táborech. Nejvíce jich bylo v ITL Bezymjanlag (12, šlo o Bezymjanskij ITL v Kujbyševské oblasti), Unžlag (11, šlo o Unženskij ITL v Gorkovské oblasti), Kargopolag (9, šlo o Kargopolský ITL v Archangelské oblasti), Uchtoižemlag (7, šlo o Uchto-Ižemskij ITL v Komi ASSR), Ivděllag (7, šlo o Ivdělskij ITL ve Sverdlovské oblasti) atd.

Podobné hlášení o rok později, k 1. lednu 1942, neuvádí ani jednoho vězně české či slovenské národnosti (budou zřejmě mezi 136 898 příslušníky „jiných“ národností), ale podle občanství zjistilo 117 Slováků (bohužel neuvádí jejich rozmístění).¹⁸⁸

Hlášení k 1. lednu 1944 uvádí už jen 16 Slováků (z celkového počtu 4789 vězňů cizí státní příslušnosti).¹⁸⁹

Po válce dodatečně sestavený statistický přehled „Zpráva o počtu, pohybu a struktuře vězňů nacházejících se v táborech OGPU-NKVD-MVD SSSR od roku 1930 do roku 1948“ neuvádí podle národnosti žádné Čechy ani Slováky, ale podle občanství vykazuje v letech 1941-1944 Slováky. Potvrzuje již zmíněné údaje z let 1941, 1942 a 1944, a pro rok 1943 uvádí 37 Slováků.¹⁹⁰

Pro poválečné období jsou k dispozici jen torza údajů. Z hlášení o stavu vězňů GULAGu (tábory i kolonie dohromady) k 1. lednu 1951 víme, že mezi nimi bylo 227

¹⁸⁶ Tamtéž, op. 1, d. 1139, l. 232-235; *GULAG*, c.d., s. 411-414, dok. č. 90.

¹⁸⁷ GARF, f. 9414, op. 1, d. 1140, l. 189-195; *GULAG*, c.d., s. 416-419, dok. č. 92.

¹⁸⁸ GARF, f. 9414, op. 1-dop., d. 378, l. 145-151; *GULAG*, c.d., s. 423-426, dok. č. 95.

¹⁸⁹ ZEMSKOV, V. N.: *GULAG*, c. d., č. 7, s. 4.

¹⁹⁰ GARF, f. 9414, op. 1, d. 1155.

občanů Československa (z celkem 12 085 cizích státních příslušníků).¹⁹¹ V literatuře o gulazích nacházíme řadu dílčích zmínek o jednotlivých vězních čs. občanství např. v Minlagu, Uchtožemlagu aj.¹⁹²

Podobně útržkovité jsou naše znalosti o statistikách týkajících se kolonií NKVD-MVD. Dílčí hlášení z 1. října 1943 o složení „*trudposelenců*“ v Novosibiřské oblasti uvedlo podle národnosti 37 Čechů, z toho 8 mužů, 18 žen a 10 dětí (z celkového počtu 73 362 osob).¹⁹³

Podle ústřední statistiky bylo k 1. lednu 1953 mezi dospělými „*specposelenci*“ (od 17 let výše) celkem 183 Čechů a 15 Slováků (z celkem 1 810 140 osob).¹⁹⁴

Podle hlášení majora MVD SSSR Tuzova o počtu cizinců „*na poselenii*“ bylo k 15. 12. 1954 bylo mezi celkem 1204 cizinci 31 Čechů, z toho 12 v Krasnojarském kraji, 7 v Komi ASSR, 5 v Magadanské oblasti, 4 v Kazašské SSR a 3 v Mordovské SSR. K hlášení jsou přiloženy i podklady z velitelství MVD jednotlivých oblastí a republik.¹⁹⁵

Podle statistiky k 1. lednu 1958 už bylo mezi „*specposelenci*“ jen 14 Čechů (z celkového počtu 145 968 osob).¹⁹⁶

Vidíme tedy, že dosud nalezené úřední statistiky existenci Čechů v GULAGu sice jednoznačně prokázaly, ale celkový obraz nám rozhodně poskytnout nemohou, především kvůli nejasné klasifikaci národní a státní příslušnosti vězněných. Pro předválečné období, kdy byla kritéria jasnější, nám zase chybějí statistiky, i když není vyloučeno, že některé dílčí soupisy se ještě v archivech objeví.

Předválečné údaje o československých vězních GULAGu je zachycují pouze v letech 1937 a 1939, přičemž je zajímavé, že je můžeme porovnat se jmenovitými seznamy vězněných čs. občanů, vyhotovenými na čs. zastupitelství v Moskvě z informací sovětských úřadů i z kusých zpráv od krajanů. Pro rok 1938 uvádějí 114 jmen vězněných osob, sovětská statistika pro rok 1937 uvádí 132 čs. občanů. Seznam československých vězňů v SSSR byl zpracován už za rok 1923 (uváděl 113 jmen), za období let 1929–1938 vzniklo dalších 17 seznamů a každý obsahoval několik desítek jmen.¹⁹⁷ Je pochopitelné,

¹⁹¹ ZEMSKOV, V. N.: *GULAG*, c.d., č. 7, s. 9.

¹⁹² MOROZOV, N. A.: *Osobyje lagerja MVD...*, c.d., s. 19, 65.

¹⁹³ *Specpereselency v Zapadnoj Sibirii*, c.d., T. 4, s. 228; dokument v archivu MVD Novosibiřské oblasti, f. 5, op. 1, d. 3, l. 96-97.

¹⁹⁴ ZEMSKOV, V. N.: *Massovoje osvobožděnie...*, c.d., s. 9; *Deportacii narodov SSSR*, c.d., č. 1, s. 309.

¹⁹⁵ GARF, f. 9479, op. 1, d. 849, l. 8-20; kopie též v CAW Warszawa, f. VIII.800.19.40, s. 6-16.

¹⁹⁶ ZEMSKOV, V. N.: *Massovoje osvobožděnie...*, c.d., s. 21.

¹⁹⁷ BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu...*, c.d., s. 45-46.

že nemohly vystihnout celkový rozsah perzekuce, mohly však upozornit na její existenci a na nutnost diplomatického zásahu.

b) Emigrace do roku 1939

Tradiční české menšiny

České vystěhovalectví do Ruska má bohatou tradici.¹⁹⁸ Po prvních obchodnících, řemeslnících a muzikantech se Češi objevují už v první německé kolonizační vlně ve druhé polovině 18. století, směřující do oblasti dolní Volhy. Vedly je k tomu důvody náboženské a v převládajícím německém prostředí postupně asimilovali. Ke skutečnému vystěhovalectví z českých zemí do Ruska z důvodů hospodářských však došlo až o sto let to později, ve druhé polovině 19. století. Byla to především zemědělská emigrace, využívající nabídky carského Ruska na získání půdy a kolonizaci některých „neklidných“ území, např. na Krymu, Kavkaze či na Volyni. Půdu mohli buď odkoupit od majitele velkostatku, nebo získat do dědičného užívání rodiny státní přiděl půdy, která se stala vlastnictvím kolonie, s případnou možností pozdějšího odkoupení podílu. Existovala i městská migrace různých povolání – vychovatelé a učitelé, obchodníci, hudebníci, sládci, mlynáři, zahradníci aj., byla však značně rozptýlená po větších městech celého Ruska. Koncem století se v Rusku při sčítání lidu přihlásilo k české a slovenské národnosti přes 50 tisíc osob, v naprosté většině Čechů. Usadili se především ve Volyňské gubernii a na území dnešní Ukrajiny, kde jim carské úřady poskytly dobré existenční podmínky, ale zároveň je záhy začaly nutit k přijetí pravoslaví a ruského „poddanství“, státní příslušnosti k Ruské říši. Přímo na území dnešního Ruska bylo české osídlení méně početné – šlo především o severní Kavkaz a Zakavkazí, např. v oblasti Novorossijska (Metodějevka, Kyrilovka, Glebovka, Aderbijevka, Pavlovka, Varvarovka), v tuapském újezdě (Těkos, Těševs a Anastasijevka). Jinde v Rusku žili čeští osadníci jen výjimečně, např. v osadě Čechovka u Samary. Šlo ale již o druhotnou migraci z jižní Ukrajiny, tak jako v případě českých osad na Sibiři, kde byly výhodné podmínky pro získání půdy. Češi se přistěhovali do Tomské gubernie (Sosnovka, Miltuš, Ditlov), u Omska založili osadu Novohrad, u Akmolinska osadu Borjatín. Menší skupinky žily v řadě sibiřských měst,

¹⁹⁸ Základní informace podle: VALÁŠKOVÁ, N.: *Češi v Rusku*, c.d.

zvláště kolem sibiřské trati až po Vladivostok. Jak uvádí Nad'a Valášková, nebylo české zemědělské osídlení v carském Rusku příliš početné, ale zároveň „nebylo v Rusku většího města, v němž by se nenacházelo aspoň několik Čechů“. ¹⁹⁹

K začátku první světové války byl počet Čechů v carském Rusku odhadován na 60 až 100 tisíc osob. Starousedlíci, kteří sem přišli v minulém století, už většinou přijali ruskou státní příslušnost a pravoslaví. Týkalo se to především komunity volyňských Čechů, ale jinde v Rusku byli početní novousedlíci, kteří sem přišli nedlouho před válkou a byli většinou rakouskými občany. Proto se na ně jako na příslušníky nepřátelského státu vztahovalo carské nařízení o deportaci a zabavení majetku, vydané už v prvních dnech války, 2. srpna 1914. Ruské úřady zprvu nedělaly rozdíl mezi rakouskými Němci a Čechy, proto si Češi podávali hromadné žádosti o ruské „poddanství“ a někdy přijímali i pravoslaví. ²⁰⁰ K obhajobě svých zájmů se ještě intenzivněji sdružovali do českých spolků, např. spolek Beseda uchránil před internací na Sibiři varšavské Čechy přestěhované do Moskvy. Před perzekucí měl Čechy ochránit i projev loajality k Ruské říši, vedený též snahou o podporu státoprávních nadějí Čechů a Slováků v Rakousko-Uhersku, jakým byla jejich žádost o povolení ke vzniku dobrovolné české vojenské jednotky v rámci ruského vojska. Carské úřady návrh přijaly a již 12. srpna 1914 daly souhlas ke vzniku České družiny. Jejími členy mohli být Češi a Slováci, kteří již měli ruské občanství nebo o ně požádali, později též čeští a slovenští váleční zajatci. Ti postupně vytvořili další mohutnou skupinu našich krajanů v Rusku, která se, na rozdíl od sjednoceného, ale vnitřně rozporuplného „Svazu česko-slovenských spolků na Rusi“, jednoznačně stavěla za vedení československého exilu na Západě. ²⁰¹ Po bitvě u Zborova došlo ke změně postoje ruských úřadů, jež daly souhlas ke vstupu zajatců do československé armády. Měla bojovat na straně Dohody na západní frontě, ale nakonec byla vzhledem k vývoji války a poválečných poměrů transportována do vlasti přes Sibiř a Vladivostok.

Kontakt zajatců s příslušníky menšiny přispěl k posílení etnického vědomí Čechů v Rusku. Mnozí zajatci se zapojili do života českých kolonií a usadili se v nich, jiní se oženili a rovněž zapustili kořeny v Rusku. Naopak mnozí čeští krajané se vrátili s vojáky či samostatně zpátky do vlasti, většinou utekli v obavách před bolševickým režimem.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 33.

²⁰⁰ VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, c.d., 2. díl, s. 5-6.

²⁰¹ Snahy o to, aby Svaz byl uznán ruskou vládou za reprezentanta českého národa, odmítal Masaryk pádným argumentem: „Mohli reprezentovat jen naše kolonisty, ruské občany, jsouce sami občany ruskými.“ Viz MASARYK, T. G.: *Světová revoluce. Za války a ve válce. 1914-1918*. 22. vyd. Praha 1938, s. 171.

Bylo jich asi 10 tisíc, hlavně z větších měst. V ČSR založili Sdružení a Jednotu Čechů a Slováků z Ruska (sloučeny v roce 1925) a vymáhali odškodné za majetek zanechaný v Rusku.²⁰² Po strastech občanské války a hladomoru v Rusku se chtěli vrátit do vlasti i další krajané, ale čs. vláda s odvoláním na hospodářské potíže republiky tyto snahy o reemigraci již nepodporovala. Poskytla však krajanům hmotnou pomoc a úvěrovou akci v hodnotě 15 milionů korun, jež umožňovala českým kolonistům bezúročný pětiletý úvěr na nákup hospodářských strojů a osiva. Pomoci využili čeští zemědělci na Ukrajině i na Kavkaze (v Novorossijsku) a zavedením zemědělských strojů zvýšili prosperitu svých hospodářství. Násilná kolektivizace však na konci dvacátých let způsobila zánik individuálního hospodaření a úvěrová pomoc tak paradoxně přispěla k ještě ostřejší perzekuci českých usedlíků, pokládaných nyní za kulaky.

Po první světové válce ztratilo Rusko své západní gubernie, v nichž údajně žilo asi 30 tisíc Čechů a Slováků (především v poválečném Polsku a Rumunsku). Při prvním sčítání lidu v SSSR v roce 1926 bylo zjištěno přes 27 tisíc Čechů a Slováků, a to i přes úbytek způsobený návratem části krajanů do vlasti. Nejvíce jich žilo na území Ukrajiny – přes 16 tisíc. I když se tyto údaje považují za věrohodné, protože sčítání lidu proběhlo v době národnostní tolerance, pokládají je někteří autoři za nespolehlivé, např. Helena Dluhošová uvádí, že jen na Ukrajině žilo v roce 1926 celkem 83 tisíc Čechů a Slováků.²⁰³ Sotva však lze tento propastný rozdíl vysvětlit okolností, že mnozí z krajanů neměli sovětské občanství, takže ve sčítání nejsou uvedeni.

Nejpočetnější česká menšina žila ve Volyňské gubernii. Už příchod bolševiků na Volyň v květnu 1919 vedl krajany k žádostem československé vládě o ochranu, zámožnější prchali do Polska i do Čech. Memorandum předané československému MZV uvádělo, že řádění band si již vyžádalo desítky obětí na životech českých obyvatel. Několik českých předáků bylo zastřeleno v rámci rudého teroru (např. J. A. Somol z Mirohoště, Šneidr z Dubna), 17 Čechů bylo popraveno rozhodnutím kyjevské ČK pro údajnou kontrarevoluční činnost a sabotáže.²⁰⁴ Rozdělení Volyňské gubernie řížským mírem 18. března 1921 mezi SSSR a Polsko znamenalo, že v SSSR se ocitlo asi 7500 volyňských Čechů (podle sčítání z roku 1926). Jejich postavení se po rozvratu světové občanské války dočasně změnilo k lepšímu, když byla zavedena tzv. Nová ekonomická

²⁰² Blíže ŠEDIVÝ, I.: *Sdružení Čechů a Slováků z Ruska a československá vláda 1919-1929*. (Podpory, subvence, dotace, odškodnění). *Československý časopis historický*, 36, 1988, č. 2, s. 212-237; SLÁDEK, Z.: *Odškodňovací akce Čechoslováků z Ruska*. *Slovanský přehled* 52, 1966, s. 257-263.

²⁰³ DLUHOŠOVÁ, H.: *Vystěhovalectví na Ukrajinu*, c.d., s. 49, 66.

²⁰⁴ VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, c.d., 2. díl, s. 9.

politika, umožňující zemědělcům soukromé hospodaření a prodej přebytků. Pomohla jim i zmíněná úvěrová akce, takže české osady patřily k nejbohatším na Ukrajině. Došlo k rozšíření práv národnostních menšin, Češi měli své zástupce ve 13 národnostních radách, organizovali kulturní a osvětovou činnost, včetně ochotnických divadel, měli 19 českých škol.

První případy perzekuce se na Volyni objevily už v roce 1925 v procese s českými starousedlíky v Kyjevě, na který navázal v roce 1927 proces proti 2 českým učitelům z Alexandrovky a Bohemky. V roce 1928 byli odsouzeni čeští statkáři a obchodníci s hospodářskými stroji (z obcí Okolek, Černachov, Krošna, Mežiliska, Vysoká) a posláni i s rodinami na Sibiř. Ústup od politiky NEPu, hromadná kolektivizace spojená s likvidací tzv. kulaků a viditelné omezení práv menšin, spojené s bojem proti tzv. buržoaznímu nacionalismu neruských národností přivodily drastické zhoršení životních podmínek české menšiny. Patrně nejtragičtěji se na ní podepsalo tažení proti kulakům, doprovázené násilím a represemi. Kolektivizace pro české rolníky znamenala zničení výsledků jejich celoživotních a někdy i několikageneračních snah o vytvoření a zvelebení svých hospodářství, kvůli nimž odešli z vlasti do ciziny. Kolektivizace neodpovídala tradičním zvyklostem českých rolníků, takže jim působila mimořádné utrpení. Zbavila je všeho majetku a ekonomické převahy, která jim vůči okolí zajišťovala bezpečnost a chránila je před hrozbou asimilace. Od ledna 1930 začalo zabavování majetku, vysídlování zámožných rolníků i s rodinami do sousedních okresů i do vzdálených severních a východních oblastí SSSR; někteří z kulaků byli zastřeleni. „Rozkulačený“ majetek po vysídlených osobách byl úředně přidělován ruským přesídlencům. Někteří z českých usedlíků se pokusili uniknout perzekuci odchodem do ČSR, jiní raději odcházeli do nitra Ruska pracovat v průmyslu. Jen v první polovině roku 1930 odjelo 250 Čechů a dalších 250 bylo k odjezdu připraveno. Množily se žádosti českých kolonistů o vydání československých pasů a umožnění výjezdu z SSSR. Jak dokládají pamětníci, měli čeští kolonisté možnost získat u zastupitelského úřadu v Moskvě čs. občanství a pas, za povolení k odjezdu museli sovětským úřadům zaplatit 200 rublů. Pro mnohé však již bylo pozdě – než došlo k vyřízení formalit, byli již deportováni, jiným úřady výjezd nepovolily. Situací se musela zabývat i čs.vláda.²⁰⁵

Potvrzují to i doklady z ruských archivů. Např. již na samém počátku násilné kolektivizace se v úředním dokumentu objevila zmínka o tom, že mezi kulaky jsou

²⁰⁵ Tamtéž, s. 94; IVANCOV, D.: *Provádění hromadné kolektivizace zemědělských usedlostí v Rusku*. Naše zahraničí, 12, 1931, s. 131-133; HOSTIČKA, V.: *Vzpomínky volyňské Češky...*, c.d., s. 283; VALÁŠKOVÁ, N.: *Češi v Rusku*, c.d., s. 45.

českoslovenští občané. Stojí to hned v první větě sdělení náměstka ministra zahraničí M. Litvinova ze 3. února 1930, které bylo adresováno Stalinovi: „*Mezi kulaky, podrobenými v současné době účinnosti nových zákonů v souvislosti s rozkulačováním, se nachází mnoho zahraničních státních příslušníků (Němců, Čechoslováků, Řeků, Italů aj.).*“ Litvinov upozorňoval, že zavedená praxe konfiskace majetku může porušovat existující mezinárodní dohody. I když se to mělo týkat především sovětsko-německé dohody, podle níž bylo možno konfiskaci připustit jen na základě soudního příkazu nebo za náhradu, varoval Litvinov, že „*lze očekávat, že ani země, jež s námi nemají smlouvy, ale jen obvyklé diplomatické styky, se nesmíří s konfiskací majetků svých občanů bez náhrady.*“ NKID [Ministerstvo zahraničí] už byly postoupeny protesty Němců, Čechoslováků a Řeků.²⁰⁶ Nestavěl se proti tažení na kulaky, jenom upozorňoval, že konfiskace se zřejmě provádí bez patřičných formalit, bez soupisu majetku a jeho ocenění, takže se může stát, že ze zahraničí požadované kompenzace mohou převýšit skutečnou hodnotu zabaveného majetku. Dodával, že pokud nebude SSSR schopen dát na zahraniční protesty aspoň trochu uspokojivou odpověď, vyvolá to v cizině novou protisovětskou kampaň.

Jiný dokument z téhož dne, úřední záznam zplnomocněnce ministerstva zahraničí při Radě lidových komisařů Ukrajiny Alexandrovského, se odvolává na zprávu tajemníka žitomirského okružního výboru Levického, podle nějž se na Žitomirsku organizuje početná banda, sdružující v „mezinárodním měřítku“ Němce, Čechy a Poláky, kteří chtějí na jaře organizovaně přejít na území Polska. Zdá se, že v této věci zprávy bezpečnosti moc nepřeháněly, neboť již v noci na 12. března 1930 stříleli sovětsí vojáci z kulometu po skupině Čechů z osady Dědova Hora, kteří ilegálně prchali do Polska, podobně jako později početná skupina Čechů z osady Moščanovka, zčásti zadržená.²⁰⁷

Alexandrovskij dále tvrdil, že i když v procesu rozkulačování „nelze dělat jakékoliv výjimky pro naše národnostní menšiny“, přece jen je třeba problém „kulaků-zahraničních občanů, žijících na území USSR z titulu svých národních pasů“ zvážit.²⁰⁸ Zřejmě k tomu na nejvyšších místech došlo, neboť už 5. února 1930 sděloval oběžník OGPU všem svým podřízeným složkám přísnou směrnicí, podle níž „*majetek kulaků-zahraničních občanů zemí, s nimiž má SSSR oficiální styky, nepodléhá konfiskaci, stejně*

²⁰⁶ Raskulačivali daže inostrancev, c.d., s. 327; RGAE, f. 7486, op. 37, d. 49, l. 34.

²⁰⁷ VACULÍK, J.: Dějiny volyňských Čechů, c.d., 2. díl, s. 97.

²⁰⁸ RGAE, f. 7486, op. 37, d. 138, l. 41-44; Raskulačivali daže inostrancev, c.d., s. 328-331.

*jako oni sami a jejich rodiny nepodléhají vysídlení, až do zvláštního rozhodnutí“.*²⁰⁹

Litvinov v záznamu pro Stalina z 18. února 1930 usuzoval, že i vysídlení bez soudu může vzbudit diplomatické protesty, a že nejlepší by bylo dát těmto lidem možnost odjet do ciziny, ale zrovna tak není politicky prozíravé pustit za hranice „nové oddíly antisovětských agitátorů“.²¹⁰ Definitivní návrh na usnesení politbyra ÚV VKS(b) v této věci uváděl, že i když značné množství kulaků cizích národností je už občany SSSR, měly by se u těch, co jsou zahraničními občany, vysídlení a konfiskace jejich majetku odložit s tím, že teprve „po provedení základní operace bude stanoveno pořadí likvidace kulaků-zahraničních občanů“. Přijaté usnesení návrh vzápětí potvrdilo.²¹¹

Represe kulaků však pokračovaly dál. V roce 1930 byli deportováni na nucené práce na Sibiř další rodiny sedláků z Krušince, Ivanovič, Okolku, Krošny a dalších vesnic. Seznamy několika desítek postižených rodin publikoval Evžen Andres,²¹² o odhad celkového počtu postižených z řad volyňských Čechů v SSSR se pokusil Vladimír Hostička.²¹³ Zvolil za příklad obec Vysoká-Česká v okrese Čerňachov v Žitomirské oblasti, v níž jmenovitě spočítal, že perzekuce spojené s kolektivizací postihly 15 rodin a 15 jednotlivců, celkem 95 osob, tedy 30 % obyvatel obce. Když tento poměr analogicky vztáhl na celkový počet obyvatel sovětské části Volyně, došel k odhadu asi 2250 perzekvovaných osob. Zároveň konstatoval, že postihu se někdy dalo uniknout, pokud sedlák byl ochoten se včas vzdát svého majetku ve prospěch kolchozu. Všechny prohřešky byly kvalifikovány politicky jako přečiny proti režimu, i dobře míněné výroky o hospodaření kolchozu, sběr klásků, podomní obchod, v řadě případů hrála roli náhoda a štěstí. Podle jeho názoru šlo iniciátorům akce šlo spíše o rozsévání atmosféry strachu v souvislosti s budováním kolchozů než o cílevědomý osobní postih nepřátel režimu. Velmi poškozeni byli zvláště mladí lidé, silně poklesla porodnost. Z českých obcí prý takřka neměl kdo narukovat do nadcházející války, proto zde prý počet válečných obětí byl dokonce nižší než počet obětí gulagů a vyhnanství (padlo či zůstalo nezvěstnými 1200 Čechů z Volyně).

Zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě z února 1931 se zmiňuje o hromadném vysídlování českých kolonistů z Ukrajiny, zvláště z Volyně, do okolí Archangelska a

²⁰⁹ Tamtéž, s. 332; GARF, f. 9414, op. 1, d. 1944, l. 67.

²¹⁰ *Raskulačivali daže inostrancev*, c.d., s. 332; RGAE, f. 7486, op. 37, d. 138, l. 46.

²¹¹ Tamtéž, f. 7486, op. 37, d. 138, l. 35-36; *Raskulačivali daže inostrancev*, c.d., s. 334..

²¹² ANDRES, E.: *Zločiny proti lidskosti...*, c.d., s. 166-168.

²¹³ HOSTIČKA, V.: *Volyňští Češi...*, c.d, s. 50.

střední Sibiře, kde jsou nuceni k těžké práci v lese a při zpracování dřeva. Internovaní nebyli nikým souzeni a neznají ani délku svého trestu. Např. v pracovní kolonii v Tajsetu, v níž se nachází asi 4 tisíce deportovaných kulaků, je od už roku 1930 asi 40 českých rodin. Bydlí v barácích pro 600 osob a trpí hladem. Zástupce ČSR v Moskvě J. Girsu jednal na příslušném komisariátu zahraničních věcí „o postavení československých příslušníků v SSSR, zejména o našich zatčených, o zabavování jejich majetku (raskulačivanije), o pronásledování jich vůbec a dále o konfiskaci hospodářského inventáře, dodaného čsl. kolonistům úvěrovou akcí.“ Zastupitelství přispívalo též na stravu vězněných čs. občanů.

214

Perzekuce však nepostihly v té době jen sedláky. Po sjezdu českých učitelů v Žitomiru v roce 1930 byla řada z nich zatčena a obviněna z vyzvědačství ve prospěch ČSR a Francie, z protisovětské činnosti, agitace proti sovětské vládě a náboženské agitace. Proces v Charkově v květnu 1931 k nim přidal 8 českých dělníků a rolníků, činovníků českého hnutí, a jednoho zaměstnance čs. obchodní mise v Kyjevě. Bez možnosti obhajoby a seznámení s obžalobou byli obviněni jako skupina špiónů a diverzantů, připravující rozbití SSSR, diverze, atentáty a kontrarevoluční oddíly mládeže, jež měly zabránit kolektivizaci. Soud stanovil 10 trestů smrti a 11 trestů těžkého žaláře. Bez ohledu na výši trestu byla většina odsouzených odeslána do gulagu na Soloveckých ostrovech. Až po pěti letech byl odsouzeným k smrti změněn trest na vyhnanství.²¹⁵

Další národnostně zaměřené perzekuce postihovaly takřka všechny skupiny obyvatel a z nejrůznějších důvodů. V roce 1928 byl pozatýkán celý český divadelní kroužek v Krošně a většina jeho členů se z táborů nevrátila. K nuceným pracím bylo v roce 1930 odsouzeno 16 členů kroužku divadelních ochotníků v Selenčině. Represe postihly i české komunisty – např. předsedy kolchozů Tomana z Krošně a Gavendu z Okolku. V Ivanovičích byli v roce 1936 zatčeni a zmizeli beze stopy 4 místní Češi a 6 Němců za zpěv svých národních písní. V Okolku bylo v roce 1937 zatčeno a deportováno na Sibiř 6 českých občanů, všichni zahynuli v gulazích. V Krošně bylo během jednoho dne v roce 1938 zatčeno 52 Čechů a všichni zůstali nezvěstní. Z Olšanky bylo za kolektivizace vysídleno 11 rodin a 7 dalších koncem 30. let. Podobně byly postiženy obce Florovka, Ivanovka, Puliny, Vjazovec, Stará Buda, Alexandrovka.²¹⁶ Tak by šlo jmenovat další a další vesnice, u nichž známe aspoň některá konkrétní jména

²¹⁴ URBAN, R.: *Na Sibiři?*, c.d., s. 32-36.

²¹⁵ FILIP, Z.: *Případ učitele...*, c.d.; Týž: *Proces s českými učiteli...*, c.d.; DLUHOŠOVÁ, H.: *Vystěhovalectví na Ukrajinu*, c.d., s. 54, 64; ENT, A.: *Východní Volyň v letech 1918-1947*. In: Kapitoly z dějin volyňských Čech. Praha 1997, s. 92-94.

postižených a jejich rodin. Sovětské prameny uvádějí, že jen v době od října 1937 do 15. února 1938 bylo v Žitomirské oblasti odhaleno a likvidováno 19 „nacionalistických kontrarevolučních organizací“ a 27 „povstaleckých uskupení“, a za účast v nich bylo postiženo přes 500 osob.²¹⁷ Důvodem pro obvinění z vyzvědačství a odsouzení třeba i k trestu smrti se mohl stát pouhý kontakt s rodinou v ČSR nebo v Polsku, jak to bývalo u volyňských Čechů běžné.²¹⁸

Pamětníci jen výjimečně uvádějí případy, kdy došlo ke změně soudního rozhodnutí. Soukromý strojný zámečnický v Kristinovce A. Lanciger byl udán jako nepřítel režimu a kulak a byl deportován i s rodinou na Sibiř. Protože jeho opravářské umění ale kolchozu citelně chybělo, požádali prý o obnovu řízení. V ní se prokázalo, že není kulackého původu, protože jeho předky vyhnala z Čech do Ruska bída, takže byl zproštěn viny a vrátil se i s rodinou domů. Musel však vstoupit do družstva a dál pracoval ve své původní dílně jako kolchozní zaměstnanec. Takových případů ale není známo mnoho, častější jsou zmínky o korupci soudních úředníků.²¹⁹

Perzekuce postihla i jiná česká střediska na Ukrajině, např. obec Čechohrad u Melitopolu v Záporoží. V roce 1931 tu bylo zatčeno 11 sedláků a obviněno z vyzvědačství ve prospěch Československa, v roce 1932 bylo zatčeno dalších 8 členů vedení místního kolchozu a za protisovětskou propagandu další 4 sedláci. Desítky rodin byly vysídleny a perzekuce postihla na 250 osob, téměř třetinu celé obce. Ani české obce na severním Kavkazu neunikly perzekuci. V tomské věznici bylo v letech 1937–1938 popraveno 19 Čechů z vesnic Těšeps a Těkos, další sedláci byli odsouzeni do táborů.²²⁰ Generální konzul ČSR v Kyjevě Rudolf Brabec ve své zprávě z ledna 1938 uváděl, že na Ukrajině jsou „houfně“ zatýkáni příslušníci všech vrstev obyvatelstva a všech místních národností, zvláště Poláci, Němci, Řekové, Bulhaři, Ukrajinci „i četní naši krajané. Jsou to vesměs staří sovětské příslušníci, kteří se zde třeba i narodili.“²²¹

²¹⁶ VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, c.d., 2. díl, s. 95-96; ANDRES, E.: *Zločiny proti lidskosti...*, c.d., s. 168-169.

²¹⁷ KUDRJAVCEV, V.-TRUSOV, A.: *Politická justicija...*, c.d., s. 123.

²¹⁸ VACULÍK, J.: *Zahraniční krajané a stará vlast (na příkladu Čechů na polské Volyni)*. In: *Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Díl 2. Praha 1999, s. 653-660.

²¹⁹ LANCIGER, J.: *Střetnutí věků*, c.d., s. 70-72.

²²⁰ TOPINKA, E.: *Některá fakta o represáliích...*, c.d., s. 63-64.

²²¹ URBAN, R.: *Na Sibiř?*, c.d., s. 73.

Perzekuce české menšiny se nezastavily ani v následujících letech, ba ani za války. Např. v roce 1940 byl popraven učitel Sergej Bíma z žitomirské oblasti, jeho bratr Řehoř byl v roce 1942 odsouzen na 10 let gulagu. V témž roce byl v Tomsku umučen při výslechu Karel Vacula a v Tule popraven volyňský Čech agronom Vladimír Macek.²²² Uvádí se, že i mezi 1600 volyňskými Čechy, kteří byli za války odvedeni do Rudé armády, bylo asi 50 až 100 perzekvovaných.²²³ Po návratu sovětské moci na Volyň a Ukrajinu se rozsah perzekucí opět zvýšil.

Mezi perzekvovanými byly i význačné osobnosti českého života, např. pracovníci Akademie věd Ukrajiny – volyňský Čech, historik a etnograf Evžen Rychlík, přední ukrajinský botanik Alexandr Janata. Potomek českých kolonistů, ukrajinský badatel Evžen Topinka, zjistil už téměř 900 jmen Čechů, perzekvovaných v SSSR, především z okruhu českých menšin v SSSR.²²⁴ Skutečný počet perzekvovaných byl nepochybně vyšší. Lze jistě souhlasit s názorem Vladimíra Hostičky, volyňského Čecha, že se o těchto faktech u nás téměř neví, protože se na ně nikdo neptal ani těch, jichž se perzekuce přímo dotkly. Ani „*při hledání pravdy o sovětské skutečnosti nikoho z našich intelektuálů třicátých let nenapadlo zajet si mezi české kolchozníky na Volyň. Asi by tam nebyli vpuštěni, ale pak se mohli ptát, proč tomu tak je.*“²²⁵ Pár osobních svědectví vydaných za války či těsně před ní nemohlo už informovanost v této věci podstatně ovlivnit.²²⁶

Po válce se většina volyňských Čechů rozhodla využít možnosti reemigrace do vlasti, zvláště když někdejší polská část Volyně zůstala v rámci SSSR. Z odhadovaného počtu 45–50 tisíc volyňských Čechů jich přišlo do ČSR asi 40 tisíc, z toho 34 tisíce na základě reemigrační akce, další v rámci Svobodovy armády a též bývalí nuceně nasazení na práce do Německa, kteří se už na Volyň nevrátili.²²⁷

Česká menšina v Kazachstánu vznikla druhotnou emigrací Čechů z ukrajinského Čechohradu a jejich příbuzných z Besarábie. V červnu 1911 odjeli do Kazachstánu a koupili půdu u města Akt'ubinsk, kde založili osadu Borodinovka. Později se k nim přidalo několik českých rodin ze sibiřské osady Novohradka u Omska. Zabývali se

²²² TOPINKA, E.: *Některá fakta o represáliích...*, c.d., s. 63-64.

²²³ DUFEK, V.: *Návrat volyňských Čechů...*, c.d., s. 99.

²²⁴ TOPINKA, E.: *Oběti perzekuce z řad Čechů na Ukrajině*. Publikováno ve sborníku BORÁK, M. a kol.: *Perzekuce občanů z území České republiky v SSSR*, c. d.

²²⁵ HOSTIČKA, V.: *Volyňští Češi...*, c.d, s. 59.

²²⁶ BEZDĚK, J.: *Ze Soloveckých ostrovů...*, c.d.; Týž: *Domů ze sibiřského...*, c.d.; KLIČKA, J.: *Žil jsem v SSSR*, c.d.; Týž: *Krev a slzy*, c.d.

²²⁷ DUFEK, E.: *Návrat volyňských Čechů...*, c.d., s. 99;

zemědělstvím a chovem dobytka, jejich hospodářství prosperovala. Za občanské války byla obec přepadena a vyhořela. V roce 1929 tu bylo z nařízení úřadů ustaveno družstvo a Češi v něm museli pracovat společně s Kazachy z nedalekého aulu. V roce 1937 bylo v obci zabito 7 mužů při loupežném přepadení. Po válce se Češi začali vystěhovávat do blízkých měst, zvl. do Akt'ubinsku a Těmiru, naopak do Borodinovky byli deportováni Čečenci a Moldavané. Po prohlášení Kazašské SSR samostatným státem v roce 1991 se vztahy Čechů s Kazachy zhoršily a většina ze 2 tisíc kazachstánských Čechů se rozhodla odejít (asi 800 Čechů odešlo do Ruska, hlavně do osady Meščerjakovka v Orenburské oblasti, asi 800 Čechů reemigrovalo do ČR).²²⁸

Jiná nepříliš početná česká menšina žila v Bělorusku. Tvořili ji potomci českých emigrantů, kteří se vystěhovali do carského Ruska koncem 19. a na přelomu 20. století, především do několika obcí v Minské gubernii a do Miska a Gomelu. Většinou přijali ruské „poddanství“ a pravoslaví, ale např. Češi z obce Holovčice tak neučinili, a žili zde na rakouské pasy. Jako občané nepřátelského státu byli proto počátkem první světové války vysídleni do severních gubernií Ruska a po návratu jim byl jejich majetek upírán. Jiným běloruským Čechům kontakt se Svazem česko-slovenských spolků na Rusi umožnil získat potvrzení o slovanském původu, které jim zaručovalo výjimky z válečných omezení občanů nepřátelského státu. Při sčítání lidu v roce 1926 žilo v Běloruské SSSR 650 Čechů. I tady postihly represe třicátých let české obyvatelstvo. Důvodem deportace do gulagu byl např. český kalendář a korespondence s Československem, nalezená při domovní prohlídce. Proto místní Češi kontakty s domovem udržovali jen sporadicky a svůj původ spíše tajili. V devadesátých letech se v Bělorusku hlásily k české národnosti 252 osoby, jež většinou postupně emigrovaly do ČR.²²⁹

Mnohem obtížněji lze zjistit případy perzekuce Čechů, kteří přišli do Ruska už před válkou a nežili v žádném z menšinových středisek. Jejich osudy lze takřka výhradně poznat až ze soupisů zastřelených či perzekvovaných, jež se v poslední době v RF hojně vydávají, nebo z databází perzekvovaných osob např. ve Sdružení Memoriál, či z dokumentů uložených v regionálních archivech. Například Čech Jan Stangl, původem z Prahy, působil už v roce 1910 jako učitel tělocviku na gymnáziu ve Vjatce a stal se později dokonce náčelníkem Vysoké vojenské tělovýchovné školy Rudé armády a

²²⁸ VALÁŠKOVÁ, N.: *Česká minorita v Kazachstánu...*, c.d., s.164; UHEREK, Z.-VALÁŠKOVÁ, N.-KUŽEL, S.: *Potomci českých emigrantů...*, c.d., s. 236.

²²⁹ UHEREK, Z.-VALÁŠKOVÁ, N.-BROUČEK, S.: *Češi z Běloruska*, c.d., s. 177-179.

námořnictva. Tam byl v roce 1927 zatčen a poslán na 3 roky na Solověcké ostrovy, od roku 1930 byl ve vyhnanství v Archangelsku. Vrátil se do Vjatky (Kirov) v roce 1936 a opět krátce učil tělocvik, ale v roce 1938 byl znovu zatčen a rodina se až v roce 1957 při rehabilitaci dozvěděla, že v roce 1941 zemřel na neznámém místě.²³⁰ Už v roce 1919 byl popraven rodák z Prahy Jan Kratochvíl, účetní v Kyjevě, v roce 1920 to byli obuvníci z Moravy Řehoř Komárek, telegrafista v Kyjevě Řehoř Horvát, lékař v Chersonu Oeg Dvořák aj.²³¹ Najít více takových případů bude sice složité, ale reálné.

Legionáři a zajatci z 1. světové války

Problematika československých válečných zajatců a legionářů z první světové války se s problematikou české menšiny v Rusku úzce prolíná, tak jako byly mnohdy propojeny osudy konkrétních lidí. Mnozí zajatci, dokonce i někteří legionáři, z různých příčin zůstali v Rusku (z důvodu onemocnění, sňatku,²³² pracovní příležitosti, nabytí majetku, touhy po dobrodružství, politických aspirací atd.), a stali se příslušníky české menšiny. Někteří později přijali či získali sovětské občanství, jiní si ponechali rakouské či vyřídili československé. Naopak zase četní příslušníci české menšiny se stali legionáři. V čs. legiích např. sloužilo asi tisíc Čechů z Volyně. Mnozí však z legií odešli domů už po bitvě u Zborova, další po oznámení, že legie odjedou do Francie. Pokud zůstali ve službě do 28. října 1918, měli nárok na přiznání charakteru čs. legionáře (takových bylo z Volyně celkem 828).²³³

Čeští zajatci zprvu jen neochotně vstupovali do České družiny, především proto, že podmínkou vstupu bylo podání žádosti o ruské občanství. Družina byla součástí ruské armády, protože ruská vláda chtěla dodržet ustanovení mezinárodního práva zakazující budovat vojenské útvary ze zajatců nepřátelského státu. Odtud pramenily i zmíněné spory mezi krajanskými spolky. Celá věc se zprvu týkala téměř výhradně Čechů, před Zborovem bylo v jednotce jen několik desítek Slováků, až ve druhé polovině roku 1917

²³⁰ Databáze perzekvovaných, Sdružení memoriál Moskva, f. 1, op. 1, d. 5395.

²³¹ TOPINKA, E.: *Oběti perzekuce z řad Čechů...*, c.d.

²³² UHEREK, Z.-VALÁŠKOVÁ, N.-BROUČEK, S.: *Češi v Bělorusku*, c.d., s. 179. Je zde zmíněn případ čs. zajatce, který se oženil s místní Češkou a zůstal v Bělorusku.

²³³ VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, c.d., 2. díl, s. 13-14; Týž: *K místu volyňských Čechů v I. a II. odboji. Češi v cizině*, sv. 8, 1995, s. 67; statut legionáře viz Zákon č. 462 Sbírky zákonů a nařízení ČSR z 24. 7. 1919.

jich na tři tisíce přibýlo. Vítězství u Zborova změnilo postoj ruských úřadů. Byl odvolán zákaz dalšího formování čs. vojska a povolen neomezený nábor zajatců i v přífrontovém pásmu, takže bývalí zajatci se definitivně stali rozhodující silou čs. vojska v Rusku. V červenci 1917 vydala ruská vláda nová pravidla o úlevách pro zajaté Čechy a Slováky, jež legalizovala jejich organizace, umožňovala vydávání novin, pohyb mimo tábor aj. V srpnu 1917 pak vyšlo nařízení Prozatímní vlády o postavení Čechů a Slováků v říši. Zajatci vybavení dokumenty Svazu česko-slovenských spolků na Rusi měli volný pohyb po celém Rusku. Zatímco před Zborovem bylo organizováno v 500 organizacích asi 25 tisíc čs. zajatců, do konce roku 1917 jich bylo už přes 40 tisíc ve více než 800 organizacích. V transporthách legionářů z Vladivostoku mezi prosincem 1919 a zářím 1920 odjelo do ČSR 72 644 osob, z toho 57 459 vojáků a důstojníků. Podle oficiálních údajů v Rusku padlo 3652 legionářů a 739 zůstalo nezvěstných.²³⁴

Uvádí se, že do čs. legií vstoupila zhruba jen třetina českých zajatců v Rusku. Většina z nich se po propuštění ze zajetí vrátila domů. Kolik jich zůstalo v Rusku a za jakých okolností, nebylo přesně zjištěno. Znalec problematiky Karel Pichlík hovořil o desítkách tisíc Čechů, kteří zůstali v Rusku, a dodával, že jejich osud byl tragický.²³⁵ Je zajímavé, že někteří z nich nezískali ani po desítkách let sovětské občanství nebo o ně ani nežádali. Např. zajatec František Rausch z Mlékojed u Litoměřic zůstal v Rusku, protože v roce 1918 onemocněl v táboře tyfem a oženil se s ošetřovatelkou, narodil se jim syn a údajně už nestihli včas z SSSR odejít. Občanství SSSR nedostal, měl pouze „průkaz obyvatele SSSR bez občanských práv“, sám se hlásil k původnímu občanství rakouskému. V lesním závodě, kde pracoval, ho dobře znali, takže žádné dokumenty nepotřeboval. Jako Němec byl však v roce 1942 mobilizován na práci do Kopejska a zemřel tam. Syn prošel gulagem ve Vorkutě.²³⁶ Zajatec Alois Olšan z Moravské Chrástové se také po odchodu z tábora oženil, založil rodinu a našel práci v pekárně v Kyjevě, kde se stal vedoucím. Přihlásil se však o československé občanství, protože jezdil do ČSR na návštěvu. Při podezírání cizinců na konci 30. let byl zbaven svého místa v pekárně a byl často vyslýchán. Po březnu 1939 obdržel protektorátní pas, což jej v duchu dočasného sovětsko-německého spojení chránilo před vyhnáním, ale po napadení SSSR nacisty se to naopak stalo důvodem k deportaci. Protektorát byl brán jako součást

²³⁴ PICHLÍK, K.-KLÍPA, B.-ZABLOUIDILOVÁ, J.: *Českoslovenští legionáři (1914-1920)*. Praha 1996, s. 54, 106-107, 251.

²³⁵ PICHLÍK, K.: *Čeští krajané v Rusku a první československý odboj*. Češi v cizině, sv. 8, 1995, s. 65.

²³⁶ Databáze perzekvovaných, Sdružení memoriál Moskva, f. 1, op. 3, d. 4221.

nepřátelské Německé říši. Stovky českých rodin prošly průchozím táborem v Orankách, odděleným plotem od části, v níž byli internováni čs. vojáci Svobodova legionu. Z deportace v Akt'ubinsku byli muži za rok uvolněni do čs. vojska, rodiny byly soustředěny do Kazachstánu.²³⁷

Podle sovětských údajů se do řad Rudé armády přihlásilo 9600 českých internacionalistů, ale i oni se většinou vrátili domů.²³⁸ Někteří z těch, co v SSSR zůstali, byli později i přes své zásluhy o sovětské zřízení postiženi různými čistkami. Např. Jaroslav Štrombach z Loun, velitel 44. kyjevské divize Rudé armády, byl zatčen v roce 1930 v Žitomiru a odsouzen k trestu smrti, který mu byl změněn na dlouholeté vězení, v němž zahynul.²³⁹ Čech Alois Ronzani z Brna se po revoluci přihlásil do bolševického pluku v Moskvě, působil ilegálně v Polsku a byl tam zatčen, ale při převozu do Varšavy utekl a vrátil se do Ruska, v roce 1919 prošel školou rudých velitelů a bojoval proti Machnovi, byl nasazen na ilegální práci v čs. vojsku na Sibiři s cílem jeho rozbití, vedl sekci zahraničních komunistů na Sibiři, později na příkaz Kominteny působil v zahraničí. Ve třicátých letech v Moskvě vystudoval a nakonec působil jako náčelník oddělení strojírenství na ministerstvu průmyslu Gruzie ve Tbilisi, přesto i on byl v roce 1937 zatčen a zemřel v roce 1946 v gulagu.²⁴⁰

Na počátku dvacátých let se v legionářském tisku v ČSR²⁴¹ objevovaly zprávy o úspěších bývalých čs. zajatců a legionářů, kteří v Rusku začali podnikat, a pořizovaly se i seznamy zájemců o návrat do Ruska, neboť se předpokládalo, že po urovnání politických poměrů bude možné navázat na dřívější české obchodní a podnikatelské aktivity.²⁴² Nedošlo k tomu však a úspěšní podnikatelé záhy těžce doplatili na své iluze, neboť jako kulaci či buržujové, navíc podezřelí cizinci a jako bývalí legionáři nepochybní nepřátele sovětského režimu neměli v nastávajících perzekučních kampaních žádnou možnost úniku. Ještě v únoru 1935 ale např. Čs. obec legionářská v Hrotovicích podávala ministerstvu zahraničí návrh na přesídlení 100 českých rodin do kolonie na Altaji v Akmolinské oblasti jižní Sibiře. Ze svých válečných zkušeností ji legionáři pokládali za

²³⁷ *Medailony statečných*, c.d., s. 156.

²³⁸ SAVICKÝ, I.: *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách. 1914-1938*. Praha 1999, s. 39, 63.

²³⁹ VACULÍK, V.: *Dějiny volyňských Čechů*, c.d., 2. díl, s. 95; ANDRES, E.: *Zločiny proti lidskosti...*, c.d., s. 169. BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu*, c.d., s. 66-68.

²⁴⁰ Databáze perzekvovaných, Sdružení memoriál Moskva, f. 1, op. 1, d. 4034.

²⁴¹ Viz články v *Československém legionáři*, 3, 1921, č. 11-12.

²⁴² VALÁŠKOVÁ, N.: *Češi v Rusku*, c.d., s. 38, 45.

výhodnou k perspektivnímu osídlení, neboť „*Sibiř bude druhá Amerika*“.²⁴³ Těžko je lze za tento návrh podezřívát z vědomé podpory komunismu.

Vztah sovětské moci k čs. legiím procházel řadou proměn, ale nakonec v něm převážily zcela negativní aspekty. Ukázala to např. „*Výzva SNK [Rada lidových komisařů] ke všem pracujícím o boji se vzbouřeným československým sborem a kontrarevolucí na Sibiři*“ z 10. června 1918,²⁴⁴ ale i četné další kroky, od přímých vojenských střetnutí až po dodnes aktuální obvinění z krádeže ruského zlata.²⁴⁵ Také čeští komunističtí historici dosud pokládají působení čs. legií v Rusku za pouhý banditismus, opravňující sovětskou moc k zacházení se zajatými vojáky jako se zločinci, nehledě už k tomu, že se dopouštěli zločinů proti civilnímu obyvatelstvu.²⁴⁶ Legionáři však nebyli souzeni za konkrétní zločiny, ale za „*dobrovolnou službu v československém sboru a za účast na svržení sovětské moci*“, jako např. Jiří Komárek, zastřelený v roce 1920.²⁴⁷ Podobných příkladů lze nalézt celou řadu, zvláště v soupisech zastřelených osob, které jsou vydávány i v regionech Ruské federace. Ke zmapování problematiky by však bylo nutné studium fondů v oblastních archivech na Sibiři a Dálném Východě. Jména legionářů internovaných v táborech se objevují i na seznamech československých vězňů, zasílaných zastupitelstvím ČSR z Moskvy do Prahy.²⁴⁸

Nenávist sovětského režimu se přenesla i na bývalé legionáře a postihla i příslušníky české menšiny, kteří sloužili v legiích, tak jako otec Marie Pišlové z Malé Zubovštiny na Ukrajině. Místní úřady mu to stále připomínaly, dům jeho rodiny byl několikrát přepaden a vykraden. Když se Pišlovi dověděli, že mají být deportováni na Sibiř, bez vědomí úřadů odešli do Běloruska, kde otec pracoval na velkých stavbách a unikl tak pozornosti úřadů.²⁴⁹ Skoro neuvěřitelně zní příběh otce pozdějšího generála Sergeje Petruse, příslušníka Svobodova vojska. V rámci náboru na práci v sovětských

²⁴³ URBAN, R.: *Na Sibiř?*, c.d., s. 7-9.

²⁴⁴ KUDRJAVCEV, V.-TRUSOV, A.: *Politická justice...*, c.d., s. 63.

²⁴⁵ Kromě již citovaných prací o historii občanské války na Sibiři a Dálném Východě (LARKOV, N. S.: *Načalo graždanskoj...*, c.d.; *Istorija beloj Sibiriji*, c.d.; *Krasnyj teror...*, c.d.) lze připomenout např. starší ruskou práci o čs. legiích - CHRULEV, V. V.: *Čechoslovackij mjatěž i ego likvidacija*. Moskva 1940, nebo novější USTINKIN, S. V.: *Učastije čechoslovackogo korpusa v intervencii v Rossii (1918-1920 gg.)*. In: *Russkaja, ukrainskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakii mezdu dvumja mirovymi vojnami*. Díl 2. Praha 1995, s. 590-596; k problému ukradeného zlata nověji např. CIPKIN, Ju. N.: *Ješčo raz o sud'be „belogvardějskogo“ zolota*. In: *Iz istorii graždanskoj vojny na Dalnom Vostoke (1918-1922 gg.)*. Chabarovsk 1999, s. 96-111..

²⁴⁶ FRAJDL, J.: *Únosy do SSSR? Naše pravda* 24. 7. 2001, s. 5.

²⁴⁷ Dokumentace Sdružení Memoriál, Moskva.

²⁴⁸ BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu*, c.d., s. 45.

²⁴⁹ *Medailony statečných*, c.d., s. 189-190.

doleh odjel jeho otec i s rodinou z Ostravy do SSSR, kde kvalifikaci ostravského horníka uvítali. Koncem třicátých let však byl zatčen a bez soudu v Moskvě zastřelen. Zjistilo se totiž, že sloužil v čs. legiích jako velitel pancéřového vlaku.²⁵⁰

Zášť vůči legionářům přečkala i druhou světovou válku, po níž se otevřela první reálná příležitost sovětizovat „Čechiju“, jak to předpokládal Lenin v dopise Stalinovi už 23. července 1920.²⁵¹ Byla to i příležitost vypořádat se přes značný časový odstup s důstojníky čs. legií, kteří žili v ČSR. Byli mezi nimi Rusové, jako např. armádní generál S. N. Vojcechovskij, převedený k srpnu 1917 k čs. jednotkám, v nichž zastával funkci náčelníka štábu 1. čs. střelecké divize a od února 1918 byl velitelem 3. čs. střeleckého pluku. Byl v květnu 1945 zatčen v Praze a odvečen do SSSR, kde zmizel beze stop.²⁵² Ale byli mezi nimi i Češi, jako např. důstojník 8. střeleckého pluku čs. vojska na Rusi plukovník Bohumil Borecký. Byl odvečen do SSSR dokonce až v říjnu 1949 a obviněn „z účasti při likvidaci sovětské moci v Sibiři a za vynesení rozsudku smrti nad 5 bolševiky“, a rozsudkem vojenského tribunálu z března 1950 „za ozbrojené protivení se sovětské moci, aktivní boj s revoluční dělnickou třídou a organizování činnosti kontrarevoluční povahy podle čl. 58-2, 58-11 a 58-13 Trestního zákoníku RSFSR“ odsouzen k 25 letům pobytu v nápravně výchovném táboře, protože trest smrti byl tehdy dočasně zrušen. Zemřel v táboře Tajšet na Sibiři.²⁵³

Meziválečná emigrace

Také meziválečná česká a československá emigrace zčásti souvisí s českými menšinami v SSSR, neboť s nimi mnohdy byla v úzkém styku, či po neúspěšném pokusu o začlenění do sovětské společnosti hledala u nich pomoc a někdy rozmnožila jejich řady. Máme zde na mysli emigraci ekonomickou i politickou, mezi nimiž nebyvala obvykle tak ostrá dělící čára, jak bychom si s odstupem a se znalostmi následujícího vývoje dnes představovali.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 175, 182.

²⁵¹ *Komintern i ideja...*, c.d., s. 183.

²⁵² ŠRÁMEK, P.: *K důstojníkům československé armády odvečeným v roce 1945 do SSSR*. In: BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu...*, c.d., s. 331.

²⁵³ Tamtéž, s. 240-241.

Hospodářské potíže na počátku dvacátých let přiměly sovětskou vládu k hledání možností, jak přivést do země kvalifikované odborníky do různých výrobních odvětví. Dekrety sovětské moci i rezoluce Kominterny lákaly do SSSR zemědělské i průmyslové přistěhovalce, slibovaly osvobození od daní a poplatků, výhody v dopravě a požívání stejných občanských práv jako domácí obyvatelstvo. Podmínkou pro zřizování zemědělských a průmyslových podniků bylo jen dodržení kolektivní formy jejich hospodaření. To sice zájemcům přivyklým soukromému vlastnictví a podnikání nevyhovovalo, ale v dělnických a komunistických kruzích nebudila myšlenka budování družstev nedůvěru, neboť navazovala na vlastní tradice. Nebylo tomu tak jen u nás, už v roce 1924 byly v SSSR komuny a družstva přistěhovalců nejen z ČSR, ale též z USA, Kanady, Švýcarska, Finska, Německa, Rakouska, Holandska, Maďarska, Bulharska a Turecka.²⁵⁴ K vystěhovalectví do SSSR přispívala nejen prosovětská propaganda, ale i nezaměstnanost v západním světě a omezení kvót pro přistěhovalce do USA.

Před výjezdem skládali uchazeči peníze na cestovní výlohy, nákup strojů a inventáře (obvykle 5–10 tisíc Kč) a jejich zástupci jednali o podmínkách hospodaření. Známe pět družstev, jež odjela v polovině dvacátých let. Jednalo se celkem o dva tisíce československých občanů. Výrobní družstvo „*Prago-mašina*“ tvořilo 50 drobných řemeslníků, zejména zámečníků, kteří chtěli v Tiflisu v Gruzii opravovat hospodářské stroje a lokomobily. Odjeli v roce 1923, ale do roka se družstvo rozpadlo a jeho členové se vrátili domů, jen část jich zůstala v Tiflisu. Ostatní družstva odjížděla během roku 1925, někdy je následovaly další transporty. „*Kladenská komuna*“ v počtu 200 osob získala půdu v Rostovské oblasti, ale část rodin se ihned vrátila. Ostatní si museli postavit domy i chlévy, ale s přivezenými traktory a mlátičkami se dokázali udržet. Postupně však narůstaly dluhy a družstvo se rozpadlo ještě před kolektivizací. „*Slovácká komuna*“ (500 osob) získala do nájmu půdu u městečka Frolovo ve Stalingradské oblasti. Část rodin se ihned vrátila, ostatní založili zemědělské družstvo s mechanickou dílnou, která se stala základem kovozávodu. Obuvníci ze Zlína tu založili i družstvo na výrobu obuvi, ale to se v roce 1937 rozpadlo, protože část členů byla zatčena a perzekvována, část se vrátila do ČSR. Družstvo „*Reflektor*“ hospodařilo v rostlinné a zemědělské výrobě v Saratovské oblasti a odjelo ve 3 transportech (157, 110 a 60 osob). Pracovali v něm i místní Češi a několik desítek členů tu zůstalo i po kolektivizaci. Největší bylo družstvo „*Interhelpo*“, které bylo vypraveno ze Žiliny ve dvou transportech (303 a 606 osob). Převažovali v něm Slováci, ale byli tam též Češi, Maďaři, Němci a Rusíni. Usídlilo se ve

²⁵⁴ POLLÁK, P.: *Internacionálna pomoc...*, c.d., s. 23-25.

Pišpeku (později Frunze) v Kirgízii (k jeho členům patřila rodina Alexandra Dubčeka). Jako jediné z vystěhovaleckých družstev se věnovalo průmyslové výrobě, většinou textilní, pro niž si z vlasti přivezlo strojní zařízení. Rovněž jako jediné přetrvalo až do roku 1943, kdy bylo úředně rozpuštěno.²⁵⁵

O perzekuci čs. družstevníků máme jen nepřesné zprávy, neboť se v poválečných letech tajila. Jen za dočasného politického uvolnění na sklonku šedesátých let se objevila zmínka o perzekuci Josefa Skalického z Interhelpa, který nejprve sice „ztratil svou skalní víru“ a vrátil se do ČSR, ale za dva roky se znovu vydal do Frunze, aby tam v létě 1938 byl zatčen jako nepřítel lidu a společně se skupinou dalších starých členů družstva „odvlečen do kteréhosi z berijovských pracovních táborů“.²⁵⁶ Podle své manželky byl zastřelen strážným v gulagu, v dobové historické práci z roku 1961 se ale uvádí mezi 13 družstevníky, kteří „padli na frontě výstavby socialismu“.²⁵⁷ Je pravděpodobné, že i jiná z úmrtí zde uvedených osob souvisejí s represemi – 10 z nich totiž zemřelo v roce 1942, ostatní tři v roce 1938, tedy v obdobích, kdy represe v družstvu probíhaly. Uvádí se rovněž, že v gulagu zahynul družstevník Antonín Jílek z Brna.²⁵⁸ Zmínka o neutěšených poměrech v Interhelpu je také ve zprávě zástupce ČSR v Moskvě Josefa Girsy z roku 1926, který do Pišpeku vyslal svého obchodního přidělence na inspekci.²⁵⁹ Zjištěná fakta stála v ostrém protikladu vůči pozdějším relacím československých komunistických intelektuálů, kteří navštěvovali družstva a komuny a psali o nich optimistické reportáže (J. Fučík, P. Jilemnický, zprvu i J. Weil).

Člen družstva Reflektor Rudolf Rais z Mostu odjel do SSSR s rodiči jako dítě, stal se v družstvu tajemníkem Komsomolu a studoval technologický institut, když byl v posledním ročníku v roce 1938 zatčen za špionáž. Strávil rok bez soudu ve věznici v Saratově, poté byl znovu obviněn z protisovětské agitace – z vychvalování prezidenta Masaryka, o němž prý řekl, že se o mládež staral víc než Stalin, a z vychvalování Trockého, který prý byl dobrý řečník. Pětiletý trest gulagu si odpykal na Dálném Východě a v Karagandě, po propuštění si však musel odpracovat v Karlagu další tři roky, po něž byl zbaven občanských práv.²⁶⁰

²⁵⁵ Tamtéž, s. 15, 58; VALÁŠKOVÁ, N.: *Češi v Rusku*, c.d., s. 39; KRBA, J.: *Vystěhovalecké družstvo Interhelpo...*, c.d., s. 97.

²⁵⁶ FILIP, Z.-FILIP, J.: *Tam na východě...*, c.d., s. 17.

²⁵⁷ POLLÁK, P.: *Internacionálna pomoc...*, c.d., s. 219, 284.

²⁵⁸ FILIP, Z.-FILIP, J.: *Tam na východě...*, c.d., s. 18.

²⁵⁹ URBAN, R.: *Na Sibiři?*, c.d., s. 14-22.

²⁶⁰ Databáze perzekvovaných, Sdružení memoriál Moskva, f. 1, op. 3, d. 4200.

V době hospodářské krize se prováděl nábor nezaměstnaných horníků na Ostravsku pro šachty v sovětském Donbasu. Tak odjelo v roce 1931 i s rodinami 13 horníků do Luganské oblasti. Jedním z dětí byl Rudolf Jasiok z Dolní Suché, pozdější hrdina padlý v boji u Dukly. Po přepadení SSSR nacisty byl tak jako jiní mladí Češi odloučen od rodiny a internován v táboře, odkud byl uvolněn až pro nástup do čs. vojska.²⁶¹

Do SSSR však mezi válkami neodcházeli jen komunisté budovat socialismus či dělníci za prací a bezzemci za půdou. Z ČSR byli např. vysláni do SSSR učitelé, aby pozvedli úroveň tamních českých škol. Např. Jiří Bezděk byl kyjevským školním inspektorátem přikázán do obce Vyšehrad a byl odsouzen ve známém procesu s učiteli z okolí Kyjeva a Žitomiru.²⁶² Byli to třeba zahraniční specialisté, přilákání výhodnými platovými i pracovními podmínkami, kteří mnohdy neměli s ideály komunismu zhora nic společného. Řada z nich se nakonec stala obětí represí.²⁶³ Na příkladu Helly Gallasové, dcery továrníka z Prostějova (a mimochodem první lásky Jiřího Wolkra), která se provdala do Moskvy za inženýra specialistu Fischla, postavil spisovatel Jiří Weil svůj pověstný kritický román *Moskva – hranice*, v němž vylíčil dusnou a zdeformovanou atmosféru života v sovětské společnosti. I když v románu vystupují pod smyšleným jménem, nebylo těžké jejich totožnost odhalit a nedlouho po vydání knihy byli oba popraveni.²⁶⁴

O podobných osudech jednotlivců se jen těžko získávají informace, chybí totiž návaznosti, které k sobě obvykle pojí členy perzekvovaných skupin. Proto se o nich dovídáme nejspíše až ze soupisů popravených. Tak můžeme připomenout třeba Jana Březinu z Kolína, palubního mechanika sovětského polárního letectva a účastníka známé polární expedice Oty Šmidta, zastřeleného v roce 1938.²⁶⁵ Údajný potomek šlechtického rodu Vilém Lobkovicz z Frýdku, který byl důstojníkem z povolání už v rakouské armádě, pak náčelníkem operačního oddělení Generálního štábu Haličské armády a šéfem šifrovacího oddělení Generálního štábu Sovětské armády, stále neměl sovětské občanství; když ho konečně v roce 1937 dostal, byl v zápětí zatčen a za „zradu vlasti“ zastřelen.²⁶⁶ Soudu za kontrarevoluční činnost a špionáž se nevyhnul ani bývalý čs.

²⁶¹ *Medailony statečných*, c.d., s. 94.

²⁶² FILIP, Z.: *Případ učitele...*, c.d.; Týž: *Proces s českými učiteli...*, c.d.

²⁶³ *O sud'be inostrannyh specialistov*, c.d.

²⁶⁴ WEIL, J.: *Moskva-hranice*. 2. vyd. Praha 1991, s. 10.

²⁶⁵ TOPINKA, E.: *Některá fakta o represáliích...*, c.d., s. 64.

²⁶⁶ Databáze perzekvovaných, Sdružení memoriál Moskva, f. 1, op. 3, d. 2896.

konzul v Novorossijsku Gustav Heřman, který byl však místo potrestání vypovězen.²⁶⁷ Učitelka tance Gertruda Aroseva z Prahy provdaná do Moskvy byla v roce 1937 zatčena a odsouzena do gulagu jako žena nepřítele lidu, zemřela tam v roce 1944.²⁶⁸ V roce 1938 byl za špionáž a protisovětskou agitaci zastřelen konstruktér jednoho z moskevských autozávodů Viktor Pollak z Lazů.²⁶⁹ Němec Hans Wagner z Kaplicka uzavřel v roce 1931 v Praze smlouvu na štukatérské a betonářské práce v Moskvě a odjel tam i s rodinou, v roce 1938 byl zatčen za příslušnost k antisovětské organizaci a deportován na 5 let do Karlagu. Snažil se využít toho, že po Mnichově přestal být československým občanem, protože pocházel ze Sudet, jež se staly součástí Německé říše, a psal neustále odvolání, avšak v roce 1942 zemřel.²⁷⁰ Za špionáž byl v roce 1938 v Tambově odsouzen k zastřelení český obuvník Josef Soukup.²⁷¹ Čech z Jindřichova Hradce Ludvík Rýbl pracoval v notovém obchodě, který vydával dílo Čajkovského, později v Mezinárodní knize, za styk se zahraničím byl v roce 1938 odsouzen na 3 roky do vězení na Butyrkách, poté byl v domácím vězení.²⁷² Čech František Novotný z Olomouce se stal vedoucím oblastního a městského fotozávodu v Omsku a protože v roce 1936 odmítl přijmout sovětské občanství, byl v roce 1937 deportován do gulagu a zemřel v roce 1942 pod Uchtou.²⁷³ Slovák Martin Šimro z Predmieru byl technikem v Kyjevě a byl v roce 1938 zastřelen pro špionáž ve prospěch ČSR.²⁷⁴ Hlavní inženýr charkovského Velozavodu Miroslav Kropáček byl za špionáž zatčen v roce 1937 a zemřel v neznámém gulagu neznámo kdy.²⁷⁵ Inženýr František Bryndáč z Kladna byl odborníkem na horké i studené obrábění kovů a přijel do SSSR za prací v roce 1932, založil tu rodinu a pracoval jako specialista závodu na výrobu motorů v Ufě v Baškirské ASSR. Byl odsouzen za protisovětskou činnost v roce 1943 na 10 let gulagu, propuštěn až v roce 1955.²⁷⁶ Čech František Procházka, bezpartijní vedoucí pobočky lihového závodu na stanici Čulyskaja v Novosibirské oblasti, byl zatčen 11. března 1938 v kině na filmu „Lenin

²⁶⁷ BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu*, c.d., s. 45.

²⁶⁸ Databáze perzekvovaných, Sdružení memoriál Moskva, f. 1, op. 1, d. 200.

²⁶⁹ *Butovskij polygon 1937-1938 gg.* Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 3, Moskva 1999, s. 151.

²⁷⁰ Databáze perzekvovaných, Sdružení memoriál Moskva, f. 1, op. 4.

²⁷¹ Tamtéž.

²⁷² Tamtéž.

²⁷³ Tamtéž.

²⁷⁴ Tamtéž, f. 1, op. 3, d. 5708.

²⁷⁵ Tamtéž, f. 1, op. 1, d. 2478.

²⁷⁶ Tamtéž, f. 1, op. 3, d. 543.

v říjnu“, po domovní prohlídce byl odvezen a od té doby ho nikdo z rodiny nespatrił ani se o něm nic nedověděl. Rodina dostala až úřední sdělení, že byl už v roce 1938 zastřelen a v roce 1957 rehabilitován Vojenským tribunálem Sibiřského vojenského okruhu.²⁷⁷ Takových případů by šlo najít několik set.

Svéráznou skupinou emigrace byli českoslovenští komunisté, činovníci KSČ, kteří sem přicházeli obvykle na přechodnou dobu působit ve strukturách Komunistické internacionály, případně se zde ukrývali před trestním postihem v ČSR. Čistky v řadách Kominterny, namířené proti všem opozičním proudům v jednotlivých komunistických stranách, byly obvyklou věcí už od jejího vzniku, nicméně přímé postihy, zatýkání a internace zahraničních komunistů a členů aparátu Kominterny začaly ve větším měřítku až při tažení proti trockistům v roce 1928. Po zavraždění Kirova se teror v řadách komunistů vystupňoval, obětí represí se stalo téměř 30 procent pracovníků Kominterny. Z jednotlivých zemí byli do Moskvy zváni vedoucí funkcionáři a tady byli zatýkáni a popravováni. Postižena byla zvláště německá sekce Kominterny, polská strana byla po mimořádně rozsáhlých represích dokonce zrušena. Už dříve byli perzekvováni rakouští sociální demokraté z povstání Schutzbundu, kteří se po úniku do ČSR rozhodli najít i s rodinami útočiště v SSSR. Intenzivní perzekuci byli vystaveni i příslušníci španělských interbrigád, kteří se po porážce republiky uchýlili do SSSR. Byli mezi nimi i mnozí českoslovenští občané. Československých komunistů se tato pravidelná ničivá tažení proti opozici ve vlastních řadách patrně nijak výrazně nedotkla, ale tato otázka ještě vyžaduje náležité prozkoumání v příslušných archivech, především v archivu Kominterny.

Již nyní víme, že perzekuci byli vystaveni českoslovenští komunisté německé a polské národnosti, jak to odpovídalo hlavním záměrům čistek. Např. Polák Józef Gibiec z Třince, funkcionář KSČ a Rudých odborů, byl v roce 1926 vyslán do Moskvy a prostřednictvím Kominterny tam vystudoval. Stal se významným vědeckým pracovníkem Muzea revoluce a zastával řadu funkcí, v roce 1938 byl však za špionáž ve prospěch ČSR a Německa zatčen a popraven.²⁷⁸ Podobně rakouský Žid Eduard Figer z Tvrdošína, člen komunistické strany Německa, Francie a SSSR, přijel posílit výstavbu socialismu do SSSR a působil jako zástupce vedoucího slévárny Stalinových autozávodů. Pro podezření ze špionáže byl v roce 1938 odsouzen na 8 let GULAGu, ze stejného

²⁷⁷ Tamtéž, f. 1, op. 4.

²⁷⁸ *Butovskij poligon 1937-1938 gg.* Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 1999, Vyp.1; BORÁK, M.: *Symbol Katynia*, c.d., s. 118-119.

důvodu byl souzen podruhé v roce 1949 a „na věčné časy“ vysídlen do Norilska.²⁷⁹ Bývalý rakouský zajatec, Němec z Čech Emil Müller bojoval v Rudé armádě a v Rusku se oženil, vrátil se do ČSR a aktivně působil v KSČ, znal se s Liebknecem, Luxemburgovou, Kunem, Haškem a spolupracoval s Gottwaldem. V ČSR byl za politickou činnost často souzen, v roce 1930 před nástupem trestu vězení odjel s rodinou do SSSR. V roce 1937 byl zatčen a deportován do tábora na Uchtě, kde zemřel, rodina byla vysídlena na Ural.²⁸⁰ Zakládající členka KSČ Barbora Švarcová přišla do SSSR v roce 1927 po souhlasu KSČ a sovětských orgánů jako politická emigrantka, získala sovětské občanství a vystudovala žurnalistiku, vstoupila do VKS(b) a pracovala v rozhlasu. Za výroky proti propagandě kultu osobnosti však byla v r. 1936 propuštěna z práce a vyloučena ze strany. Když se ohradila proti zatčení svého muže a poslala na ÚV VKS(b) a do redakce *Pravdy* několik anonymních dopisů kritizujících nezákonné represe, byla v roce 1941 za protisovětskou agitaci a špionáž zatčena a zastřelena.²⁸¹ Její muž Vladimír Švarc, Čech ze Skalice, vstoupil jako zajatec do Rudé armády a bojoval na Ukrajině, v letech 1919–1925 ilegálně působil v Maďarsku a ČSR, kde plnil příkazy Kominterny, později působil v Rudých odborech a stal se ředitelem několika textilních továren. Byl zatčen pro špionáž v roce 1938 a odsouzen na 5 let gulagu, zemřel v neznámém táboře v roce 1940.²⁸²

Řada čs. občanů německé národnosti byla perzekvována v souvislosti s německým útokem na SSSR. Bez ohledu na jakékoliv jiné souvislosti byli vyháněni z bytů a deportováni do táborů. Odehrávalo se to především v západních oblastech SSSR, ale s postupem německého útoku i ve vnitrozemí. Mnohdy byli zároveň s Němci postiženi i čs. občané, kteří si na příkaz sovětských úřadů vyměnili své čs. pasy za pasy protektorátní a byli pak považováni za příslušníky Německé říše, např. rodina Věry Růžičkové, která byla deportována do táborů a věznic.²⁸³ Také v rozsáhlé pracovní mobilizaci Němců v r. 1942 bylo zařazeno mnoho čs. občanů do pracovních oddílů, např. Gertruda Malková z Krasnojarska do Tatarské ASSSR, bratři František a Eduard Rauschovi z Buje do dolů v Kopejsku v Čeljabinské oblasti aj.²⁸⁴

²⁷⁹ Databáze perzekvovaných, Sdružení Memoriál Moskva, f. 1, op. 1, d. 4905.

²⁸⁰ Tamtéž, f. 1, op. 3, d. 3418.

²⁸¹ Tamtéž, f. 1, op. 2, d. 4690.

²⁸² Tamtéž, f. 1, op. 2, d. 4692.

²⁸³ KULKA, E.: *Židé v čs.*, c.d., s. 144.í

²⁸⁴ Databáze perzekvovaných, Sdružení Memoriál Moskva, f. 1, op.3, d. 4221, 5259.

c) Emigrace po roce 1939

Po zániku Československé republiky a válečném rozdělení Polska v roce 1939 došlo k zásadní změně v charakteru i v rozsahu čs. emigrace do SSSR i k novým projevům perzekuce bývalých čs. občanů, jež souvisely především s přísným trestáním nelegálního překročení sovětské státní hranice a se zaváděním sovětského režimu na anektovaných územích Polska a Rumunska. Takřka zmizela emigrace hospodářská, v politické tvořili komunisté už jen malou část a převažovali v ní spíše utečenci před násilím německých a maďarských okupantů. K emigrantům přímo nepatřily skupiny osob, které se do SSSR nedostaly ze své vlastní vůle, ale kvůli sovětské expanzi na západ, jako příslušníci tradičních českých menšin na území Polska a Rumunska, vojáci Svobodova legionu internovaní na ústupu z Polska stejně jako polští důstojníci, později povraždění v Katyni, nebo Židé zahnaní nacisty z tábora v Nisku přes San a Bug do SSSR. V mnoha ohledech se tyto skupiny zčásti překrývají, ale pro názornost jsme zachovali původní členění projektu.

Emigranti a běženci do SSSR

Zánik ČSR a dočasné omezení diplomatických styků čs. exilu se sovětskými zástupci po uzavření německo-sovětského spojení značně zkomplikovaly i podmínky pro čs. emigraci v SSSR. Příznivý zlom ve vzájemných vztazích nastal až po napadení SSSR Německem v červnu 1941, do té doby ale mnoho čs. občanů i příslušníků české menšiny zakusilo zvýšenou perzekuci. Do SSSR se totiž uchýlovali političtí emigranti ohrožení nacismem a utíkaly tam tisíce běženců strádajících okupací nebo odhodlaných proti ní bojovat, v důvěře v budoucí změnu sovětského postoje.

Tyto skupiny příchozích lze rozčlenit především podle legálnosti jejich příchodu do SSSR. Tradiční politická emigrace, týkající se komunistických funkcionářů, se rozšířila o komunisty ohrožené zatčením a zajišťovala se organizovaně prostřednictvím sovětských diplomatických úřadů v protektorátu či zpočátku též v Polsku. Moskevské ústředí KSČ v dohodě se sovětskými orgány určovalo, koho k emigraci přijmout, stovkám ohrožených komunistů se však této možnosti nedostalo. Tato výsada legálního odchodu a hlavně legálního přijetí v SSSR tedy platila jen pro omezený okruh vyvolených.

Naprostá většina ostatních československých občanů rozhodnutých k odchodu do SSSR se musela odhodlat k ilegálnímu přechodu státních hranic, mnohdy několikerých. Sotva kdo z nich tušil, že právě tato okolnost jejich životy na řadu let zásadně změní, a některé ukončí. Ve vypjaté atmosféře podezírání a odhalování skutečných i smyšlených nepřátel, tak dobře známé z vnitrozemské reality, a v obavách z možného ohrožení země, ať již odůvodněných či falešných, se Sovětský svaz bránil hromadnému příchodu uprchlíků z okolních zemí. Za ilegální přechod hranice SSSR se běžně ukládala sazba několika let gulagu (obvykle 3 či 5 let), většinou bez ohledu na důvody příchodu.

Obvykle se uvádí, že do SSSR odešly 3–4 tisíce Čechů a Slováků, a že „mnozí z nich“, tedy ti, co emigrovali nelegálně, skončili v internaci či v táborech.²⁸⁵ Odhadnout jejich počet je obtížné, neboť ani dílčí statistiky neexistují. Máme k dispozici jen některé vzpomínky, především od příslušníků čs. vojska v SSSR, kteří se z táborů díky amnestii včas zachránili a pokud přežili válku a skoro půl století další totality, mohli vydat svá svědectví. Např. Vladimír Levora z Plzně odešel se dvěma kamarády z protektorátu po prozrazení studentských sabotážních akcí proti okupantům. Chtěli původně přes Polsko do ciziny, tak jako většina českých utečenců, ale v Polsku je zastihla válka a na Volyni sovětská anexe. Když se po čase rozhodli přejít přes Podkarpatskou Rus do Rumunska, už u Vorochty, poblíž tehdejší sovětsko-maďarské hranice je zatkli a v Poltavě odsoudili na 3 roky do ITL. Prošli Pečorou, Kotlasem a Vorkutou, jeden z nich tábory nepřežil. Jde vlastně o netypický případ, protože nechtěli do SSSR, ale naopak z něho pryč. Odsouzení však byli za to původní a dokonané nelegální překročení sovětské hranice.²⁸⁶ Také Oskar Beneš z Veselí nad Lužnicí směřoval do Polska a ze stejných důvodů skončil i se svou budoucí ženou na Volyni u krajanů v Ulbarově, už v sovětské zóně. Měli štěstí, nesoudili je přechod hranic, ale všechny české politické emigranty z okolí soustředili 30. prosince 1939 ve Zdobunově a odsunuli je na práci do Stalingradské oblasti, později až do Střední Asie.²⁸⁷ Jiní emigranti ale směřovali do Polska právě proto, aby snáze přešli do SSSR. Tím větší bylo jejich zklamání, když se tam konečně dostali. Např. Josef Černý z Mořkova na Novojičínsku byl za to odsouzen na 3 roky do ITL na Kolymu, ale i po odpykání trestu dál zůstával v Magadanu, než ho vysvobodila amnestie.²⁸⁸ Ta zachránila i

²⁸⁵ Např. RICHTER, K.: *Podkarpatsští Rusíni v boji...*, c.d., s. 44; SVOBODA, L.: *Cestami života*, II. díl, Praha 1992, s. 236 („z českých zemí uprchlo do Sovětského svazu asi 3000 osob“), s. 284 („okolo 3000 čs. emigrantů (i s ženami a dětmi)“).

²⁸⁶ LEVORA, V.-DVOŘÁKOVÁ, Z.: *Ze stalinských gulagů...*, c.d.

²⁸⁷ *Medailony statečných*, c.d., s. 6.

²⁸⁸ Tamtéž, s.52.

Pravomila Raichla, který přešel přes okupované Polsko do SSSR až po pádu Francie, byl zatčen a vězněn v Charkově a později za útěk z gulagu odsouzen k trestu smrti.²⁸⁹

Také Josef Kosík z Brna se rozhodl přejít do SSSR na vlastní pěst, i když byl již registrován v čs. legionu, protože se nechtěl nechat převelet do Francie. Na hranicích byl zatčen a odsouzen rovněž na 3 roky gulagu. Zatímco jeho kamarádi z legionu byli internováni společně a v poměrně dobrých podmínkách, on stavěl železniční trať z Vorkuty do Pečory. V táboře se poznal s poválečným spisovatelem Rudolfem Luskačem.²⁹⁰ Na stejné trati, ale v opačném směru, od tábora Abis k Vorkutě, pracoval též rodilý Moravák Ladislav Plevač. Už na podzim roku 1939 se dostal na šest týdnů do německého vězení za údajnou odbojovou činnost a rozhodl se z protektorátu odejít. V naivní víře si vybral Rusko a na druhý pokus se mu tam v prosinci 1939 podařilo přes maďarské území dojít. Prošel několika věznicemi NKVD a v Dněpropetrovsku mu za ilegální přechod do SSSR vyměřili 5 let tábora nucených prací. Zůstal v gulagu až téměř do konce roku 1944, protože ho odmítali propustit na amnestii.²⁹¹

Existovaly však i zcela mimořádné důvody emigrace do SSSR, o nichž toho dnes moc nevíme. V ruských pramenech je např. zmínka o J. Kellnerovi-Brinském, rodáku z Hradiska u Levoče, který celá léta třicátá studoval v Římě teologii a filozofii. V roce 1939 byl vyslán do kláštera augustiniánů v Praze, ale počátkem války odjel na Slovensko, kde pracoval v papírnách v Ružomberku. V prosinci 1939 byl zatčen při ilegálním přechodu hranic do SSSR. Při výslechu v Kyjevě uvedl (a jen stěží můžeme usuzovat, nakolik byla jeho výpověď vynucená), že si chtěl najít práci někde v Moskvě a pak „šířit slovo Boží mezi ateisty, zvl. mezi mládeží“. Byl tedy souzen nejen za přechod hranice, ale za mnohem vážnější zločin, za nějž byl zastřelen.²⁹²

Největší část československé emigrace do SSSR však v této době netvořili Češi a Slováci, uprchlíci z protektorátu a ze Slovenska, ale běženci z Podkarpatské Rusi. Údaje o jejich počtu se v literatuře liší. Obvykle se odhaduje na „tisíce bývalých občanů ČSR, kteří utíkali do SSSR před povoláním do maďarské armády s cílem zapojit se do boje za osvobození Československa“ a skončili „v pověstných sovětských táborech“,²⁹³ nebo rovnou na „tisíce Rusínů, kteří prchali před horthyovci do SSSR“, kde je čekal tragický osud,

²⁸⁹ MUSIL, M.: *Čech odsouzený k smrti v Rusku i doma dostane řád*. Lidové noviny, 26. 10. 2000, s. 1 a 4.

²⁹⁰ Tamtéž, s. 107-108.

²⁹¹ FILLA, P.: *Gulag-můj osud!* Moravskoslezský den, 4. 5. 1996, s. V.

²⁹² ČAPLICKIJ, B.-OSIPOVA, I.: *Kniga pamjati*, c.d., s. 91; VAŠKO, V.: *Ne vším jsem byl rád*. Vlastní životopis. 2. vyd. Kostelní Vydří 2001, s. 173.

²⁹³ NĚMEČEK, J.-NOVÁČKOVÁ, H.-ŠŤOVÍČEK, I.-TEJCHMAN, M.: *Československo-sovětské...*, c.d., 1. díl, s. 10.

protože část z nich zahynula v GULAGu.²⁹⁴ Příímý svědek a pamětník Vasil Jovbak hovoří o desetitisících Zakarpatských Ukrajinců.²⁹⁵ Na ukrajinské prameny se odvolává Peter Švorc, který uvádí, že z Podkarpatské Rusi odešlo do SSSR 5–6 tisíc lidí, ovšem jen v letech 1939–1940, a dodává, že většina z nich šla rovnou do gulagů.²⁹⁶ V pamětech Ludvíka Svobody se uvádí, že do Sovětského svazu uprchlo „asi 15 000“ osob z Podkarpatské Rusi a Slovenska.²⁹⁷ Často se cituje odhad, že v táborech bylo vězněno „20 tisíc čs. občanů z Podkarpatské Rusi“, který byl získán z výpovědí propuštěných Rusínů o jejich pobytu v celkem 29 gulazích a o kamarádech, které tam zanechali, jak je při jejich vstupu do čs. jednotky z příkazu Heliodora Píky zaznamenával poručík A. Patrus.²⁹⁸ Skupina vojáků ve složení npor. Kostovič, npor. Pavlík a ppor. Elovič odhadovala, že z Podkarpatské Rusi odešlo do SSSR na 30 tisíc osob (ne všechny skončily v gulazích).²⁹⁹

Dosáhnout propuštění Podkarpatorusů z gulagů a pracovních kolonií bylo velmi složitým problémem, který se vlekl rok a půl. Právě období let 1941–1942 bylo v historii GULAGu jedno z nejhorších, co se týče zvýšené úmrtnosti vězňů. Ta začala růst na podzim roku 1941 a v lednu 1942 už umíralo v řadě ITL měsíčně v průměru přes 13 % vězňů, jen za jediný rok 1942 zemřelo v táborech a koloniích 25 % z průměrného ročního počtu vězňů.³⁰⁰

Už před tím, než byla v Londýně 18. 7. 1941 podepsána čs.-sovětská úmluva povolující výstavbu čs. vojska na území SSSR, předložil 29. června 1941 plukovník Píka lidovému komisaři státní bezpečnosti Berijovi návrh, v němž jmenoval i Podkarpatorusy: „... ihned soustředit všechny emigranty, příslušníky Čs. republiky (tj. Čechy, Slováky a Podkarpatorusy) nacházející se t.č. na území SSSR do jednoho nebo více táborů – nezapomenout na ty, kteří jsou t.č. v zajištění, dále všechny Čechy, Slováky a Podkarpatorusy, kteří trvale nebo přechodně žijí v SSSR, zvl. na západní Ukrajině a jsou čs. státními občany, dále ostatní Čechy, Slováky a Podkarpatorusy, kteří jsou státními občany

²⁹⁴ VACULÍK, J.: *Hledali svou vlast*, c.d., s. 9.

²⁹⁵ JOVBAK, V.: *Pravda o 1. čs.*, c.d., I. kniha, 1. díl, s. 20.

²⁹⁶ ŠVORC, P.: *Zakliata krajina*. (Podkarpatská Rus 1918-1946). Prešov 1996, s. 102. Autor se odvolává na práci ZADOROŽNYJ, V.: *Vyzvolenňa Zakarpatt'a rad'anskoju armieju: pravda i domysli*. In: *Zakarpatska Ukrajina*. Osiň 1944 roku. Užhorod 1995, s. 12.

²⁹⁷ SVOBODA, L.: *Cestami života*, c.d., II. díl, s. 236.

²⁹⁸ NĚMEČEK, J.-NOVÁČKOVÁ, H.-ŠŤOVÍČEK, I.-TEJCHMAN, M.: *Československo-sovětské...*, c.d., 1. díl, s. 416.

²⁹⁹ RICHTER, K.: *Podkarpatští Rusíni v boji...*, c.d., s. 48; JOVBAK, V.: *Podkarpatská Rusj - Zakarpatská Ukrajina*. (Krátce o historii). Kroměříž 2001, s. 222.

³⁰⁰ *Sistema ITL...*, c.d., s. 47-48.

*SSSR a dobrovolně se do čs. jednotek organizovaných v SSSR přihlásí.*³⁰¹ Nikdo přesně nevěděl, kolik Karpatorusů je v táborech, proto Píka zavedl evidenci a posílal pak do konkrétních táborů žádosti a intervence za propuštění vězňů. V prosinci 1941 hlásil Píka do Londýna optimistickou zprávu, že se mu podařilo dojednat osvobození čs. příslušníků internovaných pro ilegální přechod maďarsko-sovětských hranic, přičemž muži od 18 do 52 let budou posláni do Buzuluku k jednotce, a ostatní budou moci svobodně pracovat, ale budou soustředěni v jedné oblasti u Taškentu. Teprve v lednu 1942 Státní výbor obrany SSSR schválil amnestii pro internované a vězněné československé příslušníky (s výjimkou odsouzených za vyzvědačství proti SSSR, což uzavíralo cestu ke svobodě mnoha vězňům).³⁰² Nadále však úřady odmítaly propouštět Čechy a Slováky se sovětským občanstvím stejně jako Podkarpatorusy, které označovaly za maďarské občany, příslušníky nepřátelského státu. V květnu 1942 požádal velitel čs. jednotky Svoboda o pomoc při „*urychlení přísunu Podkarpatorusů*“ členy Národního shromáždění ČSR, kteří navštívili jednotku.³⁰³ V srpnu 1942 oznamoval Píka do Londýna, že situace Rusínů je stále stejná a že dosud ani jeden z internovaných nebyl propuštěn k jednotce. Naznačoval, že za to může Fierlingerova liknavost k jejich osudu. Fierlinger Londýn ujišťoval, že se o věc řádně stará. Uváděl, že v internaci je dosud asi 15 tisíc občanů z Podkarpatské Rusi, ale že jde o nespolehlivé zprávy, a dodával: „*V některém táboře jsou poměry dobré, v některém jiném samozřejmě horší.*“³⁰⁴ Jan Masaryk v září 1942 sděloval, že generálu Ingrovi prý Sověti slíbili brzké vyřízení otázky Podkarpatorusů, aby je ušetřili útrap další zimy v internaci. Až v prosinci 1942 to potvrdila oficiální nota. Sovětské orgány zároveň sdělily, že počet všech Karpatorusů k uvolnění z táborů nepřevyší tři tisíce.³⁰⁵ Koncem prosince 1942 a v lednu začali přijíždět Rusíni z táborů a vězení k jednotce.

Uvádí se, že k čs. vojenské jednotce do Buzuluku nakonec skutečně přijely tři tisíce z gulagů propuštěných čs. občanů z Podkarpatské Rusi³⁰⁶ (generál Karel Borský zmiňoval 2200 z gulagů propuštěných Podkarpatorusů odvedených k čs. jednotce v roce 1943, podle Petera Švarce bylo v roce 1942 v čs. jednotce 940 podkarpatských Rusů a

³⁰¹ RICHTER, K.: *Podkarpatské Rusíni v boji...*, c.d., s. 43.

³⁰² Tamtéž, s. 45-46.

³⁰³ *Dokumenty a materiály k dějinám...*, c.d, díl 4, sv. 1, s. 257.

³⁰⁴ NĚMEČEK, J.-NOVÁČKOVÁ, H.-ŠŤOVÍČEK, I.-TEJCHMAN, M.: *Československo-sovětské...*, c.d., 1. díl, s. 360, 391.

³⁰⁵ Tamtéž, s. 395, 416.

³⁰⁶ JOVBAK, V.: *Podkarpatská Rusj - Zakarpatská Ukrajina*. (Krátce o historii). Kroměříž 2001, s. 222, 229.

Ukrajinců, ale neuvádí, kolik z nich přišlo z gulagů).³⁰⁷ Utečenci z Podkarpatské Rusi byli zařazováni též do Sovětské armády, především ke 24. nebo 16. armádě, v nichž byly trestní oddíly určené pro první střet s nepřítelem.³⁰⁸ Pokud vezmeme v úvahu, že zdaleka ne všichni Rusíni byli při amnestii propuštěni, že zdaleka ne všichni propuštění byli uznáni schopnými vojenské služby a že Rusíni tvořili naprostou většinu oněch asi 10 tisíc z gulagů propuštěných čs. vězňů, o nichž se zmínil badatel GULAGu Zemskov,³⁰⁹ a pokud zohledníme onu mimořádně vysokou úmrtnost vězňů GULAGu v letech 1941-1942 (přičemž mnozí z Podkarpatorusů byli vězněni už v roce 1939 a ještě v roce 1943), pak nám onen „armádní“ odhad 20 tisíc vězněných čs. občanů z Podkarpatské Rusi nemusí připadat příliš nadsazený. Znamenalo by to, že počet v GULAGu zemřelých, kteří se nedočkali amnestie, by se mohl blížit deseti tisícům osob.³¹⁰

Z nedávno publikovaných vzpomínek známe osudy jen nemnoha perzekvovaných. Vždyť na frontě padly takřka dvě třetiny Podkarpatorusů a poválečný příkaz mlčení trval příliš dlouho. Rodák z Volového Jan Demčík, bývalý respicient Finanční stráže, odešel v létě 1940 se dvěma kamarády přes hraniční hřeben do sovětského záboru. Byli odsouzeni na 3 roky ITL na Vorkutě. Jeho spoluvězeň Michal Bihari z Buštiny byl zatčen NKVD ještě jednou už po propuštění z tábora na cestě do Buzuluku a zahynul v pracovním oddíle.³¹¹ Do gulagů v Nachodce a Magadanu se dostal na 5 let Jiří Pavlič, který do SSSR dezertoval z maďarské armády poté, co se dověděl, že se chystá útok na Rumunsko. Z tábora se dostal až koncem března 1943, místo do Buzuluku ho málem vzali do dalšího gulagu. Vzpomíná si, že vězni v gulagu tajili, že jsou čs. občany, aby se vyhnuli zášti k cizincům.³¹² Spolu se čtyřmi kamarády odešel už po 15. březnu 1939 do SSSR Štěpán Luťanský, který podrobně popsal poměry v Pečorlagu, do nějž byl odsouzen na 5 let.³¹³ Přes pohraniční horu Pikuj utekl do sovětské zóny Vasil Jovbak ještě jako gymnazista, aby se vyhnul předvojenské výchově v maďarské organizaci Levente. Prošel řadou věznic od Stryje až po Novosibirsk a teprve týden před propuštěním do Buzuluku

³⁰⁷ PAVLIČ, J.: *Přežil jsem Gulag*, c.d., s. 5; ŠVORC, P.: *Zakliata krajina*, c.d., s. 102.

³⁰⁸ ŠVORC, P.: *Zakliata krajina*, c.d., s. 102.

³⁰⁹ ZEMSKOV, V.N.: *GULAG...*, c.d., č. 6, s. 25.

³¹⁰ Pamětník D. Popjuk uvádí podle vlastní zkušenosti, že gulag přežila jen asi třetina vězněných, tedy asi 6 tisíc obyvatel Podkarpatské Rusi. Viz *Medailony statečných*, c.d., s. 199-200.

³¹¹ DEMČÍK, J.: *Můj útěk...*, c.d.

³¹² PAVLIČ, J.: *Přežil jsem Gulag...*, c.d.

³¹³ LUŤANSKÝ, Š.: *Pečorlag*, c.d.

se dověděl, že byl odsouzen na 2 roky a že mu trest už před dvěma měsíci vypršel.³¹⁴ Až napodruhé se dostal do gulagu Michail Železnjak, který spolu s bratrem odešel do SSSR v říjnu 1939. Poprvé vyvázl jako neplnoletý, podruhé byl jako vězeň maďarského pracovního tábora „osvobozen“ sovětskou armádou a za „pomoc nepříteli“ poslán do sovětského pracovního tábora na Kavkaz.³¹⁵ V gulagu v Archangelském kraji pobýval Michal Ked'ulič ze Semiru, který přeběhl z maďarské armády do SSSR poblíž Užoku v květnu 1940. Uvádí, že o propuštění k vojsku rozhodovala lékařská prohlídka, jež uznala schopnými vojenské služby ze 400 přihlášených vězňů jejich tábora jen čtyřicet, ostatní měli odjet na práce do asijských republik.³¹⁶ V šestičlenné skupině přešel v srpnu 1940 hranici do SSSR u Vorochty Dimitrij Popjuk. Místní lidé je varovali a vyzývali k návratu, ale nevěřili jim a sami se přihlásili u pohraniční stráže. Půl roku čekali ve sklepním vězení ve Stanislavi na rozsudek, který je poslal na 3 roky do tábora Pleseckaja, kde je dnes kosmodrom. Ničili je hladem a těžkou prací tak, že v roce 1942 zůstal ze 6 chlapců z Jasiny naživu jen Popjuk, zachráněný německou lékařkou.³¹⁷ Tábor ve Vorkutě málem nepřežil M. Kabaljuk, podobně jako Fedor Palkanin, kterého pro naprostou podvýživ napoprvé odmítli vzít do armády.³¹⁸ V Ústí nad Labem dnes žije Štefan Fuňka z Podkarpatské Rusi, který spolu s kamarádem přešel už v červnu 1939 do SSSR, byl podroben krutým výslechům ve věznici NKVD v Kamenci Podolském, až se ocitl postupně v několika gulazích za polárním kruhem, nakonec v Magadanu.³¹⁹ Tam byl vězněn též J. Rusnák, student gymnázia v Chustu, který spolu s kamarádem M. Kaprlosem odešel v roce 1940 do SSSR, aby tu vstoupili do armády. Po věznění v Przemyślu a ve Starobělsku byli odsouzeni ke 3 letům gulagu a odvezeni na Kolymu, kde M. Kaprlos záhy zemřel, stejně jako Rusnákův známý V. Lokot z Rachova.³²⁰ Gulagu neunikl ani poválečný prokurátor Karel Vaš, který před zatčením za organizování ilegální komunistické činnosti v Užhorodu uprchl v srpnu 1940 do SSSR a prošel

³¹⁴ JOVBAK, V.: *Podkarpatská Rusj - Zakarpatská Ukrajina*. (Krátce o historii). Kroměříž 2001, s.12-14, 218. Autor tvrdí, že podmínky pro přežití byly ve věznicích a v transportech, jak to sám zažil, mnohem horší než v gulazích.

³¹⁵ Tamtéž, s. 216-218.

³¹⁶ Tamtéž, s. 100-101.

³¹⁷ Tamtéž, s. 201-202.

³¹⁸ JOVBAK, V.: *Pravda o 1. čs....*, c.d., s. 20-22; MOTÝL, I.: *Ke Svobodově armádě jsem šel z gulagu, vzpomíná veterán*. Mladá fronta Dnes, 29.4.2000.

³¹⁹ JUŠČÁK, P.: *Odvlečení*, c.d., s. 101-103. Uvádí osudy dalších 2 Podkarpatorusů, kteří pobývali v gulazích (bez upřesnění jména). Jeden ze svědků upozorňuje, že hodně přeběhlíků chytli nebo zastřelili maďarští pohraničníci, další skončili v maďarských věznicích.

³²⁰ DREBOTA, J.: *Vězněm sibiřského gulagu*. Národní osvobození, 1991, č. 33-34, s. 10.

obvyklou kalvárií běženců. Vyvodil z ní však podivný závěr, když se po válce podílel na soudní vraždě člověka, který ho svým úsilím pomáhal z gulagu osvobodit, generála Heliodora Píky, za což byl nedávno souzen.³²¹ I jeho nadřízený a jeden z iniciátorů Píkovy vraždy Bedřich Reicin pobýval v sovětském internačním táboře NKVD v Orankách jako držitel protektorátního pasu.³²²

Pamětníci z Podkarpatské Rusi, zvláště bojovníci čs. vojska v SSSR, právem kritizují, že se u nás úmyslně zamlčoval mimořádný podíl Podkarpatorusů na vzniku a bojové činnosti tohoto vojska. Podle některých názorů se to nezměnilo ani dnes, kdy se stalo jakousi módou připomínat nikoliv bojové zásluhy Rusínů, ale jenom jejich utrpení „v sovětských stalinských gulazích“.³²³ Přitom právě ono utrpení v gulazích bylo za komunistického režimu hlavní politickou příčinou mlčení. Podkarpatští Rusíni, Zakarpatští Ukrajinci či prostě jen Ukrajinci, jak se dnes stále častěji píše,³²⁴ však podle některých výpočtů tvořili např. přes 50 % stavu 1. čs. samostatného polního praporu v SSSR ve známé bitvě u Sokolova.³²⁵ Podobně zdůrazňují svůj podíl v jiných souvislostech volyňští Češi³²⁶ nebo také Židé, kteří tvořili značnou část perzekvovaných čs. emigrantů a uprchlíků. Byli jako čs. občané propuštěni z gulagů už o mnoho měsíců dříve než Podkarpatorusové, takže zpočátku (až do odjezdu 1. polního praporu na frontu) tvořili právě oni podle výpočtů E. Kulky až 70 % tehdejšího stavu čs. vojenské jednotky.³²⁷ Podobně jako Podkarpatorusové se i Židé ve statistikách nakonec rozplynuli mezi Čechoslováky, když kromě zmíněného tabu připomínky gulagů tu navíc vcházel do hry ještě antisemitismus.³²⁸

Kulka uvádí, že do SSSR se nakonec různými cestami dostalo přes 5 tisíc židovských uprchlíků z Československa, jen ve Lvově a okolí jich mělo být víc než 3 tisíce. Do táborů NKVD byly údajně deportovány nejméně 4 tisíce čs. Židů, a nejméně 1500 jich tam

³²¹ HANZLÍK, F.-POSPÍŠIL, Jan-POSPÍŠIL, Jar.: *Sluha dvou pánů*. Vizovice 1999, s. 57; HEJL, V.: *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha 1990, s. 189.

³²² KUILKA, E.: *Židé v čs. ...*, c.d., s. 61, 63, 154, 210.

³²³ JOVBAK, V.: *Podkarpatská Rusj...*, c.d., s. 224, 273, 286 aj.

³²⁴ Už za války se však podle dílčí statistiky prvních 1806 vojáků z Podkarpatské Rusi přijatých do čs. vojska členilo na 1740 Ukrajinců, 56 Rusínů, 9 Velkorusů a 1 Podkarpatorusa. Viz RICHTER, K.: *Podkarpatští Rusíni...*, c.d., s. 62.

³²⁵ JOVBAK, V.: *Podkarpatská Rusj...*, c.d., s. 229.

³²⁶ Týž: *Pravda o 1. čs. ...*, c.d., s. 96-97. Do čs. jednotky vstoupilo 12 tisíc volyňských Čechů

³²⁷ KULKA, E.: *Židé v československé...*, c.d. s. 145-146.

³²⁸ Tamtéž, s. 12-13, 220-221.

zahynulo.³²⁹ Blíže prozkoumána je však pouze skupina Židů z prvních nacistických deportačních transportů do Niska nad Sanem, vesměs zahnaných na území SSSR, z níž vstoupilo do Svobodova vojska téměř 350 osob, jež v naprosté většině předtím prošly gulagy či pracovními koloniemi v SSSR.³³⁰ Vzhledem ke specifickým okolnostem svého příchodu do SSSR bude tato skupina pojednána samostatně.

Především k politické emigraci patřili zahraniční komunisté, kteří vytvářeli samostatné pracovní skupiny. Taková existovala např. ze Španělů, Čechů, Rakušanů aj. v Čeljabinském traktorovém závodě a v září 1940 v ní bylo 87 emigrantů. Další byly např. ve Sverdlovsku, Stalingradu, Kirovu aj.³³¹ Četné byly komunity německých komunistů z Československa, jejichž členové byli po německém útoku na SSSR mobilizováni do táborů pro Němce a do pracovních kolon v uhelném průmyslu. Ve fondu bývalého archivu Kominterny se nacházejí desítky stížností na nesnesitelné pracovní a životní podmínky, jež vedou k předčasným úmrtím. Pisatelé cítili jako křivdu, že byli mobilizováni na šachtu Kopejsk v Čeljabinské oblasti jako sovětští Němci, přestože jsou českoslovenští Němci a komunisté.³³²

Češi a čs. občané z území anektovaných SSSR

Po rozdělení sfér zájmů ve střední a východní Evropě mezi Stalinem a Hitlerem došlo na válečné rozbití Polska a přiřazení jeho východních oblastí k SSSR. České menšiny a čs. občanů se dotklo zvláště připojení Volyně a východní Haliče, a také připojení rumunské Bukoviny a Besarábie, k němuž došlo o něco později.

Na anektovaném území se začal okamžitě zavádět sovětský režim, který během necelých dvou let do německého útoku na Sovětský svaz stačil uskutečnit všechny zásadní reformy známé ze SSSR, včetně perzekučních akcí. Češi zde žili především v západní Volyni, kde jich bylo asi 30 tisíc, a na rozdíl od svých českých sousedů ze sovětské východní Volyně měli většinou čs. pasy, protože po rozpadu Rakousko-Uherska měli možnost optovat pro ČSR, kterou využili. Čeští usedlíci byli poškozeni zrušením

³²⁹ Tamtéž, s. 65, 132. Na s. 106 však autor uvádí, že v sovětských pracovních táborech bylo za války vězněno „na 5 tisíc“ čs. Židů téměř polovina z nich tam zahynula.

³³⁰ Tamtéž, s. 84; BORÁK, M.: *Transport do tmy*, c.d., s. 138.

³³¹ RGASPI, f. 495, op. 12, d. 69, l. 1-5; op. 13a, d. 10-11, l. 1, 15, 37;

³³² Tamtéž, f. 495, op. 13s, d. 15, l. 12-13, 18-19, 28.

soukromého vlastnictví půdy, násilnou kolektivizací zemědělství a státním terorem, který měl zastrašit obyvatelstvo a potlačit projevy odporu. Za nebezpečné nepřátele režimu byli pokládáni zvláště bývalí důstojníci, policisté a četníci, statkáři, továrníci, úředníci, představitelé inteligence. Ve vězení se tak jako kontrarevolucionáři ocitli i mnozí Češi, např. Václav Mesner a Josef Malínský z Lucku, Josef Cimbál z Nivy-Hlubinské, J. Bečvář a V. Kovanda z České Hulče aj. Byl zatčen i známý továrník a čs. honorární konzul Jindřich Svárovský z Kvasilova, jeho majetek byl zabaven a rodina vysídlena, on sám zahynul v gulagu. Z téhož města byl i s rodinou vysídlen do Kazachstánu vedoucí výkupny chmele pro celou Ukrajinu Václav Perný, dále např. majitel pivovaru J. Zeman, desítky dalších rodin byly vysídleny na Sibiř (např. Oličovi).³³³ Postižení i byli čs. občané, kteří se náhodou ocitli na zabraném území, jako např. Marie Fridigerová a její muž, který byl v Polsku za obchodem. Byli zatčeni a už v říjnu 1939 deportováni do různých táborů v Rusku. Od té doby byl její muž nezvěstný, ona byla odvezena do Tjumeňské oblasti a za pokus o útěk byla odsouzena na 5 let gulagu ve Vorkutě.³³⁴ Při popravách vězňů držených ve věznicích západní Ukrajiny, jež byly nařízeny v březnu 1940, zemřelo několik významných představitelů české menšiny. Další byli perzekvováni pro svou službu v polské armádě.³³⁵

Na východních územích Polska došlo k několika rozsáhlým deportačním akcím, jež postihly na 320 tisíc obyvatel, především Poláků, ale též Židů, Ukrajinců, Bělorusů, Němců a dalších národností, mezi nimi i Čechů.³³⁶ V deportaci z dubna 1940 byly přesídleny ze západní Ukrajiny a Běloruska do Kazachstánu rovněž asi 2 tisíce Čechů, většinou do Severokazachstánské oblasti. Např. rodina Valentových, která žila ve Lvovské oblasti s čs. pasy a na podzim 1939 byla spolu s dalšími čs. příslušníky vyzvána sovětskou správou k provedení výměny čs. pasů za pasy protektorátní. Protože tak Valentovi neučinili, byli vyslechnuti na NKVD a deportováni do Kazachstánu, podobně jako další čs. občané.³³⁷

V červnu 1940 byli deportováni především běženci, kteří sem přišli z Němci obsazené části Polska, což se dotklo také židovských uprchlíků z ČSR. Např. Leonid

³³³ VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, c.d., 2. díl, s. 98; DUFEK, V.: *Perzekuce Čechů na západní Volyni*. In: Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Praha 1997, s. 111-114; HLAVÁČEK, Rostislav: *Volyňští Češi v bojích o starou vlast*. Tamtéž, s.153; *Medailony statečných*, c.d., s. 163-165.

³³⁴ Databáze perzekvovaných, Sdružení Memoriál Moskva, f. 1, op. 4.

³³⁵ Výčet podává TOPINKA, E.: *Oběti perzekuce z řad Čechů...*, c.d.

³³⁶ CIESIELSKI, S.-MATERSKI, W.-PACZKOWSKI, A.: *Represje sowieckie...*, c.d., s. 16.

³³⁷ KULKA, E.: *Židé v čs...*, c.d., s. 82, 144.

Morgenstern z Brna pobýval v Tarnopolské oblasti a byl vyvezen do Sevvostlagu na Magadanu, kde už v prosinci 1941 zemřel.³³⁸ Rodina člena obecní rady v Ostravě-Michálkovicích Evžena Lanzera, která po okupaci ČSR odjela do Lvova, byla vysídlena do Parina na práci v lesích. Prosba o pomoc adresovaná Kominterně uváděla, že se jedná patrně o omyl, protože Češi prý měli ve Lvově azyl úředně povolen.³³⁹

V květnu a červnu 1941 postihly deportace další kontrarevoluční „živly“ a jejich rodiny, mnozí čeští usedlíci byli jako kulaci vyvezeni do Novosibiřské oblasti, Altajského a Krasnojarského kraje a Kazachstánu.³⁴⁰ Např. rodina Pišlových byla z Běloruska vyvezena do Moskvy a přes tábor v Orankách do Gurjeva u Kapického moře, rodiny Olšanových, Ptáčkových, Kaplanových, Matuškových, Raichlových do Akt'ubinska aj.³⁴¹ Hromadné deportace volyňských Čechů byly připraveny na léto 1941, úřady již vyhotovily vysídlovací seznamy; realizaci akce zabránil německý útok na SSSR.³⁴² V prvních dnech útoku v červnu 1941 likvidovaly sovětské úřady věznice v opouštěném území, obvykle včetně vězňů, mezi nimiž bylo několik čs. občanů (např. Józef Strokosz z Konské u Třince).³⁴³

Perzekucím se nevyhnula ani česká menšina v rumunské Besarábii, jež byla spolu se severní Bukovinou v červnu 1940 obsazena sovětským vojskem a obě území byla připojena k SSSR. O rok později dobyla rumunská a německá vojska obě území zpátky a 3. září byla opět oficiálně spojena s Rumunskem, navíc se pod rumunskou správou ocitlo i území mezi Dněstrem a Bugem, tzv. Transnistrie, bývalá Moldavská ASSR. V roce 1944 byla celá oblast znovu dobyta sovětským vojskem a přičleněna k SSSR. Severní Bukovina byla opět spojena s Černovickou oblastí, Besarábie s Moldavskou SSR.³⁴⁴

Předkové besarabských Čechů sem přišli z Čechohradu v Tauridské gubernii na Krymu koncem 19. století a založili tu osadu Novohrad, později přejmenovanou na Goluboje. Před válkou žili v obci kromě Čechů též Ukrajinci, Moldavané (Rumuni), Bulhaři a Rusové, Čechů byla asi pětina (236 Čechů v roce 1930). Měli i svou školu, jež

³³⁸ Databáze perzekvovaných, Sdružení Memoriál Moskva, f. 1, op. 4.

³³⁹ RGASPI, f. 495, op. 13a, d. 2, l. 35.

³⁴⁰ VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, c.d., 2. díl, s. 99.

³⁴¹ *Medailony statečných*, c.d., s. 156, 190, 218.

³⁴² VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, c.d., 2. díl, s. 100; DUFEK, V.: *Perzekuce Čechů na západní Volyni*, c. d., s. 114.

³⁴³ BORÁK, M.: *Symbol Katynia*, c.d., s. 122, 174-175.

³⁴⁴ Blíže viz: TEJCHMAN, M.: *Připojení Besarábie a severní Bukoviny k Sovětskému svazu v roce 1940*. Slovanský přehled, 77, 1991 s. 192-200; Týž: *Bukovina – zapomenutá země?* Tamtéž, 78, 1992, č. 3, s. 321-325; PASSAT, V. I.: *Trudnyje stranicy istorii Moldovy. 1940-1952*. Moskva 1994.

byla hned po sovětské anexi zrušena.³⁴⁵ Při násilném zavádění kolektivizace bylo 7 prosperujících českých hospodářství označeno za kulacká a celé rodiny (asi 40 osob) byly 13. června 1941 deportovány v nákladních vagonech do Kazachstánu. V Tiraspolu byli muži odděleni od svých rodin, odvezeni na Sibiř a zastřeleni. Ženy a děti byly vysazeny poblíž Akt'ubinska a pracovaly v kolchoze. Po čase navázaly spojení s příbuznými v blízké české kolonii Borodinovka a se souhlasem NKVD tam přesídlily. Češi z Borodinovky jim pomohli s přestěhováním. Deportovaní měli status „specpereselenců“ a až do roku 1956 se museli třikrát měsíčně hlásit na velitelství NKVD, bez jehož svolení se nesměli vzdálit z obce dál než 12 km. Bydleli u příbuzných a pracovali v kolchoze. Ženy si ani po sňatku nesměly jako „vysídlenci“ změnit příjmení. V devadesátých letech Češi z Borodinovky většinou přesídlili do ČR.³⁴⁶

Ze severní Bukoviny známe případ rodiny Ptáčkovy, která se přistěhovala do Rumunska před válkou a žila v Černovicích, kde otec pracoval jako odborník v elektrárně a slévárně. Protože se jejich čs. pas změnil časem na protektorátní, byli po napadení SSSR internováni v táboře v Orankách, po propuštění si našli práci v Taškentu.³⁴⁷ Řeckokatolický farář V. Javorka, který působil misijně mezi Slovany v Mandžusku, Číně a také v Černovicích, byl po příchodu Rudé armády na Bukovinu v roce 1945 zatčen a odsouzen na deset let gulagu.³⁴⁸

Vojáci čs. legionu

Československý legion se utvářel v létě 1939 v Polsku a byl legalizován až za německého vpádu v ještě nehotové podobě, takže do bojů v podstatě nezasáhl a na ústupu k rumunským hranicím byl z větší části zajat sovětskou armádou. Jeho internaci v Kamenci Podolském, Olchovcích, Jarmolincích, Orankách či Suzdalů nelze v žádném případě pokládat za perzekuci, takže do okruhu sledované problematiky v tomto smyslu nepatří. Během internace však došlo k zásahům ze strany orgánů NKVD vůči několika

³⁴⁵ GRACIANSKÁ, N. N.-ZELENČUK, V. S.: *Etnografické zvláštnosti českého obyvatelstva ve vesnici Goluboje v Moldavské SSR*. Český lid, 61, 1974, s. 176-180.

³⁴⁶ VALÁŠKOVÁ, N.: *Česká minorita v Kazachstánu...*, c.d., s.165-166; UHEREK, Z.-VALÁŠKOVÁ, N.-KUŽEL, S.: *Potomci českých emigrantů...*, c.d., s. 236; KLÍČKA, J.: *Krev a slzy*. Osudy českých sedláků ve znamení srpů a kladiva. Praha 1942.

³⁴⁷ *Medailony statečných*, c.d., s. 211-212.

³⁴⁸ VAŠKO, V.: *Ne vším jsem byl rád...*, c.d., s. 172-173.

vojákům, jež vyústily v jejich perzekuční postih. Protože vojáci legionu se do SSSR nedostali jako emigranti o své vlastní vůli, ale stali se zajatci z důvodu sovětského vojenského záboru části Polska, předem dohodnutého s německým útočníkem, sledujeme tuto skupinu odděleně od ostatních skupin perzekvovaných. Velmi častou perzekuci budoucích vojáků před jejich zařazením do legionu uvádíme na jiných místech.

Takřka od počátku pobytu legionu v SSSR prováděli sovětští politrucci a příslušníci NKVD pohovory se zajatci, nutili je vyplňovat dotazníky a formuláře a prověřovali zjištěné osobní údaje. Údaje o komunistech ověřovalo moskevské vedení KSČ, někteří z vojáků byli pak povoláni do Moskvy. Už 3. listopadu 1939 došlo k prvnímu represivnímu zásahu NKVD, když na základě přichystaného seznamu vyvolali a odvezli 13 vojáků, většinou známých kritiků sovětského režimu. Byl mezi nimi ostravský advokát Karel Goliat, který se už před válkou dostal do sporů s gottwaldovským vedením KSČ a kritizoval stalinské pojetí socialismu v SSSR i politické procesy. Mezi odvedenými byl též pražský advokát František Polák a slovenský učitel Polanský. Velitel Svoboda za ně neintervenoval. Zatčené vyslyšeli v moskevské věznici Lubjance a za několik měsíců byli Polák a Goliat obviněni a odsouzeni.³⁴⁹ V obvinění štábního kapitána Poláka figurovala udání československých komunistů (senátor Zmrhal a redaktor Rudého práva Wagenknecht) z protisovětských a antikomunistických postojů a hodil se i osvědčený přitěžující argument týkající se jeho činnosti v politickém vedení čs. legií v Rusku za první světové války. Konkrétní obvinění vzneseno nebylo, vytýkala se mu jen obecná odpovědnost za smrt sovětských občanů při bojích s čs. legiemi. Soudcům nevadilo, že v prvních legiích bojoval společně s velitelem Svobodou a vyslancem v Moskvě Fierlingrem. Byl odsouzen na 8 let ITL a deportován na Sibiř do Norilska, kde pracoval v dolech a na stavbách až do amnestie v lednu 1942.³⁵⁰

Goliat byl při výsleších ztýrán, takže se v dubnu 1940 musel podrobit operaci ve vězeňské nemocnici v Butyrkách. Po 11 měsících od svého zatčení byl obviněn z protisovětské činnosti a odsouzen také na 8 let gulagu, přičemž mu vytýkali trockismus i hanění německého nacionálního socialismu. Trest si odpykal v Kotlugu na Uchtě na

³⁴⁹ Svě zážitky později popsali ve vzpomínkách vydaných v zahraničí – POLÁK, F.: *Otroci v sovětských koncentračních táborech*. New York 1955; Týž: *Cestou ze sovětského koncentráku*. Tamtéž 1959; Týž: *Jak žili a umírali sovětské otroci*. Tamtéž 1962; GOLIAT-GOROVSKÝ: *Zápisky ze stalinských koncentráků*. Köln 1986.

³⁵⁰ KULKA, E.: *Židé v čs....*, c.d., s. 53, 150-152.

stavbě severní železniční magistraly, na Urale, v Sovžetdorlagu Kiltovo a v Minlagu.

V lednu 1942 byl po amnestii propuštěn.³⁵¹

Třetím z odvedených jehož osudy se podařilo zjistit, byl Lubomír Písarský z Ostravy-Radvanic. Od počátku okupace byl spojkou Obrany národa a po prozrazení se pokusil o přechod do Polska. Byl zadržen, ale jako nezletilý propuštěn. V srpnu 1939 se mu útěk zdařil a po padělání křestního listu byl v Krakově odveden k jednotce. K 1. listopadu 1939 byl zařazen do školy pro důstojníky v záloze v Olchovci, ale vzápětí se ocitl mezi vojáky, které si vyžádaly orgány NKVD. Nebyl zjištěn důvod podezření, ale podle pozdějších výpovědí byl po výsleších deportován z Moskvy do Vladivostoku a dál do gulagu na Čukotku do Buchty (Zálivu) Nagajev, kde těžce pracoval na rýžovištích zlata. Po amnestii se v dubnu 1942 dostal do Buzuluku.³⁵²

Zatímco Písarský se záhy stal velitelem družstva samopalníků a na konci války to dotáhl až na velitele roty tankové brigády, Polák ani Goliat se z volnosti dlouho netěšili. Polák byl po názorových střetech s velením jednotky pro nesouhlas s přijatým prosovětským kursem velitelem Svobodou internován a poté postaven před kárný výbor, který jej za pobořování a kritiku SSSR degradoval na vojína, což bylo provedeno 27. listopadu 1942. I když se Polák pokoušel informovat prezidenta Beneše, Fierlinger jeho dopis předal zpátky velení jednotky. Svoboda ho poslal služebně k dispozici vojenské misi do Kujbyševa, kde ho již čekala stráž NKVD. Opět byl převezen na Lubjanku a vyslýchán, poté odsouzen znovu k 5 letům gulagu. Po odpykání trestu byl 5. prosince 1947 propuštěn a vrátil se do ČSR, po únoru 1948 uprchl do Německa a dál do USA, kde v roce 1953 podal u OSN žalobu na Sovětský svaz za zločiny proti lidskosti páchané v gulazích. V USA vydal několik knih o sovětských koncentračních táborech.³⁵³

Goliat byl zatčen stráží NKVD spolu s F. Polákem v Kujbyševě na nádraží. Bezprostřední příčinou zatčení měl být rozhovor s kolegou, v němž kritizoval poměry v SSSR. Byl kvůli tomu vyšetřován ještě v Buzuluku a nakonec odeslán vlakem do Kujbyševa. Tady jej vyslýchali ohledně protisovětských výroků, doložených udavači, ale 5. dubna 1943 bylo řízení z příkazu prokuratury zastaveno. Goliat však byl předán bez soudu do gulagů – prošel Karlagem v Kazachstánu, Tagillagem ve Sverdlovské oblasti, táborem v Komi, stavbou železniční trati z Kotlasu i stavbou Bratské elektrárny. Celkem 74krát se odvolával proti nezákonnému zadržování. Nepomohly ani intervence

³⁵¹ MYŠKA, M.: *Vězněm stalinských...*, c.d., s. 16.

³⁵² *Medailony statečných*, c.d., s. 181-183.

³⁵³ KULKA, E.: *Židé v čs...*, c.d., s.160, 211.

prezidenta Beneše a Jana Masaryka; Molotov na ně odpověděl, že se zrovna chystá Goliatovo propuštění, protože si už odpýkal trest pěti let. Teprve po nástupu Chruščova do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS se Goliatovi podařilo dát o sobě vědět a zvláštní soud při generální prokuratuře SSSR rozhodl 15. září 1955 o jeho propuštění. Vrátil se do vlasti v listopadu 1955. Po řadě urgencí své žádosti o odškodnění dostal v roce 1967 částku rovnající se výši poslední dvouměsíční mzdy v SSSR – celkem 1930 Kčs 50 hal.³⁵⁴

Polák ani Goliat nevěděli, že už v červenci 1942, jak dokládá hlášení plukovníka Svobody uložené ve Vojenském ústředním archivu v Praze, požádal styčný důstojník NKVD, aby škpt. dr. Polák, svobodník B. Kahan, vojín dr. Goliat a vojín F. Zelinka byli vyloučeni z jednotky a „*dáni k dispozici sovětským úřadům*“, protože neustali ve své protisovětské činnosti. Dochovala se též informace o příkazu plk. Svobody, jímž odesílal zmíněné 4 vojáky k vojenské misi do Kujbyševa ač si byl vědom, že plní příkaz NKVD.³⁵⁵

Dalším perzekvovaným vojákem byl četař aspirant /nebo podporučík/ Jan Grossmann z Prahy, který také prošel gulagem. Byl od jednotky odveden 17. listopadu 1942 a vrátil se do vlasti až v roce 1953.³⁵⁶

Už jsme se zmínili o Josefu Kosíkovi, který byl v Krakově 2. září 1939 odveden k legionu, ale do SSSR se dostal na vlastní pěst. Za ilegální přechod hranic dostal 3 roky pobytu v gulagu. Vedení Čs. vojenské mise se dovědělo o jeho posledním pobytu v Ivděllagu ve Sverdlovské oblasti a požádalo vyslanectví o intervenci za jeho popuštění. Za šest týdnů byl u jednotky v Buzuluk. Podobně byl na sovětské hranici, dokonce na staré hranici SSSR mezi východní a západní Volyní, zadržen Richard Tesařík, který byl pověřen skupinou legionářů přebývajících u krajanů v okolí Kvasilova, aby navázal spojení s velením legionu. Po šesti týdnech, kdy se ověřovala pravdivost jeho výpovědi, byl propuštěn bez postihu.³⁵⁷

Jiná skupinka vojáků legionu, která se snažila odejít do Rumunska, byla zadržena u Stanislavi a vězněna spolu s polskými zajatci v Chersonu u Černého moře. Zde končí stopy po četařích Stejskalovi a Němečkovi, a po Karlu Černém z varšavského vyslanectví. Další dva četaři aspiranti Josef Rychtera a Jiří Mikulecký byli odtud odvezeni do Charkova. Zde Rychterova stopa končí, zatímco Mikulecký byl poslán dál do Moskvy a

³⁵⁴ Tamtéž, s. 210; MYŠKA, M.: *Vězněm stalinských...*, c.d., s. 16-19.

³⁵⁵ KULKA, E.: *Židé v čs...*, c.d., s. 152, 161; VÚA, fond Čs. vojenská mise v SSSR, 193/1/27, 1077/taj.1942, 1078/taj. 1942.

³⁵⁶ KULKA, E.: *Židé v čs...*, c.d., s. 160.

³⁵⁷ *Medailony statečných...*, c.d., s. 108, 235.

prošel asi deseti věznicemi, než se náhodou během transportu do Kazaně dozvěděl, že byl odsouzen k 5 letům vězení za pokus o útěk ze SSSR. Zřejmě na základě československých orgánů byl v dubnu 1941 předán do Suzdalů ke zbytku internované jednotky.³⁵⁸

Z materiálů dochovaných v Ruském státním vojenském archivu vyplývá, že NKVD sledovala politické názory v legionu velmi intenzivně ve všech obdobích jeho existence. Operativní svodky obsahují záznamy podezřelých výroků i výsledky výslechů týkající se minulosti vojáků a jejich politických názorů. Ve zprávě ze 7. dubna 1940 se např. uvádí, že v táboře byla vytvořena zpravodajská agentura z místních obyvatel ve složení rezident a 10 uvědomovatelů, další agentura z personálu a příslušníků strážní rotě ve stejném složení, k „verbovce“ bylo připraveno deset vojáků skupiny. Pravidelně se v hlášení objevují jména podezřelých a nepřátelských vojáků – např. Primus, Cmunda, Kisela a Lazar odmítají Svobodu jako velitele, Milčo agituje proti SSSR, Plocek pomlouvá kolchozy, inž. Gregor hrozí stávkou atd.³⁵⁹ Je pravděpodobné, že právě z takových drobných udání byly vybírány konkrétní osoby k postihu. Prostudování všech záznamů o „operativně-agenturní péči o český legion“ by možná mohlo tyto vztahy osvětlit a je škoda, že se o této „péči“ NKVD vůbec nezmiňuje ani nejnovější ruská studie o historii legionu, vycházející z uvedených archivních materiálů.³⁶⁰

Je pravděpodobné, že dalším studiem bude možné zjistit jména dalších perzekvovaných vojáků nejen z doby existence legionu, ale i pozdější čs. vojenské jednotky v SSSR.

Židé z transportu do Niska

Specifický okruh perzekvovaných tvořili židovští vězni z prvních deportačních transportů, organizovaných gestapem prostřednictvím jeho ústředí pro židovské vystěhovalce už v říjnu 1939, bezprostředně po válečném útoku na Polsko, do jehož okupovaných východních oblastí směřovaly. Vězni si tam měli sami vybudovat koncentrační tábor, který ovšem ještě neměl charakter pozdějších táborů likvidačních. Akci organizoval a osobně řídil Adolf Eichmann a postihla zhruba 5 tisíc Židů

³⁵⁸ HAVEL, J.: *Štvanecem svědomí*. Ústí nad Orlicí 2002, s. 20-24.

³⁵⁹ RGVA, f. 1/p, op. 2-e, d. 15; kopie CAW VIII.800.279, s. 30-41.

³⁶⁰ MARJINA, V. V.: *Čechoslovackij legion v SSSR...*, c.d.

z protektorátu, Vídně a hornoslezské průmyslové oblasti z okolí Katovic. Bylo již prokázáno, že v táboře nakonec zůstalo jen přes pět set vězňů, zatímco přes 4 tisíce vězňů byly strážemi SS vyhnány na východ k nové hranici Německé říše se Sovětským svazem, kam většina z nich utekla. Cestou byli přepadáni místními bandami a olupováni o zbytky cenností, po přechodu hranice byli mnozí věznění za její nelegální překročení. Značné množství utečenců ale žilo na sovětském území zprvu volně, zvláště ve Lvovské oblasti, a byli perzekvováni až v následujících deportačních akcích, kdy skončili ve vyhnanství a v gulazích.³⁶¹

Dochoval se jmenovitý seznam 1292 osob ze dvou protektorátních transportů vypravovaných z Ostravy,³⁶² v nichž byli převážně bývalí českoslovenští Židé, dalších nejméně 300 osob z původní dvoutisícové židovské komunity v české části Těšínska bylo zařazeno do transportů vypravených z Katovic. Do Niska tedy odjelo nejméně 1500 čs. Židů. Po zrušení tábora na jaře roku 1940 se podle nacistické evidence do protektorátu vrátilo 319 Židů, ale podle dobových seznamů ostravské židovské obce jich bylo celkem asi 450, protože další žili ve vesnicích mimo tábor či utekli domů na vlastní pěst. Několik desítek Židů zůstalo na bývalém polském území v okolí Lublinu a byli zlikvidováni nacisty. Do SSSR tak odešla jen necelá tisícovka bývalých čs. Židů.³⁶³

Jen nemnozí z nich se však dokázali vyhnout perzekučním akcím, jež se v SSSR vzápětí proti běžencům rozpoutaly a dosáhly mimořádných rozměrů, zvláště v západních nově získaných oblastech SSSR. Vezmeme-li v úvahu, že do čs. vojska se přihlásilo přes 300 Židů z transportů do Niska, kteří až na výjimky všichni prošli gulagy či vyhnanstvím, mohl být celkový počet obětí tohoto druhu perzekuce zhruba dvojnásobný. Protože mezi deportovanými Židy bylo též hodně starších osob, ovlivnilo to jistě i zvýšenou úmrtnost vězňů, neboť životní podmínky v táborech byly právě na počátku války mimořádně drsné.

Máme o tom řadu svědectví především z okruhu vězňů propuštěných na základě amnestie do tvořícího se čs. vojska. Bratři Falterovi z Orlové-Lazů si našli zprvu práci na Donbase, ale nakonec byli deportováni do Uzbekistánu. Otec a syn Grossovi z Ostravy-Vítkovic byli přiděleni na práci ve Lvově, s deportací z června 1940 se dostali do Sverdlovské oblasti. Tři bratři Tomanovi z Ostravy-Zábřehu byli ze Lvova deportováni

³⁶¹ Blíže viz např. BORÁK, M.: *Transport do tmy*, c.d.

³⁶² Tamtéž, s. 199-211. Verzeichnis der am 17.X.1939 u. 26.X.1939 aus Mähr. Ostrau nach Nisko a/San abgegangenen Personen.

³⁶³ BORÁK, M.: *Příprava a průběh niských transportů*. In: Nisko 1939/1994. Ostrava 1995, s. 100-105.

do Apchaševa v Tomské oblasti, kde pracovali v lese a nejstarší z nich tam zemřel. Kurt Markovič z Příbora se dostal do Stanislavova a protože odmítl sovětské občanství, byl deportován na Sibiř do Teguldetu, kam s ním odjelo 60 Čechoslováků.³⁶⁴ V táboře Sojma za Tobolskem se ocitla celá rodina Presserových z Českého Těšína – otec, jeho dva synové a dcera s manželem a sestřenice s manželem. Otec a dva synové Grünovi z Třince káceli stromy v oblasti Tomska. Viktor Fisch během transportu uprchl, ale uvědomil si včas beznadějnost útěku a vrátil se, takže nakonec pracoval v lese poblíž Archangelska, zatímco jeho otec zemřel na pracích v Uzbekistánu. Evžen Rosický z Ostravy pracoval na Donbase, ale dostal se také do Uzbekistánu, stejně jako bratři Zolarovi z Ostravy, kteří zatajili svůj židovský původ a měli tak usnadněn styk s úřady. Gustav Maier byl křivě obviněn a dostal 5 let gulagu, podobně jako Edvin Šafář z Ostravy dostal 3 roky za svůj nelegální útěk z Niska do SSSR. Doktor Marek Neuer z Brna byl hned po přechodu hranice obviněn ze špionáže a mučen tak dlouho, až podepsal obvinění. Ve věznicích v Gomelu čekal na soud, mírný rozsudek „trojky“ zněl na 3 roky gulagu na poloostrově Kola. Vilém Überreich z Ostravy strávil ve věznicích celý rok po překročení hranice, než dostal výrok na 5 let gulagu v Archangelské oblasti. Setkal se tam s Ostravany Hansem Spitzem, který byl strážným svévolně zastřelen, se Zikmundem Immerglückem a také s mnoha Židy z Podkarpatské Rusi. Arie Alter byl v táboře Abchaševa na Sibiři, kde vyčerpáním z těžké práce zemřel Ostravan Grosser. Podle Hynka Strompfa z Orlové, který se dostal do tábora Vanšozero u finských hranic, byli při evakuaci tábora za finsko-sovětské války zastřeleni strážemi Storch a Munk z Orlové.

Vězni se z táborů dostali až na základě amnestie v souvislosti se vznikem zahraničního vojska. Protože pro polské vězně přišla amnestie už v září 1941, prohlásili se za Poláky i někteří Češi a českoslovenští Židé. Rakouští vězni z transportů do Niska takovou možnost neměli, takže se z gulagů nemohli dostat; také proto se po válce vrátilo údajně jen 22 z původních asi 1500 Židů, kteří z Vídně do Niska vyjeli. Někdy však odmítali z táborů pustit i čs. vězně, např. Gustav Meier byl z gulagu propuštěn až po Fierlingerově intervenci v Moskvě, Jindřichu Moškovičovi byl trest gulagu na Vorkutě, odpykaný v roce 1943, bez vysvětlení prodloužen do konce války. Ve vzdálenějších táborech se vězni o amnestii dověděli až se značným zpožděním či dokonce se o ní nedověděli vůbec, např. Berger z Frýdku byl údajně propuštěn až dávno po válce a vrátil se domů až po třiceti letech. Bratři Presserovi museli z tábora uprchnout, aby se mohli

³⁶⁴ *Medailony statečných*, c., d., s. 77, 89, 134, 247. Ostatní relace podle BORÁK, M.: *Transport do tmy*, c., d., s. 125-136.

přihlásit k odvodu, protože jim tvrdili, že se na ně amnestie nevztahuje; jejich otec byl jako zdravotně nezpůsobilý služby v armádě poslán zpátky do tábora a teprve za rok se ho podařilo vyreklamovat. Po příchodu do Buzuluku však na prožité útrapy zemřel, stejně jako otec Arnošta Ruska z Ostravy. Podle svědectví zdravotníků bylo až 70 % přijíždějících vězňů propuštěných z gulagů v tak špatném stavu, že šli rovnou do nemocnice. Prvním v Buzuluku zemřelým vězněm byl Kulka z Ostravy.

Je zajímavé, že v prvních letech po válce se u nás ještě mohlo otevřeně hovořit o pobytech v sovětských táborech. *Věstník židovské náboženské obce v Praze* ve svém 1. čísle z roku 1947 uváděl, že „přestárlí“ uprchlíci z Niska zemřeli na sovětském území Haliče a Volyně většinou ještě před příchodem Němců. V prosinci 1939 byla jedna pracovní skupina odeslána na Donbas, ale většina čs. Židů byla deportována do pracovních táborů v oblasti jaroslavské, rybinské, archangelské, uralské aj. Hned po změně režimu v roce 1948 se po víc než čtyři desítky let takové informace tajily, ani sám Svoboda ve funkci prezidenta nesměl ve svých pamětech zveřejnit pravdu.

Katyňské oběti

Tato specifická skupina perzekvovaných se týká obětí válečného zločinu spáchaného v roce 1940 v Katyni u Smolenska a na několika dalších místech SSSR příslušníky sovětské bezpečnosti na polských důstojnících a policistech, mezi nimiž bylo též asi 500 mužů z území dnešní ČR.

Svět se o nález hromadných hrobů v lese u Katyně dozvěděl v dubnu 1943, kdy tato část Ruska byla obsazena německou armádou, a zprávu o zločinu zprvu pokládal za výmysl nacistické propagandy. V osmi odkrytých hrobech ležely přes čtyři tisíce důstojníků polského vojska, zavražděných střelnou ranou do týla. Mezinárodní komise soudních lékařů potvrdila, a nezávisle na ní tak učinili i experti polského Červeného kříže, že k vraždám došlo už na jaře roku 1940, tedy více než rok před nacistickým útokem na SSSR. Při exhumacích byly nalezeny přes tři tisíce dokladů, umožňujících identifikaci většiny obětí. Bylo zjištěno, že jde o polské důstojníky zajaté sovětským vojskem, které na základě paktu Ribbentrop-Molotov v noci na 17. září 1939 vpadlo do Polska, zoufale se už třetí týden bránícího válečnému útoku německých okupantů. Vrchní velitel polské armády tehdy vydal rozkaz, aby se jeho vojska nestavěla Rudé

armádě na odpor a snažila se projít do Rumunska. Přestože válečný stav mezi Polskem a SSSR nebyl vůbec vyhlášen, bylo zajato asi 250 tisíc polských vojáků, označených za válečné zajatce. Část zajatců byla propuštěna už ve frontovém pásmu, další část na základě dohod a mnoha dalším se podařilo ze zajetí uniknout, několik desítek tisíc zajatců však bylo nakonec deportováno do táborů v hloubi SSSR. Počátkem roku 1940 byla korespondence zajatců s rodinami přerušena. Když se v létě 1941 začalo v SSSR organizovat polské zahraniční vojsko a zajatí vojáci byli na základě amnestie propuštěni z táborů, většina zajatých důstojníků mezi nimi chyběla. Na opakované žádosti zástupců polské emigrační vlády o přijatelné vysvětlení osudu zajatců však sovětsští činitelé neodpovídali. Teprve v Katyni byla část pohřešovaných nalezena.³⁶⁵

Sovětské úřady obvinění ze zločinu rozhořčeně odmítly a za jeho pachatele označily německé okupanty. SSSR dokonce využil katyňského případu jako záminky k přerušení diplomatických styků s polskou exilovou vládou a k začlenění Polska do sféry svého vlivu.

I když západní mocnosti byly poměrně dobře informovány z vlastních i nezávislých zdrojů o průběhu a skutečných pachatelích zločinu, v zájmu udržení spojenecké jednoty vědomě mlčely, dokonce i po válce. Přeshly mlčením i pokus Sovětského svazu obvinít ze spáchání zločinu německé jednotky, k němuž došlo před Mezinárodním vojenským soudem v Norimberku v roce 1946. Teprve v roce 1952 zvláštní vyšetřovací komise Kongresu USA po obsáhlém šetření potvrdila, že zločin se vší určitostí spáchali příslušníci sovětské bezpečnosti. V zemích socialistického bloku včetně Polska i Československa však teprve pád komunistického režimu a uvolnění politických poměrů po roce 1989 umožnily zveřejnění objektivních informací.

K odpovědnosti za spáchaný zločin se ústy Michaila Gorbačova přihlásil Sovětský svaz až v dubnu 1990. Sovětské (a posléze ruské) úřady začaly zpřístupňovat, i když nepřiliš ochotně, archivní dokumenty o zločinu. Ukázalo se, že vraždy v Katyni byly součástí širšího záměru likvidace polských zajatců a že je provedli příslušníci sovětské bezpečnosti NKVD na příkaz politického byra ústředního výboru sovětské komunistické strany VKS(b). Protokol z jeho zasedání z 5. března 1940 s podpisem Stalina a dalších členů politbyra ukládal NKVD „projednat ve zvláštním řízení“ případy 14 700 osob zadržovaných v táborech pro válečné zajatce a dalších 11 000 osob vězněných v západních oblastech Ukrajiny a Běloruska, „s použitím nejvyššího trestu – zastřelení“. Jednání mělo proběhnout bez přizvání těchto „zavilých nepřátel sovětské moci“, kteří se

³⁶⁵ BORÁK, M.: *Vraždy v Katyňském...*, c.d.

neměli dovědět ani vznesená obvinění. V dubnu a květnu 1940 je z táborů a věznic svezli do nejbližších oblastních správ NKVD, ranou do týla zavraždili a zakopali do hromadných hrobů, obvykle na pozemcích rekreačních středisek NKVD. Za nejvěrohodnější údaj o celkovém počtu obětí se v současnosti považuje poznámka šéfa KGB A. Šelepina ze 3. března 1959, pořízená ke zprávě pro N. Chruščova. Hovoří se v ní o zastřelení 21 857 osob „z bývalého buržoazního Polska“, přičemž 14 552 zastřelených tvořili zajatci tří největších táborů. Asi 4421 polských důstojníků z tábora v Kozelsku bylo zastřeleno ve Smolensku a v lese u Katyně, kde byli vhozeni do hromadných hrobů. Asi 3820 důstojníků z tábora ve Starobělsku na Ukrajině bylo zastřeleno v Charkově a zakopáno na předměstí „Pjatichatky“. Nejméně 6311 polských policistů, příslušníků pohraniční, finanční a celní stráže, zpravodajských a jiných státních služeb, vězněných v táboře v Ostaškově na Seligerském jezeře na horním toku Volhy bylo zastřeleno ve Tveru, tehdejším Kalininu, a zakopáno u obce Mednoje, kam za války němečtí okupanti vůbec nedošli, takže tento zločin jim se vši určitostí nemohl být připisán. Dalších 7305 vězňů bylo podle této zprávy zastřeleno ve vězeních Západní Ukrajiny a Běloruska. Byl již nalezen rejstřík 3435 polských občanů zastřelených na Ukrajině, jejich hroby se hledají u obce Bykovňa u Kijeva či u města Cherson poblíž Krymu. Lze předpokládat, že zbývajících 3870 osob bylo zastřeleno v Bělorusku, patrně v Minsku či v Hlybokém ve vitebském obvodu. Pokud jde o osud oněch necelých 4 tisíc osob, chybějících do celkového počtu zmiňovaného „ortelem“ politbyra, kloní se historici k možnosti deportace polských vězňů do gulagů u Vladivostoku, kam na jaře roku 1940 mělo směřovat asi 7 transportů, každý zhruba o tisíce osob, nebo hledají jejich hromadné hroby v souvislosti s dalšími deportacemi např. v Tomsku či v Tavdě na Uralu.³⁶⁶

Podle statistik NKVD se skoro v každém táboře nacházel mezi polskými zajatci nějaký Čech. V táboře Kozelsk se 1 důstojník hlásil jako Čech původem z Československa, v táboře Starobělsk byl 1 český důstojník původem z nowogródského vojvodství z Polska, v táboře Ostaškov byli mezi polskými policisty 2 Češi a v Záporožském táboře byl mezi poddůstojníky polské armády další Čech. Zatím se podařilo jmenovitě zjistit jen důstojníka zavražděného v Katyni. Byl jím Kamil Rafael Sýkora, narozený 4. 6. 1892 v Pětikostelí v Maďarsku, kapitán pěchoty polské armády, který studoval v Praze, Vídni a v Brně. Byl důstojníkem z povolání už před první světovou válkou v rakouské armádě, v r. 1918 přešel k polským legionům a sloužil až do r. 1939 v Dubně. Ostatní Čechy se

³⁶⁶ *Katyn*. Dokumenty zbrodni. T. 1-2, Warszawa 1995, 1998.

dosud určit nepodařilo. Lze důvodně předpokládat, že další české oběti můžeme najít především mezi volyňskými Čechy, kteří narukovali do polské armády či působili v polské policii.³⁶⁷

K obětem katyňských zločinů však patřilo i téměř 500 mužů z území dnešní České republiky. Více než z poloviny se zde narodili, nebo tu v době vypuknutí války jen bydleli a pracovali. Většina z těch, co se tu narodili, pocházela z oblasti českého Těšínska, v říjnu 1938 zabrané Polskem, ale asi 10 důstojníků pocházelo z Ostravy, další např. z Hranic, Olšan, Břeclavi, Vilémova, Vysokého Mýta či Domažlic. Obvykle šlo o Poláky, kteří narukovali do polské armády koncem léta 1939 na frontu proti hitlerovskému vpádu. Šlo však též příslušníky policie, četnictva a jiných státních složek, kteří evakovali před frontou na východ Polska. Tam byli spolu s vojáky zajati Rudou armádou a později zastřeleni. Dosud neúplné statistiky obětí uvádějí jmenovitě téměř 100 zajatců z tábora v Kozelsku pohřbených v Katyni, 30 zajatců z tábora ve Starobělsku pohřbených v Charkově, 340 zajatců z tábora v Ostaškově pohřbených v Medném u Tveru a asi 30 dalších mužů, kteří zahynuli v jiných táborech a věznicích po celém území bývalého Sovětského svazu, nebo se místo jejich smrti dosud nepodařilo přesně zjistit.³⁶⁸

Zavraždění důstojníci patřili ke špičkám místní polské inteligence, neboť šlo většinou o důstojníky v záloze, kteří v civilu byli právníky, učiteli, lékaři, podnikateli, inženýry apod. K obětem Katyně patřili např. důlní úředník Sylwester Burzyk z Karviné, lesní inženýr Walerian Chromik z Doubravy, učitel dějepisu a zeměpisu mgr. Józef A. Filipowski z Ostravy-Michálkovic, major Henryk M. Niemiec z Horní Suché, hutní úředník dr. Andrzej Rieger z Ostravy-Vítkovic, historik krakovské univerzity mgr. Henryk F. Wilczyński ze Slezské Ostravy. V Charkově zahynuli např. učitel Leon Feber ze Stonavy, soudce okresního soudu v Jablunkově dr. Józef Markiel z Orlové, lékař dr. Karol Santarius z Poruby u Orlové, vojenský lékař pplk. dr. Adolf Wöllersdorfer z Mostů u Českého Těšína, inženýr Rudolf Głąb z Hranic, pplk. Alfons Beseliak z Vysokého Mýta.

Nejpočetnější skupinu obětí, pohřbenou v Medném u Tveru, tvořili příslušníci Policie slezského vojvodství, kteří těsně před válkou služebně působili v městech a obcích na českém Těšínsku. Známe však i dva policisty ze slovenských obcí Čierne a Skalité, jež byly před válkou rovněž přiřčeny k Polsku. Až na výjimky to byli většinou

³⁶⁷ BORÁK, M.: *Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti*. In: Evropa mezi Německem a Ruskem, Praha 2000, s. 521-522; DUFEK, V.: *Perzekuce Čechů na západní Volyni*, c. d., s. 113, uvádí K. Koselu z Nivy Hlubinské.

³⁶⁸ Životopisy většiny obětí viz BORÁK, M.: *Symbol Katynia*, c.d..

mladí muži, někteří se teprve nedávno vrátili z výkonu základní vojenské služby v československé armádě, několik jich dříve sloužilo též u československého četnictva a celní stráže. Na rozdíl od zajatých důstojníků byli většinou dělnického původu, ale sovětské úřady je přesto určily k likvidaci, neboť je pokládaly za zvláště nebezpečné politické nepřátele sovětského režimu.

U naprosté většiny obětí se tedy jednalo o Poláky, i když v národnostně složité situaci Těšínska, odkud většina z nich pocházela, byl vztah místních obyvatel k národnosti tradičně nepřilíš vyhraněný. Mnozí z nich se nepochybně hlásili za první republiky k Čechům, několik desítek z nich získalo např. své důstojnické či policejní hodnosti službou v čs. armádě, policii, četnictvu, finanční stráži, celní službě apod. Také hodně pozůstalých po těchto obětech se dnes hlásí k české národnosti.

Vodítkem pro posouzení vztahu obětí k našemu státu tedy nemůže být národnost, ale jejich státní příslušnost. Odečteme-li z celkového počtu obětí ty osoby, které na Těšínsko přišly až po jeho záboru Polskem po říjnu 1938, zůstává předmětem našeho zájmu asi 260 osob, které se na tomto území prokazatelně narodily a jejichž rody zde mnohdy po celá staletí žily. V době, kdy tyto osoby padly do zajetí, byly nepochybně občany polského státu (v době jejich smrti už ale tento stát neexistoval). Stalo se tak bez jejich přičinění – plošným rozhodnutím dekretu polského prezidenta z 19. října 1938, podle nějž získaly polské občanství automaticky všechny osoby, jež zde měly domovské právo a bydliště před 1. listopadem 1918 (v případě dětí jejich rodiče). Poláci tuto podmínku pobytu splňovat nemuseli. Češi, kteří se na Těšínsko po r. 1918 přistěhovali, mohli být kdykoliv vysídleni. Především o jejich osud se vedla složitá diplomatická jednání mezi Polskem a ČSR.

Už 25.října 1938 schválila ministerská rada „*Dohodu mezi republikou Československou a republikou Polskou o státním občanství osob dotčených územními změnami československo-polskými*“ a 26. října ji zaslala ministerstvu zahraničních věcí.³⁶⁹ Československý návrh předpokládal, že příslušníky republiky Polské se stávají a státní občanství čs. pozbývají všichni čs. státní občané, kteří dne 1. 10. 1938 měli řádné bydliště na území přiřazeném k Polsku, nebo se tam toho dne zdržovali, nebo, pokud byli v cizině, měli zde před odchodem do ciziny řádné bydliště oni sami nebo jejich předkové do třetího stupně. Totéž mělo platit pro všechny zaměstnance čs. státu, země, okresů, veřejnoprávních korporací, podniků, vojáky, duchovní, notáře, kteří byli polské

³⁶⁹ VÚA, fond MNO, Hlavní štáb 1919-1939, 3. odd., k. 285.

národnosti a byli 1. 10. ve službě, stejně jako pro ostatní čl. občany polské národnosti, kteří tu bydleli. Zaměstnanci čs. státu české, slovenské nebo podkarpatoruské národnosti si měli podržet čs. občanství. Provdané ženy měly sdílet právní postavení manželů, stejně jako děti do 18 let. Osoby, které se staly příslušníky republiky Polské a nebydlely tu před 1. 11. 1918, měly mít možnost optovat pro ČSR, jsou-li české, slovenské či podkarpatoruské národnosti a mluví od dětství těmito jazyky, podobně občané polské národnosti mohou optovat pro Polsko. Opce se musí uskutečnit písemně u čs. zastupitelského úřadu či ministerstva vnitra v Praze, které o opci rozhoduje. Na provdané ženy se měla vztahovat opce manžela. Optanti pro ČSR měli do 12 měsíců přenést své bydliště do ČSR, opačně totéž Poláci. Osoby, které měly povinně přenést své bydliště, si na území státu, z něhož se vystěhovaly, měly podržet vlastnictví nebo jiná práva k nemovitostem a k živnostenským podnikům a na 10 let měly mít právo zdržovat se na území cizího státu za účelem užívání, správy či likvidace těchto nemovitostí, a to podle předpisů pro cizí státní příslušníky. Mohly si vzít s sebou svůj movitý majetek i movitosti umělecké a památkové, pokud netvoří větší celky památek historických se vztahem ke kultuře státu, z něhož mají být vyvezeny. Za řádné bydliště pokládal návrh dohody místo, kde se určitá osoba usídlila s prokazatelným úmyslem trvale se tam zdržovat. Spory o výklad dohody se měly řešit dle smlouvy o smírčím a rozhodčím řízení mezi ČSR a Polskem ze 23. dubna 1925.

Na tento československý návrh dohody však polská strana nereagovala. Dalším pokusem o úpravu státoobčanských otázek byla „*Osnova česko-slovensko-polské úmluvy hospodářsko-přesídlovací (o přesídlení a rozúčtování)*”.³⁷⁰ V záznamu o jednání delimitační komise se uvádí, že polská delegace předala svůj protinávrh v podobě zmíněné „Osnovy”. Měla se týkat osob české, slovenské a karpatoruské národnosti, které jsou v republice Polské a touží přesídlit do ČSR, bydlí a mají svůj majetek na odstoupeném území; opačně se to má týkat Poláků v ČSR. Navrhovala ukončit přesídlení a likvidaci majetku do 3 měsíců bez nemovitostí a do 5 měsíců s nimi, přičemž vzít s sebou lze jen majetek movitý. Do 60 dnů bylo třeba se o přesídlení rozhodnout a podat žádost smíšené komisi. Osoby, které se přestěhují do ČSR, pokud mají polské státní občanství, je ztratí ve chvíli přijetí jejich přihlášky k přesídlení a nabudou automaticky občanství ČSR; podobně tomu bude při odchodu Poláků z ČSR. Polská vláda se může do 15. 11. 1939 domáhat toho, aby osoby státního občanství československého, zdržující se

³⁷⁰ Tamtéž.

na odstoupeném území, pokud mají národnost českou, slovenskou a karpatoruskou, opustily území převzaté Polskem během tří dnů, podobně se to týká Poláků v ČSR.

Komentář české delegace k polskému návrhu konstatoval, že polská strana československý návrh na úpravu občanství a opci „mlčky přešla“ a zdůrazňoval, že návrh vychází z předpokladu, že státní občanství na území připojeném k Polsku bylo již vyřešeno vnitrostátně vydáním dekretu prezidenta republiky Polské a jeho zveřejněním v Dzienniku Ustaw RP č. 81, kterým v podstatě byly za polské státní příslušníky prohlášeny osoby, které tu 1.11.1938 měly domovské právo a bydliště. Československá strana považovala polský návrh za nepřijatelný a hodlala trvat na smluvní úpravě otázek státního občanství s poukazem na nóty, které byly mezi oběma státy vyměněny, zároveň s ochotou přizpůsobit se stavu zavedenému dekretem prezidenta RP. Žádala však rozšíření okruhu osob, které se staly polskými státními příslušníky automaticky, též na další osoby, které by se jinak staly bezdomovci, neboť by je nebrali za své v ČSR ani v RP. Lhůty vystěhování a pokojné likvidace majetku musí být mnohem delší, alespoň takové, jaké má ČSR ve smlouvě s Německou říší. Česká strana měla připravit v této věci svůj protinávrh.

Přichystaný dokument měl název „*Smlouva mezi Česko-Slovenskou republikou a republikou Polskou o otázkách státního občanství a opce*“.³⁷¹ Vycházel z již zmiňovaných předchozích čs. návrhů. O tom, jak se věc dále vyvíjela, vypovídají materiály uložené v archivu Ministerstwa Spraw Zagranicznych ve Varšavě, kde se nachází zpráva vedoucího polské delegace Polsko-Česko-Slovenské likvidační komise Lalického, adresovaná ministru Arciszewskému ze 22. dubna 1939.³⁷² Hodnotí v ní celou činnost komise, do jejíhož vedení byl jmenován 4. října 1938 a vedl ji až do 18. března 1939, kdy dostal příkaz odjet i s archivem delegace do Varšavy. Uvádí, že podle polské nóty ze 30. září 1938 bylo ustaveno v rámci likvidační komise 9 podkomisí, jejichž rozdělení a názvy navrhla česká strana. První podkomise měla řešit otázky urovnání státního občanství vedla ji obě ministerstva zahraničí. Polská strana s jejím zřízením nesouhlasila, ale nakonec ustoupila. Snažila se pak omezit její kompetenci na záležitosti spojené s přesídlením obyvatelstva, s transferem jeho majetku a na záležitosti spojené s výkonem spravedlnosti. Na rozdíl od většiny ostatních podkomisí zůstaly její záležitosti otevřené. Podle Lalického se diskuse o občanství, opci, přesídlení obyvatel a transferu majetku již blížily k dohodě, když byla jednání přerušena vstupem německých vojsk do ČSR; nebyl

³⁷¹ Tamtéž, k. 357.

³⁷² Archiwum MSZ Warszawa, Records of the Polish Ministry of Foreign Affairs, Nr 17/93, Box 16, t. 136.

už realizován ani projekt o malém pohraničním styku. Dodával, že je těžké předvídat, co se s nevyřízenými záležitostmi stane, v každém případě doporučuje zachovat co nejvyšší ostražitost zvl. ve věcech opce a občanství, především kvůli obavám, že „*za každým Čechem, který zůstal v Polsku, může stát jeho německý protektor*“ a teprve čas ukáže, zda se takoví Češi nedali svými protektory zneužít jako diverzanti.

Vše tedy nasvědčuje tomu, že k dohodě o opci mezi Polskem a ČSR vůbec nedošlo a že se vše řídilo jen jednostranně vydaným dekretem prezidenta Moścického. To může být podstatné pro hodnocení vztahu katyňských obětí k našemu státu. Nezřekly se totiž dobrovolně svého vztahu k ČSR, ani nemohly optovat. Pokud bychom je uznali za občany polského státu, uznávali bychom patrně oprávněnost polského záboru Těšínska, potažmo zřejmě i mnichovské dohody. A to bez ohledu na to, zda se ty budoucí oběti cítily být občany polského státu či zda jimi samy chtěly být. Tyto aspekty by měl posoudit znalec mezinárodního práva. Zbývá zopakovat, že většina pozůstalých po zmíněných obětech je dnes občany České republiky, i když většinou s polskou národností.

Po téměř půl století se u nás falšovala na pomnících a pamětních deskách data o skutečné době smrti katyňských obětí a za pachatele zločinu byli vydáváni němečtí okupanti. Rodinní příslušníci obětí byli přesto pokládáni za politicky nespolehlivé občany a různými způsoby byli šikanováni a perzekováni s odůvodněním, že zavraždění polští důstojníci a policisté bojovali v září 1939 proti Sovětské armádě. Týkalo se to např. přiznání vdovských důchodů a jejich výše, zákazu vysokoškolského studia pro děti zavražděných a dalších možností společenského uplatnění. Teprve po pádu komunistického režimu vzniklo u nás v roce 1991 po vzoru „Katyňských rodin“ v Polsku „*Sdružení Katyň v České republice*“, jež sdružuje pozůstalé po obětech a má dnes asi 80 členů; sídlí v Českém Těšíně.³⁷³

³⁷³ Blíže viz BORÁK, M.: *Symbol Katynia*, c.d., s. 35-40.

6. Osoby odvečené do SSSR

Tato kategorie perzekvovaných je dnes veřejnosti patrně nejznámější, neboť dosud žijí pamětníci těchto událostí i poškozené osoby, byť už jen nemnohé. Zájem vyvolalo i nedávné projednávání zákona o odškodnění těchto osob v parlamentních orgánech.

Sledujeme tuto kategorii odděleně od ostatních, jak to ostatně činily i sovětské statistiky, neboť represivní aspekt je u okruhu odvečených osob zcela jednoznačný: neodešly do SSSR o své vůli ani z jiných, ať již subjektivních či objektivních příčin, nýbrž byly tam násilím odvečeny z území ČSR či z jiných míst, do nichž dosáhla sovětská moc. Důvody byly různé, šlo o předem stanovené skupiny obyvatel, o něž měl sovětský režim zájem (např. představitelé bílé emigrace, sovětsští občané), o konkrétní protivníky v minulosti spjaté s okupačními režimy (příslušníci nacistických organizací, Hlinkových gard atd.) i o kontingent pracovních sil pro válkou poničenou sovětskou ekonomiku, z řad specialistů i obyčejných dělníků, přičemž se zde uplatňoval i motiv odvety vůči poraženému protivníkovi (pracovní mobilizace Němců, deportace Maďarů a Slováků).

Odhady celkového počtu odvečených osob se pohybovaly v širokém rozpětí. Podstatné bylo především zjistit počet těchto perzekucí na Slovensku, kde začaly mnohem dříve a z řady důvodů měly mnohem větší rozsah. Ještě poměrně nedávno uvádělo např. shrnutí „zločinů komunismu“, odvolávající se na zdroje ÚDV, že při deportacích ze Slovenska v roce 1945 (které ve skutečnosti začaly už v říjnu 1944) „*Sověti odvlékli na sto tisíc Slováků*“.³⁷⁴ Bez uvedení pramene a jakékoliv argumentace uvádí Vladimír Bystrov odhad počtu odvečených ze Slovenska na 60–120 tisíc osob a dodává, že téměř dvě třetiny z nich v táborech zahynuly.³⁷⁵ Na 60 tisíc odhadoval deportované ze Slovenska Vladimír Struska,³⁷⁶ ve stejném sborníku z konference o zločinech komunismu hovořil Štefan Pazdera o násilném odvečení 45–55 tisíc občanů z východního Slovenska, z nichž více než jedna třetina se nevrátila.³⁷⁷ Archiv Konfederace politických vězňů v Prešově údajně soustředil záznamy o 40 tisících

³⁷⁴ *Zločiny komunismu*, c.d., s. IV; LESÁK, J.: *Čas oponou trhnul...*, c.d., s. 98.

³⁷⁵ BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu*, c.d., s. 123.

³⁷⁶ STRUSKA, V.: *Spolupráce čelných představitelů KSČ s NKVD (KGB). 1944-1948*. In: Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu. Praha 1991, s. 160.

³⁷⁷ PAZDERA, Š.: *Strašná je chuť moci!* In: Tamtéž, s. 214.

odvlečených.³⁷⁸ Na 40 tisíc odhaduje počet osob odvlečených do gulagů ze Slovenska Václav Vaško, který se v prvních letech po válce zabýval na velvyslanectví v Moskvě pátráním po nezvěstných čs. občanech a repatriací zajatců a internovaných do vlasti; v jiné své práci však uvádí jen 25 tisíc odvlečených osob.³⁷⁹ V „*Bílé knize*“ Ferdinanda Ďurčanského se odkazuje na článek z poválečného tisku se zmínkou o 30 tisících odvlečených Slováků,³⁸⁰ Vilém Hejl mluví o 20 tisících čs. občanech (včetně českých zemí), přičemž zmiňuje strukturu obětí a odkazuje na exilové prameny.³⁸¹

Soudobí slovenští historici jsou v odhadech strážlivější a není důvod o jejich argumentech pochybovat. Po pečlivém rozboru dosavadních exilových i domácích odhadů³⁸² pokládá Róbert Letz za „nejreálnější“ údaj o 10 tisících odvlečených, který zahrnuje pouze Slovensko a jen civilní osoby bez ohledu na národní příslušnost.³⁸³ K počtu 6–7 tisíc odvlečených čs.občanů došel Vladimír Hospodár.³⁸⁴ Nejpečlivější rozbor literatury i archivních pramenů provedl Michal Barnovský. Po detailních propočtech jmenovitých seznamů odvlečených osob z jednotlivých obcí a po konfrontaci s dalšími statistickými údaji dospěl k závěru (i když i ten pokládá za předběžný a pouze orientační), že celkový počet občanů odvlečených ze Slovenska činil asi 6 tisíc osob, z toho byly asi 3 tisíce Maďarů, kupodivu jen asi 400 Němců, takže Slováků bylo asi 2500–2600 osob, včetně 200 vojenských zajatců a civilních osob zajištěných mimo území Slovenska.³⁸⁵

Zjištěním počtu osob odvlečených do SSSR z území dnešní České republiky se v rámci šetření ÚDV zabýval Petr Čuka. Vycházel z evidence vytvořené již v devadesátých letech a podařilo se mu prokázat 295 osob odvlečených z území ČR, jež měly čs. státní občanství nebo trvalé bydliště na území dnešní ČR (z toho bylo 188 čs.

³⁷⁸ Slovenské stredisko o odvlečených registruje 40 000 osob. MFD 17. 2. 2001; *Zločiny komunismu*, c.d., s. IV; LESÁK, J.: *Čas oponou trhnul...*, c.d., s. 98.

³⁷⁹ VAŠKO, V.: *Ne vším jsem byl rád...*, c.d., s. 75; Týž: *Neumlčená*. Kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce. Díl I, Praha 1990, s. 90.

³⁸⁰ ĎURČANSKÝ, F.: *Biela kniha*. Právo Slovákov na samostatnosť vo svetle dokumentov. Reprint 1. vyd. Trenčín, b.r.v., 3. díl, s. 569.

³⁸¹ HEJL, V.: *Zpráva o organizovaném...*, c.d., s. 61.

³⁸² LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945-1948 na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava 1994, s. 77-80, 203.

³⁸³ Týž: *Činnosť sovietskych...*, c.d., s. 111.

³⁸⁴ HOSPODÁR, V.: *Prechod frontu územím Slovenska počas druhej svetovej vojny a násilné odvlečenie československých občanov do nápravno-výchovných táborov a kolónií v ZSSR*. In: *Záverečná fáza 2. svetovej vojny a oslobodenie Slovenska*. Bratislava 1996.

³⁸⁵ BARNOVSKÝ, M.: *Odvlečenie občanov ČSR...*, c.d., s. 16.

občanů, 42 držitelů tzv. Nansenových pasů³⁸⁶ a 4 měli cizí státní občanství). Na konkrétních případech ukázal i formy a rostoucí míru spoluúčasti čs. mocenského aparátu na těchto únosech.³⁸⁷ Jak doložil Vladimír Bystrov, asi 250 osob z tohoto počtu odvečených patřilo ke kruhům ruské a ukrajinské emigrace v ČSR, a jen asi 70 se jich vrátilo z táborů zpátky do ČSR. Celkový počet z ČSR odvečených ruských emigrantů odhadl na víc než 1 tisíc (Ivan Savický³⁸⁸ na několik set). V obsáhlé monografii podrobně popsal příčiny, průběh i následky internací a deportací některých představitelů ruské a ukrajinské emigrace, včetně vylíčení historie úsilí o uchování památky perzekvovaných.³⁸⁹

Ke zmapování ČSR v jejích předválečných hranicích chybí ještě údaje za Podkarpatskou Rus, jež byla koncem války sovětským tlakem stále výrazněji vyčleňována z rámce osvobozené republiky. Podle zmínky Karla Bartoška v „*Černé knize komunismu*“ bylo z území Podkarpatské Rusi deportováno do SSSR přibližně 40 tisíc osob.³⁹⁰ Podle Vidňanského a Gajdoše bylo jen za listopad a prosinec 1944 odvečeno 22 951 maďarských vojáků a 8564 civilních Maďarů a Němců.³⁹¹ Dopátrat se přesnějších údajů není ještě možné, neboť příslušné archivní fondy na Ukrajině a v Rusku dosud nejsou badatelům uvolněny.

Už jsme se zmínili, že součástí sovětských deportačních záměrů byla snaha o využití pracovních sil obyvatelstva na osvobozovaném území východní Evropy. Dokládá to hlášení ministra vnitra Beriji Stalinovi ze 24. listopadu 1944 o tom, že na tato území budou vyslány 3 operativní skupiny pracovníků NKVD, aby tam do 10 dnů zjistily předběžný počet obyvatel německé národnosti. Civilní obyvatelstvo mělo být využito k pracovní mobilizaci a deportaci na určená místa, k „*reparaci prací*“. Na akci bylo uvolněno i 106 skupin kontrarozvědky Směrš a 12. prosince předložil Berija Stalinovi výsledek: na stanoveném území bylo zjištěno 551 049 osob německé národnosti, především v Rumunsku (421 846 osob), řádově méně v Jugoslávii (73 572 osob) a

³⁸⁶ Vydávalo je od r. 1930 pražské policejní ředitelství a jejich platnost se musela po roce obnovovat. Viz např. SLÁDEK, Z.: *Ruská emigrace...*, c.d., s. 8-9.

³⁸⁷ ČUKA, P.: *Únosy lidí...*, c.d., s. 209-210.

³⁸⁸ SAVICKÝ, I.: *Osudová setkání*, c.d., s. 256.

³⁸⁹ BYSTROV, V.: *Odvečení bývalých ruských a ukrajinských emigrantů z Československa*. Publikováno ve sborníku BORÁK, M. a kol.: *Perzekuce občanů z území České republiky v SSSR*, c. d.; Týž: *Z Prahy do Gulagu...*, c.d.; viz též *Zírající do slunce*. Literárněvědný sborník o životě a díle gruzínského knížete Konstantina Čcheidzeho, spisovatele v Čechách. Sestavili Vladimír Bystrov a Jiří Vacek. Praha 2002.

³⁹⁰ *Černá kniha komunismu*, c.d., 1, díl, s. 350.

³⁹¹ VIDŇANSKIJ, S.-GAJDOŠ, M.: *Niektoré osobitosti...*, c.d., s. 82.

Maďarsku (50 292 osob), a ještě podstatně méně v Československu (4250 osob, z toho 1412 mužů a 2837 žen) a Bulharsku (1089 osob). Muži tvořili méně než polovinu tohoto počtu (240 436 osob), ale právě oni měli být mobilizováni jako první na práce v dolech Donbasu (50 tisíc osob) a v hutních závodech na jihu SSSR (20 tisíc osob). Už 16. prosince 1944 vydal Státní výbor obrany příkaz o mobilizaci a internaci práceschopných Němců (muži ve věku 17–45 let, ženy 18–30 let) na práce do SSSR z území uvedených zemí. Mobilizace se měla týkat Němců německého a maďarského občanství, stejně jako Němců – občanů Rumunska, Jugoslávie, Bulharska a Československa. Byl zřízen hlavní organizační štáb v Bukurešti a 10 operačních sektorů. V Československu a Bulharsku vzhledem k malému počtu vhodných Němců odpovídali za průběh operace náčelníci vojsk NKVD příslušných frontů týlových vojsk. V Československu měla operace proběhnout v době od 27. prosince 1944 do 1. ledna 1945. V těchto dnech se měli internovaní soustředit na sběrná místa, naložit do transportů a vypravit k místu určení. Transporty se skládaly ze 40–50 vagonů pro 40–45 osob. Operace byla ukončena 2. února 1945. Podle výkazu bylo internováno celkem 112 480 osob, z toho v Československu jen 215 (49 mužů a 166 žen).³⁹² Podle jiného zdroje byl výsledek akce v Československu nepatrně vyšší – 250 osob (52 mužů a 198 žen).³⁹³

Další internace a deportace byly spojeny s příkazem NKVD SSSR z 11. ledna 1945 „*O opatřeních na očištění frontového zázemí postupující Rudé armády od nepřátelských živlů*“. Zároveň byla prováděna pracovní mobilizace a internace Němců na území Německé říše. V únoru 1945 byla např. provedena mobilizace více než 70 tisíc mužů z Východního Pruska a z Horního Slezska,³⁹⁴ mezi nimiž bylo i několik slezských horníků původem z Těšínska. K 15. dubnu bylo internováno 215 540 osob – údajní agenti rozvědky a kontrarozvědky, teroristé a diverzanti, členové fašistických organizací (těch bylo nejvíce), příslušníci vojenských a policejních jednotek, vězeňských a soudních orgánů, vedoucí velkých hospodářských a správních organizací, novináři a žurnalisté, zrádci vlasti, chráněnci a pomahači okupantů, kteří uprchli společně s německým vojskem, jiné nepřátelské živly. Z celkového počtu internovaných bylo jen 138 200 Němců, ostatní byli Poláci (38 660), občané SSSR (27 880), Maďaři (3200), Slováci

³⁹² POLJAN, P.: *Ne po svojej vole...*, c.d., s. 200-201, 204-205, 210.

³⁹³ VSEVOLODOV, V. A.: „*Arifmetika*“ i „*algebra*“ učeta vojennoplennych i internirovannyh v sisteme UPVI NKVD-MVD SSSR v period 1939-1956 gg. In: Tragedija vojny-tragedija plena. Moskva 1999, s. 38.

³⁹⁴ Tamtéž, s. 216.

(1130), Italové (390). Do SSSR bylo ve skutečnosti dopraveno jen 148 540 osob, ostatní zůstali v přífrontových táborech a věznicích (62 tisíc) nebo zemřeli (5 tisíc).³⁹⁵

K 18. dubnu 1945 byl původní příkaz o očištění týlu upřesněn dalším nařízením.

Zatčení (a v řadě případů likvidaci na místě) podléhali:

- špionážně-diverzní a teroristická agentura orgánů německé rozvědky,
- členové všech organizací a skupin, zanechaných německým velením a orgány rozvědky k provádění podvratné činnosti v týlu Rudé armády,
- přechovávající nelegálních radiostanic a podvratných skupin,
- aktivní členové nacionálně socialistické strany,
- oblastní, městští a okresní vedoucí fašistických mládežnických organizací,
- spolupracovníci gestapa, SD a jiných trestních orgánů,
- vedoucí oblastních, městských a okresních správních orgánů, a také redaktoři antisovětských novin a časopisů.

Touto vlnou internací a deportací bylo „pokryto“ 155 262 osob.

Pro vykazování internovaných ve statistikách NKVD byly podle příkazu NKVD ze 22. února 1945 zavedeny následující kategorie:

A – váleční zajatci nepřátelských armád,

B – civilní osoby, členové různých nepřítelských organizací, vedoucí oblastních a obvodních

rad a správ, starostové, vedoucí velkých hospodářských a administrativních organizací,

redaktoři novin a časopisů, autoři antisovětských publikací a jiné nepřátelské živly,

V – sovětské občany nacházející se v zajetí,

G – pracovní oddíly Němců, mobilizovaných podle příkazu GKO (Státní výbor obrany),

mohla sem ale spadat např. i „dcera statkáře“, „obchodnice“, „vykořisťovatel“ aj.³⁹⁶

Zpočátku byly internované osoby vykazovány převážně mezi válečnými zajatci, i když evidence v rámci příslušných operací NKVD samozřejmě existovala. Podle směrnice NKVD ze 6. června 1945 byla tato evidence rozdělena, i když internovaní zatím pobývali ve společných táborech se zajatci. Mělo se to týkat internovaných všech skupin s výjimkou občanů SSSR, a mělo to platit pro všechny tábory a zvláštní nemocnice

³⁹⁵ Tamtéž, s. 211-213.

³⁹⁶ Tamtéž, s. 214-215.

NKVD.³⁹⁷ Internovaní zatčení Smeršem a speciálními službami byli zprvu vykazováni mimo tyto statistiky, protože pobývali ve vyšetřovací vazbě a do táborů NKVD se dostávali až později.

Ze zpětného přehledu o repatriaci internovaných čs. občanů vyplývá, že k 1. lednu 1950 bylo propuštěno a repatriováno do ČSR 2378 osob, z toho 876 v roce 1945, 666 v roce 1946, 372 v roce 1947, 248 v roce 1948, 216 v roce 1949. V internaci zůstávalo ke 20. 1. 1950 celkem 106 čs. občanů.³⁹⁸

Podle hlášení o stavu internovaných „Čechoslováků“ bylo k 1. 10. 1946 ve skupině „B“ celkem 457 osob.³⁹⁹

Podle hlášení k 1. 5. 1947 jich bylo celkem 395, z toho ve skupině „B“ 380 osob, ve skupině „G“ bylo v pracovních oddílech 15 osob. Je uvedeno i jejich rozmístění do táborů, skupina „B“ byla převážně v táboře č. 242 ve Stalinské oblasti (156 osob), v Kemerovské oblasti (tábor č. 503 – 69 osob, č. 523 – 60 osob, č. 525 – 10 osob) a v táboře č. 228 v Severoosetinské oblasti (59 osob), ostatní byli v menších skupinách v táboře MVI v Čeljabinské oblasti (23 osob), v táboře č. 222 v Akt’ubinské oblasti (2 osoby) a v táboře č. 319 v Baškirské ASSR (1 osoba).⁴⁰⁰

Podle hlášení o stavu internovaných k 1. 6. 1947 to bylo celkem 419 osob, z toho 49 ve skupině „G“ a 370 ve skupině „B“.⁴⁰¹

Podle hlášení o internovaných čs. občanech pobývajících v pracovních oddílech a v táborech pro válečné zajatce MVD SSSR se jejich počet k 1. 4. 1948 opět zvýšil na celkem 554 osob, z toho ve skupině „B“ 303 osoby, ve skupině „G“ 251 osob. Rozdíl patrně způsobilo postupné převádění německých válečných zajatců do pracovních oddílů, právě tato skupina zaznamenala nárůst. Podle táborů byli internovaní skupiny „B“ soustředěni takřka výhradně do 2 oblastí – 164 jich bylo v táborech Poltavské oblasti, 105 v Severoosetinské ASSR, ostatní byli rozmístěni takto: 5 ve Čkalovské, 2 v Čeljabinské a 1 v Moskevské oblasti.⁴⁰²

Podle hlášení k 1. březnu 1952 bylo v táborech jen 20 internovaných čs. občanů, z toho 4 odsouzení.⁴⁰³

³⁹⁷ RGVA, f. 1p, op. 5e, d. 2, l. 111; *Vojennoplennyje v SSSR*, c.d., s. 207-208..

³⁹⁸ RGVA, f. 1p, op. 01e, d. 81.

³⁹⁹ Tamtéž, f. 1-e, op. 12, d. 19, l. 23.

⁴⁰⁰ Tamtéž, l. 65-66.

⁴⁰¹ Tamtéž, l. 77-78.

⁴⁰² Tamtéž, l. 133.

⁴⁰³ Tamtéž, f. 1a, op. 01-e, d. 98.

Podobných statistických hlášení lze najít celou řadu, jejich chronologické utřídění, porovnání a vyhodnocení bude ještě provedeno.

Čs. velvyslanec v Moskvě Jiří Horák požádal v listopadu 1945 sovětské orgány o propuštění 5 tisíc Čechů a Slováků zatčených sovětskými vojenskými a bezpečnostními orgány během osvobození Československa. Jmenovitý seznam odvezených zahrnoval 1967 osob, s dodatečnými soupisy zmíněnými v dopise Lidového komisariátu zahraničních věcí SSSR ze 17. ledna 1946 celkem 2179 osob. Dopis konstatoval, že sovětské orgány v souvislosti s očišťováním týlu Rudé armády vyvezly do SSSR 1360 zatčených Čechů a Slováků, z toho již bylo vráceno 482 osob, do zvláštních nemocnic převezeno 15 osob a z různých příčin ubylo 110 osob (104 zemřely, 6 uprchlo). K 1. 1. 1946 se tedy nachází v táborech NKVD a pracovních oddílech pro internované 753 osob, z nichž se v současné době připravuje 237 osob k propuštění do vlasti. Zbývajících 516 osob údajně bylo aktivními pomahači hitlerovců a mohou být předány čs. vládě k potrestání.⁴⁰⁴ Podle jiného zdroje citovaného Barnovským sovětské úřady přiznaly jen 1232 odvezených.⁴⁰⁵ Další intervence v listopadu 1946 vedla k šetření a novým hlášením počtů, včetně zmínky o tom, že v táborech a pracovních oddílech dosud zemřelo 359 čs. internovaných.⁴⁰⁶ Podstatné rozdíly mezi údaji čs. a sovětské strany způsobila, kromě úmyslného zatajování skutečnosti, též problematická evidence internovaných z oblasti východního Slovenska, neboť byli zařazováni též mezi maďarské a sovětské občany.

Než se otevřou bezpečnostní archivy s příslušnými osobními spisy zatčených a internovaných, mohou nám jejich osudy naznačit aspoň publikované vzpomínkové práce. Několik desítek osobních svědectví z archivu politických vězňů v Prešově, z Oddělení dokumentace zločinů komunismu Ministerstva spravedlnosti Slovenské republiky a z mnoha dalších zdrojů publikoval Peter Juščák.⁴⁰⁷ Pokusil se určit i okruhy odvezených osob – byli to vojáci maďarské armády, členové Hlinkových gard, karpatsí Němci, státní zaměstnanci, vojáci slovenské armády, ruští emigranti, ale i lidé braní bez důvodu rovnou z ulice, dokonce i antifašisté a dobrovolníci ze Svobodova vojska. Několik jím publikovaných svědectví se týká i osob z českých zemí. Vykreslil řadu užitečných detailů, ale k celkovému počtu internovaných se bohužel nijak nevyjádřil. Své

⁴⁰⁴ Vostočnaja Jevropa..., c.d., s. 371.

⁴⁰⁵ BARNOVSKÝ, M.: *Odvlečenie občanov ČSR...*, c.d., s. 12-14.

⁴⁰⁶ RGVA, f. 1 p, op. 12e, d. 19, l. 33-34, 36.

⁴⁰⁷ JUŠČÁK, P.: *Odvlečení*, c.d.

vzpomínky na pobyt v sibiřské internaci vydal slovenský politik Dušan Slobodník.⁴⁰⁸ Pavel Tunák byl jako devatenáctiletý gardista zatčen v dubnu 1945 a pobýval v Archangelsku, Murmanskú i na Kamčatce, odkud se vrátil až v roce 1954. Stanislav Nurko z Michalovců byl zatčen a odvečen až v roce 1949 a odsouzen pro údajnou špionáž na 10 let gulagu. Byl v Kazachstánu, Norilsku a nakonec na Kolymě, odkud se vrátil až v roce 1956.⁴⁰⁹

Vzpomínky odvečených představitelů ruské a ukrajinské emigrace obsáhle citoval Vladimír Bystrov, který také uvedl řadu odkazů na další prameny a zmínil se i o některých odvečených Čechách, např. o generálu Bohumilu Boreckém.⁴¹⁰ Mnoho zmínek o osobách odvečených z českých zemí bylo publikováno v denním tisku a časopisech, ale tematická bibliografie nebyla vyhotovena. Můžeme zmínit např. stavebního inženýra Bedřicha Horníka z Brněnska, který byl jako důstojník čs.armády údajně zadržen u Ostravy a odvečen do SSSR, kde se po něm dosud nenašla stopa.⁴¹¹ Zdeněk Gajdůšek z Trojanovic byl zatčen v květnu 1945 pod záminkou poskytnutí svědectví a přes Lvov byl bez soudu odvečen do Kotlase a na Vorkutu, kde potkal dva další Čechy. Byl propuštěn až po třech letech.⁴¹² Vácůav Jašek z Uhlířova šel přes frontu vstříc Rudé armádě, u Oder byl zatčen a odsouzen na 15 let za špionáž, pobýval v táboře na Tajmyru do roku 1953. Lékař Boris Janda byl zatčen v Praze na Karlově mostě, když jím údajně „nahradili“ uprchlého zajatce. Lubomír Podlas z Uherského Hradiště byl vězněm nacistického tábora Sachsenhausen a po osvobození pomáhal s vojenskou misí USA v Berlíně odhalovat nacistické zločince. Byl tam v roce 1948 zatčen sovětskou bezpečností, odsouzen na 10 let za špionáž a prošel gulagy u Vorkuty, propuštěn byl v roce 1953. Pražský rodák Karel Setunský přešel v roce 1950 do Německa a pracoval pro britskou službu ve Vídni jako tlumočník. V roce 1952 byl přepaden sovětskými orgány, odvezen do Moskvy a odsouzen na 25 let za špionáž. Po amnestii byl v roce 1955 předán do ČSR a podruhé odsouzen za stejný trestný čin opět na 25 let.⁴¹³ Podrobněji se

⁴⁰⁸ SLOBODNÍK, D.: *Paragraf: Polárny kruh*. Bratislava 1991.

⁴⁰⁹ Oba příspěvky viz DVOŘÁKOVÁ, Z.: *Z letopisů třetího...*, c.d., s. 104-109.

⁴¹⁰ BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu...*, c.d.

⁴¹¹ *Dopisy čtenářů*. Lidové noviny 20. 3. 1993.

⁴¹² STRNADEL, D.: *Úředně mrtvý vypovídá*. Moravskoslezský den, 20. 6. 1992, s. II.

⁴¹³ WAGNEROVÁ, T.: *Naši v poválečném Gulagu*. Poslední čeští svědkové sovětských koncentráků odcházejí. Lidové noviny, 17. 1. 1998, s. VI.

osudem Setunského zabývá Petr Čuka, který líčí rovněž odvěčení ing. Borise Fusse, JUDr. Ivana Kováče a Dimitrije Nastuňáka.⁴¹⁴

Dílčí zmínky lze najít i v ruské literatuře a ruských či ukrajinských archivech. Např. Evžen Topinka uvádí, že v archivu Lvovské správy ministerstva vnitra jsou uloženy soudní spisy pěti odvěčených Čechů, z nichž tři, původem z Brna, zahynuli během vyšetřování ve Lvově, další zemřel ve vězeňské nemocnici a domů do Rychvaldu se vrátil jen jediný.⁴¹⁵ V archivu Memoriálu v Moskvě je zmínka o Čechovi z Hlinska Vladimíru Tomiškovi, který žil za války s rodiči v Bratislavě a bojoval v povstání v brigádě Jana Žižky. Při přechodu fronty byl i se svým otcem zatčen. Otce propustili, on byl naposled viděn u Čekovic. Přes Rakousko ho odvezli do SSSR, svědci ho údajně spatřili v táboře Tajšet, podle Červeného kříže zemřel už v roce 1946 bez uvedení místa.⁴¹⁶ Zajímavý je případ Ericha Kubíčka, který pocházel z česko-německé rodiny a jako letec luftwaffe bombardoval Varšavu, Amsterdam, Londýn i Moskvu. V roce 1945 údajně uletěl na zabraném letadle z Bratislavy do americké zóny Německa, později se vrátil jako špion americké rozvědky, byl zatčen a deportován do gulagu. V roce 1954 byl jediným Čechem, který byl vykazován v evidenci Minlagu v Komi ASSR.⁴¹⁷

Objevila se už i filmová zpracování osudů odvěčených, jako např. příběh Věry Mělké z Brna, odvěčené s matkou a sestrou v roce 1945 do gulagu na Sibiři, kde matka zemřela. Jejich otec byl Němec a už před válkou od rodiny odešel, matka byla Češka, ale deportovali je jako Němce. Když ale v roce 1956 propouštěli z gulagu poslední Němce, odmítli jim uznat německou příslušnost. Až do roku 1964 neměly o ČSR žádné zprávy, jejich prosby na NKVD odmítali s tím, že čs. vláda o ně nestojí. Po návratu do ČSR byly pod dohledem StB.⁴¹⁸

Na základě výnosu ruského prezidenta o rehabilitaci z roku 1990 si v letech 1993–1994 podalo 180 českých občanů žádost o odškodnění, ale nebyla jim vyřízena.⁴¹⁹ V roce 1995 podalo třináct tehdy ještě žijících českých vězňů gulagu, odvěčených po válce do SSSR, žádost k Prezidentské kanceláři o pomoc při prosazení nároku na odškodnění za

⁴¹⁴ ČUKA, P.: *Únosy lidí...*, c.d.

⁴¹⁵ TOPINKA, E.: *Některá fakta...*, c.d., s. 65.

⁴¹⁶ Databáze perzekvovaných, Sdružení Memoriál Moskva, f. 1, op. 3.

⁴¹⁷ *Pečalnaja prista*, c.d., s. 17..

⁴¹⁸ *Únos do gulagu*. Dokument TV Nova v pořadu Na vlastní oči, režie D. Vondráček, vysíláno 19.3.2002.

⁴¹⁹ *Zločiny komunismu*, c.d., s. IV.

dobu svého věznění,⁴²⁰ ale příslušný zákon se začal projednávat až v roce 2002, kdy už většina z nich nebyla naživu.

Komunističtí historici dodnes odmítají uznat nezákonnost odvlékání čs. občanů do SSSR argumentací, že při zatýkání na Slovensku šlo o vrahy místních Židů, že slovenští policisté a vojáci nebyli občany Československa a byli právem souzeni za terorismus a sabotáže, že mnozí odvezení teroristé byli Maďaři, kteří se hlásili jako Čechoslováci, aby dostali nižší trest, že ruská a ukrajinská emigrace v Praze byla v německých službách, že bývalí legionáři z první světové války byli právem bráni k odpovědnosti za zločiny spáchané v Rusku, aj.⁴²¹

Lze jistě souhlasit, že by mělo být provedeno pečlivé posouzení příčin zatčení ve všech případech odvečených osob, až budou zpřístupněny jejich osobní spisy. Jistě se najdou i skuteční kolaboranti a aktivisté okupačního režimu, ale i oni jako občané Československa měli právo být souzeni orgány svého státu. Z dosud prošetřených případů je však zřejmé, že takové případy mezi internovanými rozhodně nepřevažovaly.

⁴²⁰ BYSTROV, V.: *Z Prahy do Gulagu...*, c.d., s. 289-290.

⁴²¹ FRAJDL, J.: *Únosy do SSSR?*, c.,d., s.5.

7. Českoslovenští váleční zajatci

Váleční zajatci původně nebyli součástí zadání projektu, ale způsob vykazování osob odvečených do SSSR ve statistických materiálech válečných zajatců nás přiměl prozkoumat tuto poměrně obsáhlou problematiku alespoň v prvním náhledu, který může být základem dalšího výzkumu. I když vojáci nepřátelských armád nemohou z pochopitelných důvodů patřit k přímým obětem perzekuce, domníváme se, že lze zohlednit četné prokazatelné případy nedobrovolné služby v německé armádě stejně jako nalézt represivní aspekty v přísném režimu a špatných životních podmínkách v zajateckých táborech, v nadměrném pracovním využívání zajatců a v mnohdy nepřiměřeně dlouhé době zajetí, což vše vedlo ke zvýšené úmrtnosti zajatců. Pro zjištění konkrétních osudů zajatců, zvláště v případech jejich předčasné smrti, hovoří i prosté humanitární důvody. V neposlední řadě jsou zde i pádné důvody vědecké, neboť tato stránka našich dějin vyžaduje náležité objasnění.

Problematika válečných zajatců patří k nejlépe zdokumentovaným, archivní fondy jsou bohaté, zaedvidované a většinou i zkatalogizované, byť archivních pomůcek je pořád málo. Je však rozhodně z čeho vycházet.

Už při „*obsazování území Západní Ukrajiny a Západního Běloruska*“, jak dnes v Ruské federaci říkají válečnému tažení Rudé armády do Polska vstříc armádám Hitlera v září 1939, tu a tam pořád ještě zvanému „*osvoboditelským pochodem*“, byly pro zadržené polské vojáky zřízeny první tábory, od počátku nazývané tábory válečných zajatců. V nich se ocitli i vojáci československého legionu, ustupující před německým nápořem. Už 19. září 1939 byl vydán Berijův příkaz „*O organizaci táborů válečných zajatců*“, v jehož prvním bodě se ukládalo zřízení „Správy pro záležitosti válečných zajatců“ (*Upravlenije po dělam vojennoplennych*, UPV) NKVD SSSR (zřízena byla 23. září), později rozšířené o záležitosti internovaných na pověstné GUPVI, Hlavní správu pro záležitosti válečných zajatců a internovaných (*Glavnoje upravlenije po dělam vojennoplennych i internirovannyh*) NKVD SSSR, jež přečkalo i světovou válku až do 20. dubna 1953, kdy předalo své funkce příslušnému oddělení MVD SSSR. V dobách své největší slávy, v roce 1946, spravovalo 267 táborů se 2112 táborovými pobočkami, 392 pracovních oddílů a 178 specgospitalů, zvláštních nemocnic pro zajatce a internované.⁴²²

⁴²² Учетный отдел Управления по делам военнопленных и интернированных МВД СССР. Путеводитель. РГВА Москва; *Вojennoplennyye v SSSR*, c.d., s. 25-26..

Jedno z pěti oddělení GUPVI se nazývalo evidenčně-registrační (*Učotno-registracionnyj otděl*), prvním vedoucím byl I. B. Maklarskij. Za dobu své existence se stalo výkonným byrokratickým aparátem, vyrobilo obrovské množství dokumentace – výkazů, svodek, hlášení, informací, seznamů, rozborů, statistik atd. Vykazování stavu zajatců bylo stále podrobnější, evidovaly se nakonec i dekády, kvartální hlášení stavu máme takřka za všechna rozhodující období z konce války a po ní. Je tedy co zpracovávat, otázkou ovšem je, co vůbec lze ze statistických údajů o válečných zajatcích vyčíst?

Odpověď není jednoduchá. Hned úvodem se musíme pozdržet u způsobu, jakým zpracovatelé GUPVI evidovali národnost a státní příslušnost zajatců, neboť pro vyhodnocení statistik je to klíčový problém. Do výkaznictví byly od počátku vnášeny politické prvky. Už od dob občanské války a intervence viděl sovětský režim v cizích zajatcích budoucí vojáky světové revoluce, takže musel být zjištěn především třídní, sociálně-politický obraz každého zajatce, k čemuž byl vhodný právě aparát NKVD. Prioritní byl tedy třídní přístup, národnost se zapisovala jen formálně, stejně jako občanství. Často se jeden pojem zaměňoval za druhý.

Dotazník vyplňovaný zajatcem či internovaným na příjmu se stále rozrůstal, až měl v roce 1944 celkem 41 rubrik. Byla mezi nimi i národnost, státní příslušnost či občanství, rodný jazyk, označení armády atd., většina otázek ale byla již zmíněného sociálně-politického charakteru. Zdá se, že zpracovatelé evidence pokládali za mnohem důležitější znak zajatce spíše jeho národnost než občanství, na některých typech karet (např. léčebně-zdravotní) byla zapsána jen ona, nikoliv občanství.

Jiným problémem je pravdivost zápisu. Kromě zjevných chyb jazykových a pravopisných, chyb v pojmech (v zápisech figurují vedle sebe např. Vengri i Maďjari), složité a nejednotné transkripce latinkových jmen do azbuky, vytvoření „otčestva“ apod. hrálo zde též roli úsilí zajatce zamlčet pravdivé údaje o sobě či uvést falešné, nebo také strach o život vedoucí k tomu, že zajatci se nehlásili k německé národnosti a vydávali se za Čechy, Slováky, Poláky, Francouze, ba i Maďaři byli snesitelnější než Němci. Chovali se tak hlavně Volksdeutsche, nebo potomci ze smíšených rodin, i když při odvodu do wehrmachtu se zapisovali jako Němci. GUPVI provádělo korektury údajů, ale jasně vyřešit tento problém se nepodařilo do konce války. Neexistovaly jednotné instrukce v této věci. Historik Vsevolodov, z jehož studie o vykazovacím systému GUPVI vycházíme, uvádí shodou okolností příklad, který nepochybně pochází z českého Těšínska: Ferdinand Andrej Kubica se hlásil národnostně jako Polák, občanství měl

československé a sloužil v německé armádě.⁴²³ Takových byly u nás tisíce, ale pro Rusy to musel být těžký oříšek. Evidenční karty svědčí o tom, že záznam o národnosti byl často měněn.

Když speciální služby pochopily význam správného určení národnosti, snažily se využít národnostních citů k podněcování rozporů ve wehrmachtu. S velkým úsilím začalo formování národních vojsk a partyzánských skupin v týlu nepřítelů, do nichž byli zařazováni přesvědčení zajatci. Oba případy se úzce týkaly i Československa – např. do 1. 3. 1944 bylo předáno k čs. vojsku 3281 osob, do partyzánských škol 98 osob.

Po válce tento účel využití národní příslušnosti zajatců odpadl, ale jako kritérium zůstala velmi důležitá – byla potřebná pro souhrnné statistiky NKVD-MVD, protože počet válečných zajatců hrál roli v mezinárodních vztazích, zahraniční zajatci se stali významnou součástí sovětské geopolitiky. Národnost byla důležitá i v podmínkách nastupující „studené války“, zvláště u internovaných. Hrála rozhodující roli též při uložení kolektivní odpovědnosti všem Němcům, například pracovní mobilizace spojená s deportací do SSSR se týkala práce schopných Němců nezávisle na jejich občanství.

Evidence zajatců byla po válce jednodušší, protože noví nepřibývali, ale problém evidence národnosti přetrvával, a pro repatriaci zajatců se stával stále tíživějším, neboť k němu přistupovala otázka občanství. Když GUPVI dalo v červnu 1945 zjistit poslední bydliště zajatců před zajetím, s překvapením se zjistilo, že 95 932 Němců, skoro desetina tehdejšího počtu německých zajatců, je občany jiných států než Německa. Problém spočíval v tom, že takoví zajatci měli spadat pod jurisdikci mezinárodních dohod a že na ně nebylo možno uplatňovat zmíněnou kolektivní odpovědnost jako na Němce. Vznikala tedy otázka, jak vést dál souhrnné počty vězňů. NKVD proto provedlo dodatečnou „filtraci“ zajatců jiných národností a našlo mezi nimi naopak asi 60 tisíc Němců, takže se díra ve statistice trochu zalepila, k čemuž přispěli i zemřelí a nezvěstní zajatci, jež bylo možno snáze přidat k Němcům.

Jestliže objektivní určení národnosti zajatce působilo značné potíže, stanovení občanství nebylo snazší. V nových podmínkách se ukázalo, že dřívější časté ztotožňování národnosti s občanstvím a jejich přehlížení znesnadňuje správné hodnocení a evidenci zajatců. Poválečná obnova nových států i státních hranic význam rozlišování obou pojmů

⁴²³ VSEVOLODOV, V. A.: VSEVOLODOV, V. A.: „Arifmetika“ i „algebra“ učota voennoplennych internirovannyh v sisteme UPVI-NKVD-MVD SSSR v period 1939-1956 gg. In: Tragedija vojny – tragedija plena. Moskva 1999, c.d., s. 36.

ještě zvýraznila. Při hledání východiska z této situace se zvolilo další kritérium, jež mělo problém vyřešit – příslušnost zajatce k armádě nepřítele. Problémy s národností a státní příslušností však nezmizely, prodlužovaly repatriační řízení a zatěžovaly diplomatická jednání. Po roce 1953 se prioritou stalo výhradně občanství, na nových registračních kartách zajatce už národnost vůbec nefiguruje. Rozhodujícím znakem při propouštění zajatců se stává rovněž výhradně občanství.

Tradiční výkazové tabulky stavu zajatců slučovaly všechny tři rozlišovací znaky v jedné struktuře – uváděly příslušnost k armádě nepřítele, národnost jako hlavní znak a občanství jen tehdy, pokud šlo o vztah k SSSR (vykazoval se počet zajatců, kteří se rozhodli zůstat v SSSR; bylo jich celkem 46, Čechoslovák ani jediný). Statistika vykazuje jen 16 evropských národností (své místo v ní mají Čechoslováci), ale ve skutečnosti jich bylo v evropských státech mnohem více (Vsevolodov jich napočítal 53). Docházelo k zjevným zkreslením, např. již v pojmu Čechoslovák, který nemá s národností nic společného. Hodně národností se skrývalo v kolonce Jiní (*Pročije*), např. Rusové, Rusíni, Ukrajinci, Židi, Litevci aj. Nebyli zviditelněni a mohli tak snáze propadnout sítem trestního zákonodárství SSSR.

Problémy národní identifikace přinášely i časté změny hranic a anexe území spojené se změnou občanství, což bylo markantní právě pro české země. Občanství či státní příslušnost se tedy vztahují vždy k určitému dějinnému období, což platí i o službě v armádě, jedině národnost se jeví jako poměrně stálý faktor. Pro bádání má význam porovnání co největšího počtu různých statistických zdrojů, pro jejichž vyhodnocení je vědomí okolností jejich vzniku

nepostradatelné. Pokusíme se problém objasnit na konkrétních statistikách.

Největší zjištěný počet československých zajatců pochází z poslední známé statistiky, neboť stav zajatců držených v zajetí sice po válce rok od roku klesal, ale celkový počet zjištěných zajatců rok od roku rostl, jak se zpětně zpřesňovaly a doplňovaly výkazy. Podle stavu ke 30. dubnu 1956 bylo vzato do zajetí a zaevidováno GUPVI MVD SSSR v letech 1941–1945 celkem 69 977 zajatců „podle národnosti“ Čechoslováků, z toho 2 generálové, 159 důstojníků a 69 816 vojáků. Celkem 65 954 zajatců bylo propuštěno, 4023 zajatců zemřelo.⁴²⁴

K uvedenému datu by tedy v zajetí neměl být už ani jediný československý zajatec. Pokud se týká počtu zemřelých, tak už ve statistice k 1. říjnu 1946 bylo napočítáno celkem 4348 zemřelých zajatců, ale v tomto počtu bylo 359 internovaných, což by

⁴²⁴ RGVA, f. 1p, op. 19, d. 6.

zhruba mohlo odpovídat skutečnosti.⁴²⁵ Dokazuje to i jedna z mála knih mrtvých zajatců, jež uvádí jejich národnost, a sice kniha č. 25 za období od roku 1941 do 1. února 1952, která uvádí 3484 Čechoslováků zemřelých v celkem 175 zajateckých táborech.⁴²⁶

Je to mimořádný doklad, protože udává počty zemřelých v příslušných oblastech i v jednotlivých táborech, takže by mohlo být reálné dohledat v archivu podle sídla správy tábora i jména konkrétních zajatců a data jejich smrti. Máme totiž k dispozici dosud jen několik dílčích seznamů zemřelých zajatců, např. ze zajateckého tábora v Krasnogorsku u Moskvy.⁴²⁷ Existuje řada dalších možností, jak získat takové informace, zvláště v regionálních archivech bývalého SSSR.⁴²⁸ Je pravděpodobné, že v evidenci nejdou zahrnuti zajatci, kteří zemřeli během přepravy mezi tábory, nemocnicemi, „na cestě“. Přepravu měla na starosti speciální konvojová vojska, která už v květnu 1942 měla 8 vlastních táborů, 31 přijímacích středisek, 10 nemocnic. Fondy konvojových vojsk se dochovaly a čekají na vytěžení.⁴²⁹

Složitost a problematičnost vykazování národnosti ve statistikách zajatců, jak jsme ji výše prokazovali, a její vztah ke státní příslušnosti nám může přiblížit konkrétní příklad třeba z měsíčního hlášení stavu zajatců. Podle namátkou vybrané svodky k 1. dubnu 1947 bylo v zajetí celkem 1408 osob vykazovaných podle národnosti jako Čechoslováci. Občanů ČSR bylo mezi nimi ale jen 1135, ostatní byli občany Německa (113), Maďarska (73), Jugoslávie (22), Rumunska (22), Rakouska (18), Polska (2) a státní příslušnost nešlo určit ve 22 případech. Počet 1408 Čechoslováků byl tedy pro statistiku závazný, protože národnost byla hlavním rozlišovacím znakem. Ke stejnému datu se ale mezi ostatními národnostmi, pochopitelně především ze států sousedících s ČSR, objevovalo celkem 17 736 Čechoslováků podle občanství, a to: 13 841 mezi Němci, 3593 mezi Maďary, 275 mezi Rakušany, 6 mezi Rumuny, 5 mezi Židy, 2 mezi Cikány, 2 mezi Ukrajinci, 2 mezi Jugoslávci, 1 mezi Poláky, 3 mezi Turky, 3 „Češi“ mezi občany SSSR a 3 „Slováci“ mezi občany SSSR.⁴³⁰

⁴²⁵ Tamtéž, f. 1p, op. 12e, d. 19, l. 35-36.

⁴²⁶ Tamtéž, f. 1p, op. 01oe, d. 123; kopie též CAW Warszawa, VIII.800.20.399.

⁴²⁷ FLID, O.D.-VSEVOLODOV, V. A.: *Zachoroněnija inostrannyh vojenoplennych na teritorii goroda Krasnogorska*. In: Tragedija vojny-tragedija plena. Moskva 1999, s.344-345.

⁴²⁸ Např. Státní archiv Karagandinské oblasti Republiky Kazachstán informoval v roce 1997 ČR o tom, že má ve fondech podrobné údaje o 100 Češích a Slovácích zemřelých ve Spasském táboře č. 99 a osobní spisy asi 400 čs. zajatců. Není známo, zda této nabídky bylo využito.

⁴²⁹ JELISEJEVA, N. Je.: *„Otvetvennost' za smertnost'...“*, c.d., s. 72.

⁴³⁰ Kopie CAW Warszawa, VIII.800.20.309, s. 141-151.

Statistika dobře ukazuje hlavní vadu systému evidence, skryté propojování národnosti a občanství. Kromě smyšlených národností (Čechoslováci, Jugoslávci, Rakušané) je zajímavé náhlé užití skutečných národností Čechů a Slováků, když se jednalo o jejich vztah k SSSR. Charakteristické je vyčleňování Židů a Cikánů, důsledně prováděné ve většině ve statistik. Výjimečné rozlišení Čechů a Slováků lze zjistit i v několika jiných případech, např. ve zpětném přehledu počtu zajatců za celou válku z června 1945. Z celkem 2 milionů 658 tisíc 469 zajatců evidovaných ve stavu ke 26. 6. 1945 bylo podle národnosti zjištěno 16 900 Čechů a 12 116 Slováků. Tato statistika je výjimečně pestrá a ještě propletenější než obvykle – vedle Němců jsou zde samozřejmě Rakušané, ale např. vedle Jugoslávců jsou tu samostatně též Srbi, Slovinci, Chorvati i Bosňáci, vedle Francouzů i Alsasané-Lotrinci, vedle Rumunů Moldavané, Židé jsou uvedeni v kolonce „Židé různých států“.⁴³¹

Naprostá většina statistik však Čechy a Slováky nerozlišuje a bere je jako Čechoslováky. Např. statistika z 1. ledna 1950 uvádí, že na formování čs. národního vojska bylo propuštěno 9889 zajatců, z toho 7708 Čechoslováků, 983 Ukrajinců, 29 Rumunů, 1 Francouz, 2 Cikáni, 3 Jugoslávci, 14 Němců, 2 Poláci, 4 Rusi, 1 Rakušan, 25 Maďarů a 1117 Židů (pořadí dle originálu). Zároveň se ale uvádí, že na formování polského vojska byl vyčleněn 1 Čechoslovák, do rumunského vojska 13 Čechoslováků, do maďarského vojska 2 Čechoslováci, do jugoslávského vojska 45 Čechoslováků.⁴³² Je zřejmé, že v naprosté většině případů nebude rozlišení Čechů a Slováků bez nahlédnutí do osobních spisů možné, a ani tehdy nebude ještě zcela průkazné. Údaje o místě narození a bydlišti však mohou být pomocným kritériem, obsahují je i některé repatriační seznamy.

Třetí způsob vykazování se týkal účasti zajatce v nepřátelských armádách. Statistika z listopadu 1945 uvádí, že v německé armádě sloužilo celkem 47 375 Čechoslováků a 1270 Zakarpatských Ukrajinců (ale též např. 46 856 Poláků, 20 329 Francouzů či 16 034 Jugoslávců). V maďarské armádě jsou vykázáni kupodivu pouze Maďaři a Židé, o Slovácích ani zmínka. Totéž se týká ostatních vykazovaných armád – rumunské, italské, finské a japonské, slovenská chybí.⁴³³

⁴³¹ RGVA, f. 1p, op. 01e, d. 15a, l. 69-73.

⁴³² Tamtéž, f. 1p, op 01e, d. 81, l. 25-26.

⁴³³ Kopie CAW Warszawa, VIII.800.20.309, s. 29-30.

Účast čs. občanů v nepřátelských armádách je prokazatelná, i když s jejich národností to nebývalo jednoznačné. Formální hledisko Čechy v zajetí ani nepřipouští, protože jako Češi nemohli být do německé armády vůbec zařazeni. V české i německé literatuře se uvádí, že do války bylo zmobilizováno asi půl milionu sudetských Němců, a právě mezi nimi lze hledat většinu z oněch téměř sedmdesáti tisíc „československých“ zajatců.⁴³⁴ Jedinou výjimkou mohli být Češi jako příslušníci tzv. vládního vojska, ale ti nebyli na východní frontě vůbec nasazeni.⁴³⁵ I když tedy všichni vojáci z protektorátu a pohraničních území českých zemí připojených k Říši rukovali do německé armády jako Němci, v zajetí se na svou původní národnost či na svou příslušnost k předválečnému Československu rádi rozvzpomněli. Účelově to připouštěly i sovětské úřady – když se např. jednalo o propuštění čs. zajatců do vojska budovaného v SSSR, hovořilo se už v roce 1943 zcela jednoznačně o mnoha Čechách a Slovácích, či o zajatcích české a slovenské národnosti, sloužících v armádě německé a maďarské, příp. slovenské.⁴³⁶

Je známo, že do německého vojska byli proti své vůli zařazováni i Češi z Hlučínska a Těšínska, jak to umožňovaly německé zákony a specifická národnostní politika okupantů. Postihlo to několik desítek tisíc místních obyvatel, na Těšínsku především Poláků, jimž byl po válce většinou umožněn návrat k původní národnosti a k předválečnému občanství.⁴³⁷ Méně se ví o českých Chorvatech z jižní Moravy (Frélichov, Nový Přerov, Dobré Pole), potrestaných po válce vystěhováním na severní Moravu.⁴³⁸ Našli jsme jich několik v repatriačních seznamech. Mnohem početnější byli příslušníci české menšiny přímo z Chorvatska-Slavonie. Po roce 1918 se Češi, kteří měli uherské (chorvatské) občanství stali jugoslávskými státními příslušníky, ostatní získali čs. občanství (počátkem třicátých let jich bylo téměř 14 tisíc). Po vzniku Nezávislého chorvatského státu byli Češi v Chorvatsku odděleni od Čechů v Jugoslávii a jejich postavení se zkomplikovalo, což mohlo vést i k účasti v armádě, přestože mnoho místních Čechů a Slováků bojovalo raději na straně partyzánů.⁴³⁹ V podobné situaci byli

⁴³⁴ KURAL, V.-RADVANOVSKÝ, Z.: „Sudety“ pod hákovým křížem. Ústí nad Labem 2002, s. 88. Zde jsou odkazy na německou literaturu odhadující padlé a zemřelé německé vojáky z českých zemí na 175 tisíc osob, z toho asi 8 tisíc z protektorátu.

⁴³⁵ Např. TRAPL, M.: *Česká politická emigrace ve 20. století (1914-1989)*. Srovnání generací. In: Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Ed. K. Hrubý a S. Brouček. Praha 2000, s. 38, 43.

⁴³⁶ Např. Dokumenty a materiály..., c.d., díl 4, sv. 1, s. 356, 375 aj,

⁴³⁷ Blíže např. PLÁČEK, V.: *Prajzáci aneb k osudům Hlučínska 1742-1960*. Hlučín-Kravaře 2000; BORÁK, M.: *Svědectví ze Životic*. Těšínsko za druhé světové války a okolnosti životické tragédie. Český Těšín 1999.

⁴³⁸ *Nedobrovolná cesta, z které není návratu*. DEN 24.11.2001, Víkend, s. 17.

⁴³⁹ HEROLDOVÁ, I.: *Vystěhovalectví do jihovýchodní Evropy*. Češi v cizině, sv. 9, Praha 1996, s. 75-78.

Češi v Jugoslávii, žijící v několika osadách kolem hospodářského centra Bela Crkva. Rovněž Češi v části Banátu přidělené Trianonskou smlouvou Rumunsku (7 obcí) museli rukovat, ale do rumunské armády. To se netýkalo jen Čechů v Banátu, ještě po válce žilo v Rumunsku skoro 60 tisíc krajanů, z toho 15 tisíc Čechů. Etnografové se zmiňují, že rumunské Čechy služba v armádě na straně Německa těžce postihla, a že měli ještě více nezvěstných než padlých.⁴⁴⁰ Statistiky o vysokém počtu Rumunů zemřelých v zajetí v SSSR to potvrzují. K doplnění obrazu lze připomenout i českou komunitu v polském Zelově na Lodžsku, po níž jsme také našli stopy v evidenci zajatců německé armády.

Samostatnou kapitolou je otázka repatriace válečných zajatců do vlasti a celý okruh problémů s ní spojený. Podle jedné z posledních statistik si můžeme udělat představu o pohybu československých zajatců v jednotlivých letech. K 1. lednu 1950 zůstávalo v zajetí už jen 425 zajatců a celkem 65 648 jich bylo dosud propuštěno a repatriováno. Podle jednotlivých let to probíhalo takto: v roce 1943 – 750 zajatců, v roce 1944 – 8255 zajatců, v roce 1945 – 43 498 zajatců, v roce 1946 – 11 796 zajatců, v roce 1947 – 1127 zajatců, v roce 1948 – 169 zajatců, v roce 1949 – 53 zajatců.⁴⁴¹ Diplomatická jednání o jejich propuštění nejsou bohužel dosud náležitě zpracována. Na základě materiálů, na něž jsme v archivech natrefili, objasnil D. Janák okolnosti přesunu tří tisíc německých zajatců do Jáchymova.⁴⁴²

Problematika válečných zajatců pocházejících z území dnešní ČR či někdejší ČSR by měla být předmětem dalšího výzkumu, naše sonda ji mohla zachytit jen v hrubých obrysech. Vzhledem k provedené excerpci většího množství statistických údajů evidenčního oddělení GUPVI z fondů RGVA lze však předpokládat, že budou v nejbližší době využity v samostatné dílčí studii. Zachycení a náležité zhodnocení celého okruhu problémů je však vzhledem k náročnosti bádání na čas a finanční prostředky otázkou spíše poněkud vzdálené budoucnosti.

⁴⁴⁰ SECKÁ, M.: *Češi v rumunském Banátu*. Češi v cizině, sv. 8, 1995, s. 101-102; Táž: *Češi v Rumunsku*. Tamtéž, sv. 9, 1996, s.100.

⁴⁴¹ RGVA, f. 1p, op. 01e, d. 81, l. 22-24.

⁴⁴² JANÁK, D.: *Nasazení německých zajatců ze SSSR v Jáchymovských dolech (1947-1953)*. Publikováno ve sborníku BORÁK, M. a kol.: *Perzekuce občanů z území České republiky v SSSR*, c. d.

8. Celkový rozsah perzekuce Čechů a československých občanů v SSSR (předběžné výsledky)

Spočítat, ba jen odhadnout celkový rozsah perzekucí, jimž byli čeští či českoslovenští občané v SSSR za dobu jeho existence vystaveni, je velmi nesnadné, ba vzhledem k dosavadním výzkumům nacházejícím se teprve v počáteční fázi takřka nemožné. Přesto se o takový předběžný odhad pokusíme i s vědomím rizika, které to s sebou nese.

Představy o statisících českých a slovenských obětí gulagů a z Československa odvečených osob sice ještě nezmizely z úvah některých publicistů, ale z odborného hlediska nemají žádné opodstatnění. Bylo tomu ostatně tak i v sousedních zemích, kde se touto problematikou zaobírali. Za všechny stačí příklad Polska, kde se až do zcela nedávné doby i v odborných kruzích a na všech oficiálních úrovních hovořilo o počtu obětí tři- až čtyřikrát vyšším, než tomu bylo ve skutečnosti. A to se řešením této problematiky soustavně zabývaly exilové organizace po padesát let a domácí po nejméně deset let. Zásadní změnu způsobilo nejen otevření fondů bývalých sovětských archivů a jejich vyhodnocení, ale především změna metodiky zjišťování a verifikace obětí perzekuce, přechod od zpřesňování svědeckých relací k databázím ověřených obětí a k maximálnímu využití archivních zdrojů sovětské provenience, především regionálních. Ve spolupráci s ruskými a ukrajinskými badateli a při souběžném novém zhodnocení všech domácích i exilových pramenů postupně doplňují obraz perzekucí, který se snaží zachytit včetně jeho vývojových tendencí. Za zmínku stojí i zjištění, že rovněž slovenští historici přistoupili k systematickému výzkumu spojenému s vytvářením databáze obětí.

Náš výzkum potvrdil vstupní předpoklady, že Češi a čs. občané žijící v SSSR byli vystaveni takřka všem druhům perzekucí, uplatňovaných vůči obyvatelům Sovětského svazu bezpečnostním, soudním i mimosoudním represivním aparátem, ať již šlo o popravy na základě rozhodnutí „zvláštních porad“, o věznění a deportace do gulagů, o násilné migrace, o všechny druhy vysídlení a vyhnanství. Perzekuce menší váhy nebyly ani zjišťovány, ač samozřejmě existovaly.

Zjistit rozsah perzekuce můžeme vždy jen ve vztahu ke konkrétním okruhům perzekvovaných osob a bude vždy jiný, budeme-li se řídit českou národností, čs.

občanstvím, územím ČSR či ČR. Většinou se ani tak nevyhneme jistému prolínání jednotlivých okruhů perzekvovaných osob, navíc ne vždy se nám podaří správně rozlišit národnost od občanství nebo Čechy od Slováků. Pokusíme se tedy shrnout závěry, k nimž jsme během výzkumu dospěli. Nejjistější bude nejprve pokusit se spočítat československé oběti a z nich vyjít k odhadu pro Českou republiku.

Známe už řadu konkrétních jmen obětí z řad čs. občanů v SSSR, z různých příčin tam pobývajících už před válkou – perzekvovaných legionářů, politických a ekonomických emigrantů, družstevníků atd. Jmenovitý seznam konkrétních obětí již dosahuje několika stovek. Badatel Evžen Topinka má v evidenci na 900 jmen, ale mezi nimi jsou z větší části představitelé české menšiny v SSSR, i když mnozí s čs. občanstvím. Lze očekávat další jména z publikovaných soupisů obětí a databází ruských organizací a institucí i z archivních dokladů. Nebude přehnaný odhad počtu perzekvovaných na 1000 osob. Většina z nich přišla o život buď rovnou zastřelením, nebo v gulagu, tedy asi 700 osob.

Česká menšina v SSSR měla dle výpočtu Vladimíra Hostičky jen na sovětské Volyni 2250 perzekvovaných. Tento výpočet utvořený analogií může být mírně nadsazený, avšak lze ho uznat, pokud se v něm skryjí též prokazatelné stovky perzekucí z řad českých menšin na Ukrajině, v Kazachstánu, Bělorusku aj. Oběti lze odhadnout asi na třetinu, tedy na asi 750 osob.

Z období po roce 1939 známe desítky jmen běženců z českých zemí, ale byly jich stovky a většina z nich šla do gulagu za překročení hranic či byli vzápětí deportováni. Odhad 100 perzekvovaných, z toho 50 obětí, je zřejmě minimální. Další perzekuce čs. občanů žijících v SSSR souvisela s přípravou a počátkem války a týkala se i politických emigrantů, zvláště výrazně čs. občanů německé národnosti; celkový počet perzekvovaných lze odhadnout na 500 osob, z toho asi 200 obětí. Jsou zde zahrnuti i perzekvovaní legionáři druhého odboje.

Zvlášť byli vykazováni čs. židé, kteří po roce 1939 uprchli do SSSR. Počet perzekvovaných bývá odhadován na 4 tisíce, z nichž 1500 osob zahynulo. V tomto počtu jsou zřejmě zahrnuti i Židé z Podkarpatské Rusi. Prokazatelně víme o Židech z českých zemí deportovaných do Niska nad Sanem, z nichž bylo v SSSR perzekvováno asi 700 osob, zhruba polovina jich zahynula, tedy asi 300 osob. Tuto skupinu započítáváme do celkového počtu perzekvovaných Židů.

Ostatních běženců z Podkarpatské Rusi, kteří se dostali do vězení a gulagů, mělo být podle vojenských výpočtů asi 20 tisíc. Asi polovina z nich, zhruba 10 tisíc osob, zahynula.

Po anexi polských území prošlo jejich obyvatelstvo deportacemi a perzekucemi ještě před rokem 1941 a znovu po návratu sovětského režimu, takže pro polskou Volyň, mnohem lidnatější než byla sovětská, je odhad 3000 perzekvovaných možná adekvátní, obětí mohlo být asi 500, navíc tu hodně obyvatel před válkou mělo čs. občanství. Na ostatním území, zvl. na Haliči, jižní Ukrajině, ale i v Bukovině, Besarábii mohl činit počet perzekvovaných asi 1000 osob, z toho asi 200 obětí.

Specifickou skupinou obětí byli Poláci z Těšínska, oběti katyňského zločinu. Lze je jmenovitě prokázat a bylo jich s předpokládaným bývalým občanstvím ČSR přes 250, všichni zahynuli.

Osob odvečených na konci války či těsně po ní z území dnešní ČR bylo prokázáno asi 300, z toho nejméně 200 zahynulo. Odhad celkového počtu na 500 odvečených a 300 obětí patří k těm nejnižším.

Na Slovensku bylo odvečeno 6 tisíc osob, z toho 2500 Slováků, nejméně třetina odvečených zahynula, tedy asi 2 tisíce osob.

Do statistiky perzekvovaných nejsou započteny deportace a další perzekuce na Podkarpatské Rusi, jež koncem války postihly na 40 tisíc obyvatel, neboť osvobozené území se v té době již stávalo součástí Sovětského svazu a do rámce Československa se po válce už nevrátilo. Rovněž asi 70 tisíc československých válečných zajatců vykazovaných v úředních záznamech, z nichž nejméně 4500 zajetí nepřežilo, nemůžeme do této statistiky zahrnout.

Celkový odhad počtu perzekvovaných československých občanů včetně příslušníků českých menšin tedy činí 37 600 osob, z toho asi 16 250 osob následkem perzekuce zahynulo. Je zřejmé, že nejpočetnější skupinu perzekvovaných tvořili obyvatelé Podkarpatské Rusi a českoslovenští Židé. Ostatně, není to nic nového, na skoro stejných faktech stojí i naše statistika perzekuce z doby nacistické okupace. Z oněch tradičně uváděných 340 tisíc obětí okupace bylo asi 265 tisíc Židů, z toho nejméně 80 tisíc jich bylo z Podkarpatské Rusi.⁴⁴³

Zjištěné údaje jsou značně nižší než se očekávalo, pokud nechceme připočítat

⁴⁴³ Viz např. ŠKOPIL, P.: *K problematice počtu československých obětí nacionálně socialistického Německa v letech 1938-1945*. Tereziánské listy, 21, 1993, s. 60-78.

k perzekvovaným i zmíněné poválečné deportace z Podkarpatské Rusi a válečné zajatce. Pak by celkový součet perzekvovaných mohl dosáhnout skoro 150 tisíc a už by se blížil oněm vzpomenutým publicistickým představám. Není však žádný důvod tak činit.

Počítat perzekvované se vztahem k území dnešní České republiky je z řady důvodů velmi obtížné, nedělá se to obvykle ani s obětmi nacistické perzekuce. Máme-li přesto provést nějaký odhad, můžeme do něj z předchozí československé statistiky započítat většinu předválečných emigrantů v SSSR (900 osob, z toho 650 obětí) i většinu emigrantů po roce 1939 (500 osob, z toho 250 obětí), nejméně polovinu československých Židů včetně transportu do Niska (2000 osob, z toho 750 obětí), katyňské oběti (nejméně 250 osob) a osoby odvečené po r. 1945 (nejméně 500 osob, z toho nejméně 300 obětí). Celkový souhrn perzekvovaných tak čítá 4150 osob, z nichž asi 2150 na následky perzekuce zahynulo.

Odhady počtu perzekvovaných jsou prozatím pouze pracovní hypotézou, jež bude ještě vyžadovat náležitou verifikaci v řadě položek, zvláště v odhadech počtu perzekvovaných obyvatel Podkarpatské Rusi a československých Židů. Lze očekávat, že v některých položkách se počty perzekvovaných patrně sníží. Pro objektivní posouzení je však nutné vytvořit co nejkompletnější databázi perzekvovaných osob i všech obětí perzekuce.

9. Meze a možnosti dalšího výzkumu

Dosavadní výsledky výzkumu perzekucí Čechů a čs. občanů v SSSR, uskutečněného vlastně poprvé až tímto výzkumným projektem, dávají dostatek argumentů pro pokračování v započatém programu. Byly zmapovány základní problémové okruhy, stanovena metodika postupu a zjištěny heuristické možnosti bádání, zvláště přímo v místech, kde se perzekuce odehrávaly a kde se nacházejí stěžejní archivní materiály.

Záběr výzkumu, zaměřený na perzekvované čs. občany vůbec, včetně příslušníků zahraničních menšin, se zdá být příliš široký, zvláště když se k němu volně zahrne i problematika válečných zajatců. Dostatečně jsme však na konkrétních případech prokázali, jak se vzájemně prolínají archivní materiály k jednotlivým skupinám, a jak úzce spolu souvisí stanovení národnostní, občanské či územní příslušnosti perzekvovaných osob. Proto je takto široký tematický záběr výzkumu plně opodstatněný a měl by zůstat zachován.

Rovněž časový záběr výzkumu byl předmětem sporů, neboť návrat až do předválečných dob byl pokládán za neúčelný. Ukázalo se však, že bez poznání předválečných perzekucí sotva vysvětlíme ty válečné a poválečné, i když spolu zdánlivě nesouvisí a byly jinak motivovány. Dopad represivního sovětského totalitního systému na čs. občany i české menšiny žijící v SSSR by se měl zkoumat vcelku, v příslušných souvislostech vývoje. Odpovídá to např. poznatkům polské historiografie, jež má s výzkumem tohoto druhu podstatně větší zkušenosti.

Další výzkum by měl zahrnovat vytěžení všech fondů domácích archivů z hlediska tématu projektu, zvláště je nutné důsledně projít bohaté fondy Státního ústředního archivu, ale znovu též některé fondy archivu Ministerstva zahraničních věcí, Vojenského ústředního archivu i archivů regionálních.

Důraz na zahraniční archivy musí zůstat zachován, těžištěm však nemohou být jen ústřední archivy v Moskvě, ale pozornost se musí přesunout do regionů, neboť v archivech podle sídel gulagů a míst vyhnanství jsou obvykle dochovány i osobní spisy a seznamy perzekvovaných. Jejich uložení lze zjistit z archivních pomůcek, ale patřičné vytěžení se neobejde bez spolupráce s ruskými archiváři. Půjde o regiony Dálného východu a Sibiře, příp. Kazachstánu, pro badatele těžko dosažitelné. V ústředních archivech je nutno pokračovat ve výzkumu fondů GARF, RGVA, RGANI, RGASPI, RGAE,

AVPRF a dalších archivů, včetně úzké spolupráce s Memoriálem, Muzeem A. Sacharova i Muzeem válečných zajatců v Krasnogorsku, o osobních kontaktech s historiky a archiváři nemluvě. Jejich prostřednictvím, ale též intenzivní diplomatickou podporou, jež by měla být podpořena uzavřením příslušné dohody o archivní spolupráci mezi ČR a RF, by se měl zjednat přístup do speciálních archivů bezpečnostních a vojenských, což by výzkum nejen urychlilo, ale podstatně zkvalitnilo. Předmětem diplomatického jednání by se měla stát i otázka odtajnění některých fondů, jejichž existence je známa.

Kromě ruských archivů je nutné navštívit archivy ukrajinské, příp. běloruské. Lze počítat se spoluprací s ukrajinskými pomocníky z Memoriálu a České besedy, osobní studium v archivech je však nutné. Týká se to i studia v polských archivech k problematice katyňských obětí a válečných zajatců, stejně jako metodické a odborné spolupráce se střediskem KARTA a s řešiteli obdobného polského projektu.

Zcela nutné je pokračovat v koordinaci výzkumu se slovenskými historiky, zvl. s centrem v Múzeu SNP v Banské Bystrici, na jejichž počítačovou databázi válečných zajatců a internovaných by se měl projekt napojit. Rozčlenění československé problematiky na její českou a slovenskou část je v souvislostech perzekucí v SSSR velmi obtížné a někdy téměř nemožné, proto je úzká spolupráce a výměna informací nutností.

Ve výzkumu válečných zajatců a internovaných lze využít dosavadních výsledků německé a rakouské historiografie na toto téma,⁴⁴⁴ a bylo by rovněž vhodné navázat kontakty s jejich výzkumnými středisky, jakým je např. *L. Boltzmann Institut für Kriegsvolgen-Forschung* ve Vídni, který má již značné zkušenosti s vytěžováním ruských archivů. Takový kontakt našemu výzkumu chyběl, pro poznání specifické problematiky válečných zajatců bude nezbytný.

Dalším stěžejním problémem je zhotovení elektronické databáze perzekvovaných a obětí perzekuce, neboť jedině tímto způsobem bude možno rozsah perzekucí verifikovat, jak tomu nasvědčují zkušenosti polských a slovenských historiků. Předpoklady k tomu zčásti již jsou, další bude nutné najít a realizovat. Byl by to zároveň

⁴⁴⁴ Např. CARREL, P.-BÖDEKER, G.: *Die Gefangenen*. Leben und Überleben deutscher Soldaten hinter Stacheldraht. Berlin-Frankfurt/Main-Ullstein 1990; KARNER, S.: *Im Archipel GUPWI*. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941-1956. München 1995; *Kriegsgefangene – wojennoplennyye*. Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion. Düsseldorf 1995.

konkrétní výstup široce využitelný pro veřejnost, jež by k databázi měla mít přístup a měla by být informována prostřednictvím internetu i o průběhu výzkumu.

Zkušenosti, jež výzkumný tým během relativně velmi krátké doby necelého jednoho roku získal, by nebylo účelné promarnit. Výzkum problematiky perzekuční politiky totalitních systémů, započatý v roce 1990 v tehdejším Slezském ústavu ČSAV jako jeden z jeho hlavních výzkumných programů, by se tak mohl dovršit širším zobecněním. Aktuálnost této problematiky rozhodně nekončí přijetím zákona o odškodnění obětí. Bude aktuální přinejmenším až do té doby, než bude vědecky zpracována a náležitě objasněna, jak si to tato významná kapitola našich novodobých dějin už dávno zasluhovala.

Použité zkratky:

AK – Armia Krajowa, Zemská armáda

AVPRF – Archiv vněšněj politiki Rossijskoj Federacii, Archiv zahraniční politiky Ruské federace

CAFSB – Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti, Ústřední archiv Federální bezpečnostní služby

CAMO – Centralnyj archiv Ministerstva oborony, Ústřední archiv Ministerstva obrany

CAMVD – Centralnyj archiv Ministerstva vnutrennych děl, Ústřední archiv Ministerstva vnitra

CAW – Centralne Archiwum Wojskowe, Ústřední vojenský archiv

CChDMO – Centr chraněnija dokumentov molod'ožnych organizacij, Centrum úschovy dokumentů mládežnických organizací

CChIDK – Centr chraněnija istoriko-dokumentalnych kollekcij, Centrum úschovy historicko-dokumentačních sbírek

CChSD – Centr chraněnija sovremennoj dokumentacii, Centrum úschovy soudobé dokumentace

CK – centralnyj komitet, ústřední výbor

ČK – „Čeka“, Črezvyčajnaja komissija, Mimořádná komise

ČR – Česká republika

čs. – československý

ČSAV – Československá akademie věd

ČSR – Československá republika

FSB – Federalnaja služba bezopasnosti, Federální bezpečnostní služba

GARF – Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii, Státní archiv Ruské federace

GKO – Gosudarstvennyj komitet oborony, Státní výbor obrany

GPU – Gosudartsvvennoje političeskoje upravlenije, Státní politická správa

GULAG – Glavnoje upravlenije lagerej, Hlavní správa táborů

GUPVI – Glavnoje upravlenije po dělam vojenno-plennych i internirovannyh, Hlavní správa pro záležitosti válečných zajatců a internovaných

ITL – ispravitělnno-trudovij lager, nápravně-pracovní tábor

KGB – Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti, Výbor státní bezpečnosti

KPSS – Komunističeskaja partija Sovetskogo sojuza, Komunistická strana Sovětského svazu

KSČ – Komunistická strana Československa

KSSS – Komunistická strana Sovětského svazu

MB – Ministerstvo bezopasnosti, Ministerstvo bezpečnosti

MF – Mladá fronta

MGB – Ministerstvo gosudartvennoj bezopasnosti, Ministerstvo státní bezpečnosti

MID – Ministerstvo inostrannych děl, Ministerstvo zahraničí
MV – Ministerstvo vnitra
MVD – Ministerstvo vnutrennych děl, Ministerstvo vnitra
MZV – Ministerstvo zahraničnich věcí
NEP – nová ekonomická politika
NKID – Narodnyj komissariat inostrannych děl, Lidový komisariát zahraničnich věcí
NKVD – Narodnyj komissariat vnutrennych děl, Lidový komisariát vnitra
OGPU – Objediňonnoje glavnoje političeskoje upravlenije, Jednotná hlavní politická správa
OSO – osoboje soveščanije, zvláštní porada
OUN – Organizace ukrajinských nacionalistů
PR – Polská republika
PTP – pomocné technické prapory
r – rasstrel, zastřelení
RAN – Rossijskaja akademija nauk, Ruská akademie věd
RCChIDNI – Rossijskij centr chraněnija i izučěnija dokumentov novejšej istorii, Ruské centrum úschovy a studia dokumentů nejnovějších dějin
RF – Ruská federace
RGAE – Rossijskij gosudarstvennyj archiv ekonomiki, Ruský státní archiv ekonomiky
RGANI – Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii, Ruský státní archiv nejnovějších dějin
RGASPI – Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii, Ruský státní archiv sociálně-politických dějin
RGIA – Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij archiv, Ruský státní historický archiv
RGVA – Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv, Ruský státní vojenský archiv
RGVIA – Rossijskij gosudartsvennyj vojenno-istoričeskij archiv, Ruský státní vojensko-historický archiv
RSFSR – Ruská sovětská federativní socialistická republika
SNK – Sovet narodnych komissarov, Rada lidových komisařů
SR – Slovenská republika
SSSR – Svaz sovětských socialistických republik
SÚAr – Státní ústřední archiv
ÚDV – Ústav pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu
UNKVD – Upravlenije narodnogo komissariata vnutrennych děl, Správa Lidového komisariátu vnitra
USSR – Ukrajinská sovětská republika
ÚV – ústřední výbor

VHA – Vojenský historický archiv Praha

VCIK – Vsesojuznyj Centralnyj Ispolnitělnyj Komitet, Všesvazový ústřední výkonný výbor

VČK – Vserossijskaja črezvyčajnaja komissija, Všeruská mimořádná komise

VKS(b) – Všesvazová komunistická strana (bolševiků)

VMN – vysšaja mera nakazanija, nejvyšší výměr trestu

VÚA – Vojenský ústřední archiv Praha

PRAMENY A LITERATURA

Archivní prameny:

Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR Praha

- f. ZÚ Moskva 1943-1960, TO SSSR 1945-1949, Londýnský archiv

Státní ústřední archiv Praha

- f. Předsednictvo ministerské rady 1918-1945, Ministerstvo spravedlnosti 1918-1945, Čs. ústav zahraniční 1928-1941 (1945-1968), Ministerstvo zahraničních věcí - Ruská pomocná akce 1920-1939, Čs. červený kříž v zahraničí 1939-1945, Ministerstvo vnitra (stará a nová registratura), Ministerstvo práce a sociální péče 1938-1951, Ministerstvo sociální péče 1918-1951, Likvidační komise pro Zakarpatskou Ukrajinu 1945-1950, Předsednictvo ministerské rady v Londýně, Ministerstvo sociální péče v Londýně, Policejní ředitelství Praha, pozůstalost H. Ripky, f. 100 aj.

Vojenský ústřední archiv Praha

- f. Čs. vojenská mise v SSSR, Ministerstvo národní obrany Londýn

Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR

- Sněmovní tisk 855 (3. volební období)

Centralne Archiwum Wojskowe Warszawa

- f. Kolekcja materiałów z archiwów rosyjskich

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Warszawa

- f. Records of the Polish Ministry of Foreign Affairs

Muzeum Katyńskie Warszawa

- databáze obětí katyňského zločinu

Státní archiv Ruské federace Moskva (GARF)

- f. „R“ - 9401 (osobyje papki), 9414 (Glavnoje upravlenije mest zaključenija MVD SSSR 1930-1960), 9479 (4. spec. odd. MVD SSSR)

Ruský státní archiv sociálně-politických dějin Moskva (RGASPI)

- f. 495 (Kominternu, sekretariát Erkoliho, Dimitrova, Gottwalda), f. 5 (CK MOPR), f. 17 (CK KPSS)

Ruský státní archiv nejnovějších dějin Moskva (RGANI)

- f. 89 (kolekce odtajněných materiálů), f. 5 (zahraniční odd. CK KPSS)

Ruský státní vojenský archiv Moskva (RGVA)

- f. 1 p (Učetnyj odděl GUPVI MVD SSSR, f. 1v/p (Odděl služby i režima GUPVI MVD SSSR 1939-1940), f. 1/p (sekretariat UPVI-GUPVI MVD SSSR 1939-1956) aj.
- tzv. trofejní archiv (CGOA, CChIDK) - f. 500 (RSHA Berlin), 1232 (Obepředsident Provinz Ober Schlesien), 1447 (Německo-fašistické administrativní i soudní orgány na dočasně okupovaných územích), f. 1232 (DVL) aj.

Sdružení Memoriál Moskva

- databáze obětí politických represí, osobní dokumentace obětí, knihovna

Muzeum a společenské středisko A. Sacharova Moskva

- databáze obětí, knihovna

Memoriální muzeum německých antifašistů Krasnogorsk

- dokumentace válečných zajatců

Tištěné prameny a literatura:

ADIBEKOV, G. M.-ŠACHNAZAROVA, E. N.-ŠIPINJA, K. K.: *Organizacionnaja struktura Kominternu 1919-1943*. Moskva 1997

ANDERSON, K. M.: *Novyj oblik Kominternu*. Otčestvennyje archivy, 1998, č. 1, s. 17-20

ANDRES, E.: *Zločiny proti lidskosti spáchané komunistickou stranou Sovětského svazu na Čechách a Němcích žijících na území bývalé Volyňské gubernie*. In: Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu. Praha 1991, s. 166-170

Archiwalia polskiej proweniencji terytorialnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym. Warszawa 2000.

Archives of Russia. A Directory and Bibliographic Guide to Holdings of Moscow and St. Petersburg. Ed. by P. K. Grimsted. New York 2000

- Archivy Kremlja i Staroj ploščadi. Dokumenty po „dělu KPSS“. Annotirovannyj spravočnik dokumentov, predstavlennych v Konstitucionnyj sud Rossijskoj Federacii „po dělu KPSS“.* Novosibirsk 1995
- Archivy Rossii.* Moskva i Sankt-Peterburg. Spravočnik-obozrenije i bibliografičeskij ukazatel'. Moskva 1997
- ARZAMASKIN, Ju.: *Založniki vtoroj mirovoj vojny. Repatriacija sovetskich graždan v 1944-1953 gg.* Moskva 2001
- BABKA, L.: *Solovecký koncentrační tábor – unikát sovětského Gulagu.* Historický obzor, 13, 2002, č. 1-2, s. 24-32
- BACAJEV, I. D.: *Kolymskaja grjada archipelaga GULAG (zaključennyje).* In: Istoričeskije aspekty Severo-Vostoka Rossii: ekonomika, obrazovaniye, kolymskij GULAG. Madagan 1996, s. 29-46
- BARNOVSKÝ, M.: *Odvlečenie občanov ČSR zo Slovenska do pracovných táborov v ZSSR v rokoch 1944-1945.* In: V tieni totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948-1953, s. 10-21
- BAZUNOV, V. V.: *Tjurmy NKVD-MVD SSSR v karatělnoj sisteme sovetskogo gosudarstva.* Moskva 2000
- BELEVIČ, Je. V.: *Opyt sotrudničestva Archiva vněšněj politiki Rossijskoj Federacii s Institutom slavjanoveděnija RAN v oblasti publikacii vněšněpolitických dokumentov.* In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Moskva 2001, s. 178-183
- BERBERYUŠ, E.: *Golos iz GULAGa. Besedy s Olgerdom Volynskim.* Moskva 2000
- BERDINSKICH, V.: *Istorija odnogo lagerja (Vjatlag).* Moskva 2001
- BEZBORODOVA, I. V.: *Inostrannyje voennoplennyye i internirovannyje v SSSR. Iz istorii dějatělnosti Upravljenija po dělam voennoplennych i internirovannyh NKVD-MVD SSSR v poslevojennoj period. Otěčestvennaja istorija,* 1997, č. 5
- BEZDĚK, J.: *Ze Soloveckých ostrovů do východní Sibiře.* Širým světem, 15, 1938, s. 267-273, 321-325, 379-382, 437-441, 510-514, 555-560
- BEZDĚK, J.: *Domů ze sibiřského vyhnanství.* Širým světem, 16, 1939, s. 664-680
- BÍLEK, J.-DUFEK, J.: *Zajímavé materiály k československé historii v moskevských archivech.* Historie a vojenství, 43, 1994, č. 3, s. 80-89
- BÍLEK, J.-KOKOŠKA, S.: *2. zasedání česko-ruské komise historiků a archivářů v Moskvě.* Historie a vojenství, 46, 1997, č. 4, s. 194-197
- BONDAREVA, T. I.: *Dokumentalnyje publikacii po istorii XX v. na stranicach žurnala „Otěčestvennyje archivy“.* In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Moskva 2001, s. 283-289
- BORÁK, M.: *Materiály k perzekuci československých občanů v SSSR ve 30.-50. letech v ruských archivech.* In: Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945-1955. Opava 2001, s. 78-87
- BORÁK, M.: *Obyvatelé Těšínska obětmi táborů a věznic v SSSR (výsledky výzkumu).* Slezský sborník, 90, 1992, s. 108-120
- BORÁK, M.: *Příprava a průběh niských transportů.* In: Nisko 1939/1994. Ostrava 1995, s. 100-105

- BORÁK, M.: *Spravedlnost podle dekretu*. Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945-1948). Ostrava 1998
- BORÁK, M.: *Svědectví ze Životic*. Těšínsko za druhé světové války a okolnosti životické tragédie. Český Těšín 1999
- BORÁK, M.: *Symbol Katynia*. Zaolziańskie ofiary obozów i więzień w ZSRR. Czeski Cieszyn 1991
- BORÁK, M.: *Transport do tmy*. První deportace evropských Židů. Úvodní slovo Václav Havel. Ostrava 1994
- BORÁK, M.: *Vraždy v Katyňském lese*. Ostrava 1991
- BORÁK, M.: *Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti*. In: Evropa mezi Německem a Ruskem, Praha 2000, s. 505-522
- BORÁK, M. - JANÁK, D.: *Tábory nucené práce v ČSR 1948-1954*. Opava 1996
- BREZINA, I.: *Tajšet, Irkutská oblast*. Revolver Revue, 22, 1993, s. 211
- BROD, T.: *Československo a Sovětský svaz 1939-1945*. Moskva-objetí a pouto. Praha 1992, s. 374-418.
- BRUNOVSKIJ, V.: *V sovětských žalářích*. Praha 1931.
- BUGAJ, N. F.: *L. Berija - I. Stalinu: „Soglasno Vašemu ukazaniu...“* Moskva 1995
- BUGAJ, N. F.: *Deportacija narodov s Ukrainy (30-50je roky)*. Ukrainiskij istoričeskij žurnal [Kijev], 1990, č. 10, s. 32-45, č. 11, s. 20-25
- BUCHOVEC, O. G.: *Postsovětskoje „Velikoje pereselenije narodov“*. Belarus, Rossija, Ukraina i drugije. Moskva 2000
- BUKALOV, D.: *Ostarbajtery Donbassa*. In: Korní travy. Sborník statěj molodych istorikov. Moskva 1996, s. 155-159
- Butovskij poligon 1937-1938 gg.* Kníga pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 3, Moskva 1999
- BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu aneb Překáželi*. Praha 1999
- CAREVSKAJA, T. V.: *Ot katalogov „Osobych papok“ sekretariata NKVD-MVD SSSR k fundamentalnym publikacijam dokumentov po istorii sovětskogo obščestva*. In: Problemy publikaciji dokumentov po istorii Rossii XX veka. Moskva 2001, s. 227-230
- CARREL, P.-BÖDEKER, G.: *Die Gefangenen*. Leben und Überleben deutscher Soldaten hinter Stacheldraht. Berlin-Frankfurt/Main-Ullstein 1990
- Centralnyj gosudarstvennyj archiv Sovetskoj armii*. Putěvoditěľ. T. 1-2. Minneapolis 1991-1993
- CIESIELSKI, J.: *Z prac Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach rosyjskich*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, 1994, s. 195-207
- CIESIELSKI, S. - MATERSKI, W. - PACZKOWSKI, A.: *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*. Raport Komisji Ekspertów projektu celowego nr 1 H01G 001 97C/3153 (1997-1999) Komitetu Badań Naukowych – na zlecenie Ministerstwa Sprawiedliwości RP. Warszawa 2000
- CIPKIN, Ju. N.: *Ješčo raz o sud'be „belogvardějskogo“ zolota*. In: Iz istorii graždanskoj vojny na Dalnom Vostoke (1918-1922 gg.). Chabarovsk 1999
- ČAPLICKIJ, B.-OSIPOVA, I.: *Kníga pamjati*. Martirolog katoličeskoj cerkvi v SSSR. Moskva 2000

- Černá kniha komunismu. Zločiny, teror, represe. I. díl. Praha-Litomyšl, Paseka 1999
- ČERNIN, Je. A.: *Avtomatizirovannyj bank dannyh „Kniga pamjati“*. Otěčestvennyje archivy, 1995, č. 3, s. 100-101
- ČERNOBAJEV, A. A.: *Iz opyta publikacii dokumentov po istorii Rossii XX v. v žurnale „Istoričeskij archiv“*. In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Moskva 2001, s. 209-293
- ČUCHIN, I.: *Internirovannaja junost'.* Istorija 517-go lagerja internirovannyh němok NKVD SSSR. Moskva-Petrozavodsk 1995
- ČUKA, P.: *Únosy lidí z Československa sovětskou KGB. Securitas imperii.* Sborník k problematice bezpečnostních služeb, sv. 7, 2001, s. 192-223
- DEMČÍK, J.: *Můj útěk do Gulagu.* Podle vzpomínek literárně zpracoval Karel Richter. Praha 1995
- Deportacii narodov SSSR (1930-1950-je gody).* Sost. O. L. Milova. Č. 1-2. Moskva 1992, 1995
- DLUHOŠOVÁ, H.: *Vystěhovalectví na Ukrajinu.* Češi v cizině, sv. 9, 1996, s. 48-66
- Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů.* Díl 1-5, Praha 1975-1988
- DREBOTA, J.: *Vězněm sibiřského Gulagu.* Národní osvobození, 1991, č. 33-34, s. 10.
- DUDIN, A. N.: *Něizvestnyj GULAG.* Dokumenty i fakty. Moskva 1999
- DUFEK, V.: *Návrat volyňských Čechů v archivních materiálech.* Praha 1997
- DUFEK, V.: *Perzekuce Čechů na západní Volyni.* In: Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Praha 1997, s. 111-114
- DUGIN, A. N.-MALYGIN, A. Ja.: *Solženicyň, Rybakov: technologija lži.* Vojenno-istoričeskij žurnal, 1991, č. 7, s. 65-68
- ĐURČANSKÝ, F.: *Biela kniha.* Právo Slovákov na samostatnosť vo svetle dokumentov. Reprint 1. vyd. Trenčín, b.r.v., 3. díl
- DVOŘÁKOVÁ, Z.: *Z letopisů třetího odboje.* Praha 1992, s. 104-109
- EBEDŽANS, S. G.: *Proizvodstvennyj fenomen GULAGa.* Voprosy istorii, 1994, č. 6, s. 188-190
- ENT, A.: *Východní Volyň v létech 1918 –1947.* In: Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Praha 1997, s. 90-95
- EPIFANOV, A. Je.: *Stalingradskij plen 1942-1956 gody (německije vojennoplennyje v SSSR).* Moskva 1999
- FIALOVÁ, I.: *Istočnik - pozoruhodný časopis pro (nejen) soudobou historii.* Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 3-4, s. 547-562
- FILLA, P.: *Gulag-můj osud!* Moravskoslezský den, 4. 5. 1996, s. V.
- FILIP, Z.: *Proces s českými učiteli na Ukrajině v roce 1931.* In: Historia magistra vitae, vita magistra historiae. Praha 1998, s. 62-69.
- FILIP, Z.: *Případ učitele Bezděka.* Severomoravský příspěvek k dějinám stalinských represí. Severní Morava, 59, 1990, s. 23-38
- FILIP, Z.-FILIP, J.: *Tam na východě vidí oči spásu.* (Severomoravský příspěvek k dějinám Interhelpa). Severní Morava, 15, 1967, s. 9-18

- FILOMIŠIN, M. V.: *Naši pavšije kak časovyje...* Potěri vooružonnych sil SSSR v vojnach i vojennykh konfliktach. Vojenno-istoričeskij žurnal, 2000, č. 2, s. 16-25
- FITZPATRICK, S.: *Stalinskije krest'janě*. Socialnaja istorija Sovětskoj Rossii v 30-je gody: děrevnja. Moskva 2001
- FLID, O.D.-VSEVOLODOV, V. A.: *Zachoroněnija inostrannykh voennoplennykh na teritorii goroda Krasnogorska*. In: Tragedija vojny – tragedija plena. Moskva 1999, s. 328-346
- FOMIN, V. I.: *Plač matěri s Bjukkskich gor (vengerskije voennoplennyje v sovetskikh lagerjach)*. In: Tragedija vojny – tragedija plena. Moskva 1999, s. 83-94
- Fondy Russkogo zagraničnogo istoričeskogo archiva v Prage*. Mežarchivnyj putěvoditěl. Moskva 1999.
- GALICKIJ, V. P.: *Vengerskije voennoplennyje v SSSR*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1991, č. 10
- GALICKIJ, V. P.: *Vražeskie voennoplennyje v SSSR (1941-1945 gg.)*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1990, č. 9
- GOLIAT-GOROVSKÝ, K.: *Zápisky ze stalinských koncentráků*. Köln 1986
- Gorod i děrevnja v jevropejskoj Rossii*. Sto let peremen. Monografičeskij sbornik. Moskva 2001
- Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii: Putěvoditěl*. T. 2-3: Fondy GARF po istorii RSFSR. Moskva 1996, 1997, T. 6: Perečeň fondov GARF i naučno-spravočnyj apparat k dokumentam archiva. Moskva 1998
- GÖTZ, A.-HEIM, S.: *Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau („Sonderarchiv“)*. Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit. Düsseldorf 1993
- GRACIANSKÁ, N. N.-ZELENČUK, V. S.: *Etnografické zvláštnosti českého obyvatelstva ve vesnici Goluboje v Moldavské SSR*. Český lid, 61, 1974, s. 176-180
- GRAZIOZI, A.: *Velikaja krest'janskaja vojna v SSSR*. Bolševiki i krest'janě. 1917-1933. Moskva 2001
- GRIMSTED, P. K.: *Twice Plundered or „Twice Saved“? Identifying Russia's „Trophy“ Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt*. Holocaust and Genocide Studies, 15, 2001, č. 2, s. 191-244
- GULAG: (Glavnoje upravlenije lagerej) 1917-1960*. Sostavili A. I. Kokurin, N. V. Petrov. Moskva 2000
- GULAG: jeho stroitěli, obitatěli i geroi*. Pod red. I. V. Dobrovolskogo. T. 1: Rossija – po dorogam fanatizmu i mučeničestva. Moskva 1998. T. 2: Raskulačivanie i goněnie na Pravoslavnuju Cerkov popolniali lagerja GULAGa. Moskva 1999
- GULAG v Karelii*. Sbornik dokumentov i materialov 1930-1941. Petrozavodsk 1992
- GURKIN, V. V.-KRUGLOV, A.I.: *Krovavaja rasplata agresora*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1996, č. 3
- GVOZDKOVA, L. I.: *Prinuditělnyj trud*. Ispravitělnno-trudovyje lagerja v Kuzbasse (30-50-je gg.). T. 1-2, Kemerovo 1994
- GVOZDKOVA, L. I.: *Istorija reperessij i stalinskich lagerej v Kuzbasse*. Kemerovo 1997
- HANZLÍK, F.-POSPÍŠIL, Jan-POSPÍŠIL, Jar.: *Sluha dvou pánů*. Vizovice 1999
- HAVEL, J.: *Štvancem svědomí*. Ústí nad Orlicí 2002

- HARNA, J.: *Vzniká Česko-ruská komise historiků*. Český časopis historický, 93, 1995, č. 4, s. 800-801
- HEJL, V.: *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha 1990
- HEROLDOVÁ, I.: *Reemigrace etnických Čechů po první a druhé světové válce*. Plány, skutečnost, problémy. Paralely a rozdíly. In: *Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Díl 2. Praha 1999, s. 663.
- HEROLDOVÁ, I.: *Vystěhovalectví do jihovýchodní Evropy*. Češi v cizině, sv. 9, Praha 1996, s. 67-95
- HLAVÁČEK, Rostislav: *Volyňští Češi v bojích o starou vlast*. In: *Kapitoly z dějin volyňských Čechů*. Praha 1997, s. 150-159
- HOSPODÁR, V.: *Prechod frontu územím Slovenska počas druhej svetovej vojny a násilné odvlčenie československých občanov do nápravo-výchovných táborov a kolónií v ZSSR*. In: *Záverečná fáza 2. svetovej vojny a oslobodenie Slovenska*. Bratislava 1996
- HOSTIČKA, V.: *Volyňští Češi a jejich perzekuce v SSSR*. In: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století*. Praha 1998, s. 47-60
- HOSTIČKA, V.: *Vzpomínky volyňské Češky na život na Ukrajině a na Sibiři*. In: *Za svobodu a demokracii*. I. díl -Odpor proti komunistické moci. Uspořádali J. Cuhra a V. Vener. Praha 1999, s. 276-290
- HOSTIČKA, V.: *Volyňští Češi a jejich perzekuce v Sovětském svazu*. In: *Kapitoly z dějin volyňských Čechů*. Praha 1997, s. 97-110
- CHLEVNJUK, O. V.: *Politbjuro. Mechanizm političeskoj vlasti v 1930-je gody*. Moskva 1996
- CHLEVNJUK, O. V.: *Problemy podgotovki šestitomnoj dokumentalnoj publikacii „Istoria GULAGa 1918-1953 gg.“*. In: *Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka*. Moskva 2001, s. 223-226
- CHMIELARZ, A.: *Činnost Vojenské archivní komise v archivech Ruské federace*. Soudobé dějiny, 4, 1997, č. 2, s. 390-396
- CHRULEV, V. V.: *Čechoslovackij mjatěž i ego likvidacija*. Moskva 1940
- IGNATOVA, N.: *Specpereselency v respublike KOMI v 1939-1940 gg.: zaselenije i uslovija žizni*. In: *Korni travy. Sbornik statěj molodych istorikov*. Moskva 1996, s. 23-34
- Istorija beloj Sibirii*. Kemerovo 1999
- ISUPOV, V. A.: *Demografičeskije katastrofy i krizisy v Rossii v pervoj polovině XX veka*. Istoriko-demografičeskije očerki. Novosibirsk 2000
- IVANOVA, G. M.: *Gulag v sisteme totalitarnogo gosudarstva*. Moskva 1997
- IVANCOV, D.: *Provádění hromadné kolektivizace zemědělských usedlostí v Rusku*. Naše zahraničí, 12, 1931, s. 131-133.
- IVKIN, V. I.: *Gosudartvennaja vlast' v SSSR*. Vysšije organy vlasti i upravlenija i ich rukovoditeli 1923-1991. Istoriko-biografičeskij spravočnik. Moskva 1999
- Iz istorii graždanskoj vojny na Dalnem Vostoke (1918-1922 gg.)*. Chabarovsk 1999
- JAKOBSON, M. a L.: *Pesennyj folklor GULAGa kak istoričeskij istočnik (1917-1939)*. Moskva 1988
- JANÁK, D.: *Činnost Mimořádného lidového soudu Opava v letech 1945-1948*. Časopis Slezského zemského muzea, Série B, 43, 1994, s. 245-283

- JANÁK, D.: *Politické a legislativní aspekty táborů nucené práce. Část I.-III*, Slezský sborník, 98, 2000, s. 93-109, 171-190, 300-314
- JASIEWICZ, K.: *Liczba deportowanych*. Karta, 2001, č. 32, s. 143-145
- JAŽBOROVSKAJA, I. S.-JABLOKOV, A. Ju.-PARSADONOVA, V. S.: *Katynskij syndrom v sovetsko-polskich i rossijsko-polskich otnošenijach*. Moskva 2001
- JELANCEVA, O. P.: *Stroitelstvo No 500 NKVD: železnaja doroga Komsomolsk-Sovětskaja Tabaň (1930-40-je gg.)*. Vladivostok 1995
- JELISEJEVA, N. Je.: „Otvetvennost' za smertnost'... vozložit' na načalnikov konvojev.“ Otčestvennyje archivisty prodolžajut vyjavljat' i sistematizirovat' svedenija o potěrjach sredi německich i drugih voennoplennych na etape konvoirovanija. *Vojenno-istoričeskij žurnal*, 2000, č. 4, s. 71-77
- JUŠČÁK, P.: *Odvlečení. Osudy občanov Československa odvečených do pracovních táborov GULAG v ZSSR*. Bratislava 2001
- JOVBAK, V.: *Podkarpatská Rusj - Zakarpatská Ukrajina. (Krátce o historii)*. Kroměříž 2001
- JOVBAK, V.: *Pravda o 1. čs. samostatné tankové brigádě v SSSR*. I. kniha, Kroměříž 1999
- JŮN, L.: *Pobyt Rudé armády na území Československa po květnu 1945 v jednacích protokolech první poválečné československé vlády*. 1. část. *Slovanský přehled*, 82, 1996, č. 3-4, s. 295-303
- Kapitoly z dějin volyňských Čechů*. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Koordinátor Vladimír Dufek. Praha 1997
- KARNER, S.: *Im Archipel GUPWI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941-1956*. München 1995
- Katyň. Dokumenty zbrodni*. T. 1-2, Warszawa 1995, 1998
- Katyň. Plenniki neobjavlennoj vojny*. Pod red. A. N. Jakovleva. Moskva 1999
- Katyň. Svidětelstva, vospominanija, publicistika*. Moskva 2001
- KIRILLOV, V. M.: *Istorija repressij v Nižnětagilskom regioně Urala, 1920-načalo 50-ch gg*. Nižnij Tagilsk 1996
- KLIČKA, J.: *Žil jsem v SSSR*. Praha 1942
- KLIČKA, J.: *Krev a slzy. Osudy českých sedláků ve znamení srpů a kladiva*. Praha 1942
- KNYT, A.: *Represjonowani – imiennie*. Karta, 2000, č. 31, s. 142-145
- KLIMOVICH, R.: *Koněc GORLAGa*. Minsk 1999
- KOKURIN, A. I.: *Lubjanka: VČK-OGPU-NKVD-MGB-MVD-KGB, 1917-1960*. Spravočnik. Moskva 1997
- KOLPAKIDI, A.-PROCHOROV, D.: *Imperija GRU. Očerki istorii rossijskoj voennoj razvedki*. Kniga 1-2. Moskva 2001
- Komintern i graždanskaja vojna v Ispanii. Dokumenty*. Moskva 2001
- Komintern i ideja mirovoj revoljucii. Dokumenty*. Moskva 1998
- Komintern i Vtoraja mirovaja vojna*. Č. 1-2, Moskva 1994, 1996
- KONASOV, V. B.: *Sud'by německich voennoplennych v SSSR*. Vologda 1996

- KOROVIN, V. V.: *Istorija otěčestvennyh organov bezopasnosti*. Moskva 1998
- Krasnyj terror v gody graždanskoj vojny*. Voprosy istorii, 2001, č. 7, s. 3-34, č. 8. s. 3-34, č. 9, s. 10-35, č. 10, s. 3-34
- KRBA, J.: *Vystěhovalecké družstvo Interhelpo a jižní Morava*. In: Kulturně historické styky jižní Moravy. Břeclav-Brno 1991, s. 97-101
- Kriegsgefangene – voennoplennyje*. Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion. Düsseldorf 1995
- KRUPENNIKOV, A. A.: *O naučnoj koncepcii meždunarodnogo antivojennogo muzeja v g. Krasnogorske*. In: Tragedija vojny – tragedija plena. Moskva 1999, s. 210-219
- KRUPENNIKOV, A. A.: *Otraženije plena v ekspozicii muzeja*. In: Tragedija i geroizm. (Sovetskije voennoplennyje. 1941-1945 gody). Moskva 1999, s. 190-205
- KUDRJAVCEV, V. N.-TRUSOV, A. I.: *Političeskaja justicija v SSSR*. Moskva 2000
- KURAL, V.-RADVANOVSKÝ, Z.: *„Sudety“ pod hákovým křížem*. Ústí nad Labem 2002
- KULKA, E.: *Židé v československé Svobodově armádě*. Praha 1990
- KURICYN, V. M.: *Istorija gosudarstva i prava Rossii. 1929-1940*. Moskva 1998
- LANCIGER, J.: *Střetnutí věků*. Ostrava 2000
- LARKOV, N. S.: *Načalo graždanskoj vojny v Sibirii*. Tomsk 1995
- LEBEDĚVA, N. S.: *Projekt Instituta vseobščej istorii RAN i RGASPI „Istorija Kominterny v dokumentach“*. In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Moskva 2001, s. 194-207
- LESÁK, J.: *Čas oponou trhnul...* Praha 2000
- LETZ, R.: *Činnosť sovietskych orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 a 1945*. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy). Bratislava 1994, s. 102-113
- LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945-1948 na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava 1994
- LEVORA, V.-DVOŘÁKOVÁ, Z.: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Praha 1993
- LITERA, B.: *SMĚŘ. K činnosti sovětské vojenské kontrarozvědky za druhé světové války*. Slovanský přehled, 86, 2000, č. 1, s. 1-24
- LITERA, B.-VORÁČEK, E.-WANNER, J.: *Armáda jako nástroj státní integrace SSSR (1923-1941)*. Praha 1997, s. 297-312
- LUŽANSKÝ, Š.: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939-1942)*. Praha 1999
- Lubjanka. VČK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917-1960*. Spravočnik. Sost. A. N. Jakovlev. Moskva 1997
- LUBJANKA 2. Iz istoriji otěčestvennoj kontrrazvedki*. Moskva 1999
- MAKDERMOTT, K.-DŽEREMI, A.: *Komintern*. Istorija meždunarodnogo kommunizma ot Lenina do Stalina. Moskva 2000
- MARJINA, V. V.: *Čechoslovackij legion v SSSR (1939-1941 gg.)*. Voprosy istorii, 1998, č. 2, s. 58-73
- MARJINA, V. V.: *Čechoslovacko-sovetskije otnošenija v diplomatičeskich peregovorach 1931-1945 gg.* Novaja i novejšaja istorija, 2000, č. 4, s. 144-151

- MASARYK, T. G.: *Světová revoluce. Za války a ve válce. 1914-1918*. 22. vyd. Praha 1938
- Medailony statečných*. Napsali K. Borský, J. a B. Kopoldovi, M. a O. Kvapilovi, S. Petras, M. Šmoldas. Praha 1998
- Mobilizovat' němců v rabočiye kolonny...J. Stalin*". Sbornik dokumentov (1940-je gody). Sost. N. F. Bugaj. Moskva 1998
- Mor*. Dokumenty o kolektivizácii i golodě na Ukrajině. Russkij archiv, 1992, č. 2, s. 209-248
- MOROZOV, N. A.: *GULAG v Komi kraje 1929-1956*. Syktyvkar 1997
- MOROZOV, N. A.: *Mnogonacionalnyj GULAG*. Žizn' nacionalnostej, 1996, č. 4, s. 36-39
- MOROZOV, N. A.: *Osobyje lagerja MBD SSSR v Komi ASSR (1948-1954 gody)*. Syktyvkar 1998
- MOTÝL, I.: *Ke Svobodově armádě jsem šel z gulagu, vzpomíná veterán*. Mladá fronta Dnes, 29.4.2000.
- MUCHOVÁ, A.: *Co mnozí nemuseli poznat*. In: Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Praha 1997, s. 122
- MUSIL, M.: *Čech odsouzený k smrti v Rusku i doma dostane řád*. Lidové noviny, 26. 10. 2000, s. 1 a 4.
- MYŠKA, M.: *Věznům stalinských gulagů*. (O osudech ostravského advokáta JUDr. Karla Goliata). Vlastivědné listy, 18, 1992, č. 1, s. 15-19
- Nakazannyj narod*. Repressii protiv rossijskich němců. Moskva 1999
- Naučnaja koncepcija ekspozicii meždunarodnogo antivojennogo muzeja „Memorialnyj muzej tragedii vojny i plena“*. In: Tragedija vojny tragedija plena. Moskva 1999, s. 292-299
- NĚLIPOVIČ, S. G.: *Repressii protiv poddanych „centralnych deržav“*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1996, č. 6, s. 32-43
- Naselenije v Rossiji v XX veke*. Istoričeskije očerki. T. 2 - 1940-1959 gg. Moskva 2001.
- Něljza upustiť im sozdannuju biblioteku (dokumenty o polučeniji Russkogo zagraničnogo archiva iz Čechoslovakii)*. Istočnik, 1993, č. 4, s. 122-127
- NĚMEČEK, J.-NOVÁČKOVÁ, H.-ŠŤOVÍČEK, I.-TEJCHMAN, M.: *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945*. Dokumenty. Díl 1-2, Praha 1998-1999
- NIKIŠKIN, K. S.: *Ob ispolnēnii organami vnutrennyh děl zakonodatēlstva o rehabilitacii i Archivnom fonde RF*. Otčestvennyje archivy, 1995, č. 6, s. 26-29
- NOSKOVA, A. F.: *Někotoryje problemy publikacii dokumentov po istorii poslevojennoj Vostočnoj Jevropy*. In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Moskva 2001, s. 184-187
- NOVÁK, M.: *Bratři*. In: Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Praha 1997, s. 115-121
- O sud'be inostrannyh specialistov v SSSR*. Otčestvennyje archivy, 1992, č. 6, s. 60-70
- Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otčestvennoj vojně*. T. 1-2, Moskva 1995
- „Osobaja papka“ J. Stalina*. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR 1944-1953 gg. Katalog dokumentov. Moskva 1994
- „Osobaja papka L. P. Berii*. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR, 1946-1953. Katalog dokumentov. Moskva 1996

- „Osobaja papka“ N. S. Chruščeva (1954-1956 gg.). Perepiska MVD SSSR s CK KPSS (1957-1959 gg.). Iz materialov Sekretariata MVD SSSR (1954-1959 gg.). Katalog dokumentov. Moskva 1995
- „Osobaja papka“ V. M. Molotova. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR 1944-1956 gg. Katalog dokumentov. Moskva 1994
- Otděl CK KPSS po svjazam s inostrannymi kompartijami. 1953-1957. Annotirovannyj spravočnik. Moskva 1999
- Otkrytyj archiv. Spravočnik opublikovannyh dokumentov po istorii Rossii XX veka iz gosudarstvennyh i semejnyh archivov (po otěčestvennoj žurnalnoj periodike i almanacham, 1985-1996 gg.). 2. vyd. Moskva 1999
- 58-10. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR po delam ob antisovetskoj agitacii i propagande. Mart 1953-1991. Anotirovannyj katalog. Moskva 1999
- PANKOV, S. A.: *Lagernaja sistema i prinuditel'nyj trud v Sibirii i na Dal'nem Vostoke v 1929-1941 gg.* In: Vozvraščeniye pamjati. Istoriko-archivnyj almanach. Vyp. 3., Novosibirsk 1997
- PARSADONOVA, V. S.: *Deportacija naselenija iz Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Belorussii v 1939-1941 gg.* Novaja i novejšaja istorija, 1989, č. 2, s. 26-44
- PASSAT, V. I.: *Trudnyje stranicy istorii Moldovy. 1940-1952.* Moskva 1994
- PAVLIČ, J.: *Přežil jsem Gulag. Vyprávění po padesáti letech.* Praha 2000
- PAZDERA, Š.: *Strašná je chuť moci!* In: Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu. Praha 1991, s. 214-217
- Pečalnaja pristaľ. Sost. I. L. Kuzněcov. Syktyvkar 1991
- PETROV, N.V. - SKORKIN, K. V.: *Kto rukovodil NKVD 1934-1941.* Spravočnik. Moskva 1999
- PFAFF, I.: *Česká levice proti Moskvě 1936-1938.* Praha 1993
- PICHLÍK, K.: *Čeští krajané v Rusku a první československý odboj. Češi v cizině, sv. 8,* 1995
- PICHLÍK, K.-KLÍPA, B.-ZABLOUIDILOVÁ, J.: *Českoslovenští legionáři (1914-1920).* Praha 1996
- PLAČEK, V.: *Prajzáci aneb k osudům Hlučínska 1742-1960.* Hlučín-Kravaře 2000
- POGONIJ, Ja. F.: *Sotrudničestvo Upravlenija registracii i archivnyh fondov FSB Rossii s otěčestvennymi i zarubežnymi naučnymi učrežďenijami po izdaniju dokumentov.* In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Moskva 2001, s. 16-23
- POLÁK, F.: *Otroci v sovětských koncentračních táborech.* New York 1955
- POLÁK, F.: *Cestou ze sovětského koncentráku.* New York 1959
- POLÁK, F.: *Jak žili a umírali sovětští otroci.* New York 1962
- POLJAN, P. M.: *Internirovannyje němcy v SSSR.* Voprosy istorii, 2001, č. 8, s. 113-123
- POLJAN, P.: *Ně po svojej vole...* Istorija i geografija prinuditel'nyh migracij v SSSR. Moskva 2001
- POLJAN, P. M.: *„Vestarbajtery“: internirovannyje němcy v SSSR (predistorija, istorija, geografija).* Stavropol-Moskva 1999
- POLJAN, P. M.: *Žertvy dvuch diktatur. Ostarbajtery i voennoplennyje v Tret'jem Rejche i ich repatriacija.* Moskva 1996

- POLLÁK, P.: *Internacionálna pomoc československého proletariátu národom SSSR*. Dejiny československého robotníckeho družstva Interhelpo v sovietskej Kirgízii. Bratislava 1961
- POLIŠENSKÁ, M.: *Pohlčení mašinérií stalinskej moci*. Českoslovenští občané v sovětských zajateckých a internačních táborech a ministerstvo zahraničních věcí 1945-1949. *Mezinárodní politika*, 15, 1991, č. 11, s. 26-27
- POLIŠENSKÁ, M.: *The Deportation of Czechoslovak Citizens to the Soviet Internment and Prison Camps, and the Struggle for their Repatriation, 1945-1949*. *Bohemia* 39, 1998, č. 2, s. 371-381
- Poživši v GULAGe. Sbornik vospominanij. Sost. A. I. Solženicyn. Moskva 2001
- PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry v ruských archivech - nový pramen k československým dějinám 1941-1945*. Badatelské zkušenosti z let 1994 a 1995. *Soudobé dějiny*, 2, 1995, č. 4, s. 609-628
- Prikazy NKVD SSSR 1934-1941 gg*. Katalog rassekrečennych dokumentov GARF. Novosibirsk 1999
- Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka*. Moskva 2001.
- PRONIČEV, P. I.: *Publikatorskaja dějatelnost' MID Rossii v 1992-1999 gg*. In: *Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka*. Moskva 2001, s. 24-29
- Protokoly rukovodjaščich organov narodnogo komissariata po dělam nacionalnostěj RSFSR 1918-1924 gg*. Katalog dokumentov. Moskva 2001
- Putěvoditěl po fondam CChDMO*. Moskva 1999
- Putěvoditěl po fondam i kolekcijam ličnogo proischoždenija*. Moskva 1996
- RAFAJ, P.: *Česko-ruská komise historiků a archivářů a její činnost*. *Archivní časopis*, 48, 1998, č. 2, s. 104-108
- RAFAJ, P.: *Předání kopií dokumentů z Archivu prezidenta Ruské federace*. *Archivní časopis*, 47, 1997, č. 4, s. 246-249
- Raskulačivali daže inostrancev. Dokumenty perioda kollektivizacii*. Něžizvestnaja Rossija. Kniga 2. s. 324-336
- Rasstrelnyje spiski*. Vypusk 1: Donskoje kladbišče. 1934-1940. Moskva 1993. Vypusk 2: Vagaňkovskoje kladbišče. 1926-1936. Moskva 1995
- Reabilitacija: kak eto bylo*. Dokumenty prezidiuma CK KPSS i drugije materialy. T. 1-3, Moskva 2000-2002
- Religioznyje organizacii v SSSR*. Otčestvennyje archivy, 1995, č. 2, s. 37-67, č. 3, s. 41-70
- RICHTER, K.: *Podkarpatští Rusíni v boji za svobodu*. Praha 1977
- Repressii protiv poljakov i polskich graždan*. Istoričeskije sborniki Memoriala. Moskva 1997
- REZNIKOVA, A.: *Knigi pamjati kak istoričeskij istočnik*. Publikováno: www.memo.ru
- ROSSI, J.: *Spravočnik po GULAGu*. Č. 1-2. Moskva 1991 (zkrácený český překlad *Encyklopedie GULAGu*. Praha 1999)
- Rossijskij centr chraněnija i izučěnija dokumentov novejšej istorii*. Kratkij putěvoditěl. Fondy i kolekcii, sobrannyje Centralnym partijnym archivom. Moskva 1993

- Rožděnije GULAGa. Diskussii v verchnich ešelonach vlasti.* Sost. S. A. Krasilnikov. Istoričeskij archiv, 1997, č. 4, s. 142-156
- Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945.* Sv. 1-4, Praha 1993-1996
- Russkij archiv: Velikaja Otčestvennaja.* T. 24 (13) - Inostrannyje vojenno-plennyye Vtoroj mirovoj vojny v SSSR. Moskva 1996
- SAVICKÝ, I.: *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách. 1914-1938.* Praha 1999
- Sbornik dokumentov po istorii ugolovnogo zakonodatelstva SSSR i RSFSR (1917-1952 gg.).* Moskva 1953
- Sbornik zakonodatel'nykh i normativnykh aktov o repressijach i rehabilitacii žertv političeskikh repressij.* Sost. Je. A. Zajcev. Moskva 1993
- SECKÁ, M.: *Češi v rumunském Banátu. Češi v cizině,* sv. 8, 1995, s. 92-115
- SECKÁ, M.: *Češi v Rumunsku. Češi v cizině,* sv. 9, 1996, s. 96-104
- SEMRJAGA, M. I.: *Kak my upravljali Germanijej.* Politika i žizn'. Moskva 1995
- Sistema ispravitel'no-trudovykh lagerej v SSSR 1923-1960.* Spravočnik. Sost. M. B. Smirnov. Moskva 1998
- SLÁDEK, Z.: *Odškodňovací akce Čechoslováků z Ruska.* Slovanský přehled, 52, 1966, s. 257-263
- SLÁDEK, Z.: *Ruská emigrace v Československu (Problémy a výsledky výzkumu).* Slovanský přehled, 79, 1993, č. 1, s. 1-13
- SLÁDEK, Z.-BĚLOŠEVSKÁ, L. a kol.: *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939).* Praha 1998
- SLOBODNÍK, D.: *Paragraf: Polárny kruh.* Bratislava 1991
- SMYKALIN, A. S.: *Kolonii i tjurmy v Sovetskoj Rossii.* Jekaterinburg 1997
- SOKOLOV, V. V.: *Archiv vněšněj politiky RF – istorikam.* Novaja i novějšaja istorija, 1992, č. 4, s. 156-165
- SOLŽENICYN, A.: *Archipelag GULAG.* Moskva 1990. České vydání *Souostroví GULAG.* Díl 1-3. Praha 1990
- SOROKINA, T. V.: *Vidovaja i tematičeskaja publikacija v archeografičeskoj praktike RGAE.* In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Moskva 2001, s. 123-128
- Sovětskaja děrevnja glazami VČK-OGPU-NKVD 1918-1939.* Dokumenty i materialy. Pod red. A. Bereloviča, V. Daniloviča. T. 1-2, Moskva 2000
- Specialnyje lagerja NKVD/MVD SSSR v Germanii 1945-1950 gg.* Sbornik dokumentov i statěj. Pod red. S. V. Mironěnko. Moskva 2001
- Specpereselency v Zapadnoj Sibirii 1933-1938.* T. 1-4, Novosibirsk 1992-1996
- Specposjolki v Komi oblasti.* Po materialam splošnogo obsledovanija. Ijuň 1933 g. Sbornik dokumentov. Sost. G. F. Dobronoženko, L. S. Šabalova. Syktyvkar 1997
- Spravki o čislennosti zaključennych, soděržavšichsja v lagerjach, tjurmach i kolonijach NKVD.* Vojenno-istoričeskij žurnal, 1991, č. 7, s. 68-73
- SSSR i germanskij vopros.* Sost. G. P. Kynin i J. Laufer. T. 1-2. Moskva 1996 a 2000

- SSSR-Polša. Mechanizmy podčinění 1944-1949 gg. Sbornik dokumentov. Pod red. G. Bordjugova, G. Matvejeva, A. Koseckogo, A. Pačkovskogo. Moskva 1995
- Ssylnyje mužiki*. Pravda o specposjolkach. Podgotovil N. V. Těpcov. In: Něživěstnaja Rossija. XX vek. Kniga 1. Moskva 1992, s. 184-268
- Stalinskoje Polibjuro v 30-je gody*. Sbornik dokumentov. Moskva 1995
- STECOVSKIJ, J. I.: *Istorija sovetskich represij*. T. 1-2, Moskva 1997
- STRNADEL, D.: *Úředně mrtvý vypovídá*. Moravskoslezský den, 20. 6. 1992, s. II
- STRUSKA, V.: *Spolupráce čelných představitelů KSČ s NKVD (KGB). 1944-1948*. In: Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu. Praha 1991, s. 150-165
- SUDOPLATOV, P.: *Specoperacii*. Ljubanka i Kreml. 1930-1950 gody. Moskva 2001
- SVOBODA, L.: *Cestami života*. I.-II. Praha 1971, 1992
- SVOBODNÝ, P. /sest./: *Informace o společných (mezinárodních) komisích historiků*. Český časopis historický, 99, 2001, č. 3, s. 663-665
- ŠKORPIL, P.: *K problematice počtu československých obětí nacionálně socialistického Německa v letech 1938-1945*. Tereziánské listy, 21, 1993, s. 60-78
- ŠEDIVÝ, I.: *Sdružení Čechů a Slováků z Ruska a československá vláda 1919-1929*. (Podpory, subvence, dotace, odškodnění). Československý časopis historický, 36, 1988, č. 2, s. 212-237.
- ŠRÁMEK, P.: *K důstojníkům československé armády odvezeným v roce 1945 do SSSR*. In: BYSTROV, V.: *Z Prahy do GULAGu aneb Překáželi*. Praha 1999, s. 330-333.
- ŠŤOVÍČEK, I.-KOKOŠKA, S.: *Archivy Ruské federace*. Historie a vojenství, 41, 1992, č. 5, s. 181-184
- ŠVORC, P.: *Zakliata krajina*. (Podkarpatská Rus 1918-1946). Prešov 1996
- Tábory nucené práce a další projevy perzekuce 1948-1954*. Opava 1991
- Tak eto bylo*. Nacionalnyje repressii v SSSR 1919-1952 gody. Sost. S. U. Alijeva. T. 1-3. Moskva 1993
- TEJCHMAN, M.: *Bukovina – zapomenutá země?* Slovanský přehled, 78, 1992, č. 3, s. 321-325
- TEJCHMAN, M.: *Připojení Besarábie a severní Bukoviny k Sovětskému svazu v roce 1940*. Slovanský přehled, 77, 1991 s. 192-200
- TELICYN, V.: *„SMERŠ“: operacii i ispolnitěli*. Smolensk 2000
- TOPINKA, E.: *Některá fakta o represáliích proti Čechům v bývalém Sovětském svazu*. In: Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Praha 2000, s. 63-66
- Tragedija i geroizm*. (Sovetskije voennoplennnyje. 1941-1945 gody). Moskva 1999
- Tragedija sovětskoj děrevni*. Kollektivizacija i raskulačivaniye. Dokumenty i materialy. T. 1-3. Moskva 1999-2001
- Tragedija vojny – tragedija plena*. Sbornik materialov. Moskva 1999
- TUNÁK, P.: *Vázeň gulagov*. Svedectvo, 1, 1992, č. 5
- Tvorčestvo i byt GULAGa*. Katalog muzejnogo sobranija Obščestva Memorial. Moskva 1998
- UHEREK, Z.-VALÁŠKOVÁ, N.-BROUČEK, S.: *Češi z Běloruska*. Český lid 84, 1997, s. 177-190

- UHEREK, Z.-VALÁŠKOVÁ, N.-KUŽEL, S.: *Potomci českých emigrantů v Kazachstánu*. Český lid 86, 1999, č. 3, s. 235-270
- URBAN, J.: *Na Sibiři? Zkušenosti českých osadníků v zemi sovětů*. Praha 1943
- URLANIS, V. S. : *Istorija vojennyh potěr*. Sankt-Peterburg - Moskva 1999
- USTINKIN, S. V.: *Učastije čechoslovackogo korpusa v intervencii v Rossii (1918-1920 gg.)*. In: Russkaja, ukrainskaja i beloruskaja emigracija v Čechoslovakii meždu dvumja mirovymi vojnami. Díl 2. Praha 1995
- VACULÍK, J.: *Archivní prameny k problematice českého vystěhovalectví do Ruska a SSSR*. In: Z regionální historie a archivnictví. Břeclav-Brno-Olomouc 1990, s. 251-255
- VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů. I-III*, Praha 1997, 1998, 2001
- VACULÍK, J.: *Hledali svou vlast*. Praha 1995
- VACULÍK, J.: *K místu volyňských Čechů v I. a II. odboji*. Češi v cizině, sv. 8, 1995, s. 67-74.
- VACULÍK, J.: *K průběhu opce pro československé státní občanství na Podkarpatské Rusi v letech 1945-1948*. Sborník Vojenské akademie Brno, Řada C-společenskovední, Brno 1994, s. 323-332
- VACULÍK, J.: *Zahraniční krajané a stará vlast (na příkladu Čechů na polské Volyni)*. In: Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. Díl 2. Praha 1999, s. 653-660.
- VALÁŠKOVÁ, N.: *Česká minorita v Kazachstánu a její přesídlování do České republiky*. Český lid, 85, 1998, č. 2, s. 161-170
- VALÁŠKOVÁ, N.: *Češi v Rusku*. Češi v cizině, sv. 9, 1996, s. 26-47
- VAŠKO, V.: *Ne vším jsem byl rád*. Vlastní životopis. 2. vyd. Kostelní Vydří 2001
- VAŠKO, V.: *Neumlčená*. Kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce. Díl I., Praha 1990
- VEBER, V.: *Zpráva o 2. zasedání česko-ruské komise historiků a archivářů*. Slovanský přehled, 83, 1997, č. 2, s. 246
- Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945-1955*. Ed. D. Janák. Opava 2001
- Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945-1955*. Ed. D. Janák. Praha 2001
- VIDŇANSKIJ, S.-GAJDOŠ, M.: *Niektoré osobitosti nastolenia totalitného režimu v Zakarpatskej Ukrajině*. In: Od diktatury k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945-1953. Bratislava 1995, s. 80-87
- VINOGRADOV, V. K.: *Voprosy archeografičeskoj kultury v processe vvedenija v naučnyj oborot rassekrečennych dokumentov iz archivov FSB Rossii*. In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Moskva 2001, s. 109-112
- Vojennoplennyye v SSSR 1939-1956*. Dokumenty i materialy. Pod red. M. M. Zagorulko. Moskva 2000
- VORÁČEK, E.: *Bibliografie české produkce z oboru ruských a sovětských dějin v období od listopadu 1989 do jara 1995*. Slovanský přehled, 81, 1995, s. 345-360
- VORÁČEK, E.: *Současné možnosti pramenného studia vývoje SSSR ve 20. - 30. letech v ústředních ruských archivech*. Slovanský přehled, 82, 1996, č. 3-4, s. 273-285

- VORÁČEK, E.-HORČÁKOVÁ, V.: *Česká historická produkce let 1990-2000 k dějinám Ruska, Ukrajiny, Běloruska a Sovětského svazu*. Slovanské historické studie, 27, 2001, s.183-224
- Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov. 1944-1953 gg.* T. 1-2. Moskva-Novosibirsk 1997-1998
- VSEVOLODOV, V. A.: „Arifmetika“ i „algebra“ učota vojenno-plennych i internirovannykh v sisteme UPVI NKVD-MVD SSSR v period 1939-1956 gg. In: *Tragedija vojny-tragedija plena*. Moskva 1999
- WAGNEROVÁ, T.: *Naši v poválečném Gulagu*. Poslední čeští svědkové sovětských koncentráků odcházejí. Lidové noviny, 17. 1. 1998, s. VI
- WEIL, J.: *Dřevěná lžíce*. Praha 1992
- WEIL, J.: *Moskva-hranice*. 1. vyd. Praha 1937, 2. vyd. Praha 1991
- ZACHAROV, V. V.-FILIPPOVYCH, L. N.-CHAJNEMANN, M.: *Materialy po istorii sovetskoj vojennoj administracii v Germanii 1945-1949 gg.* Naučno-spravočnoje izdanie. Moskva 1999
- ZEMSKOV, V. N.: *GULAG (istoriko-sociologičeskij aspekt)*. Sociologičeskije issledovanija, 1991, č. 6, s. 10-27, č. 7, s. 3-16
- ZEMSKOV, V. N.: *Massovoje osvoboždenije specposelencev i ssylnych (1954-1960 gg.)*. Sociologičeskije issledovanija, 1991, č. 1, s. 5-26
- ZEMSKOV, V. N.: *Specposelency (po dokumentam NKVD-MVD SSSR)*. Sociologičeskije issledovanija, 1990, č. 11, s. 3-17
- ZEMSKOV, V. N.: *Specposelency (1930-1959 gg.)*. In: *Naselenije Rossii v 1920-1950-je gody: čislennost', potěri, migracii*. Moskva 1994, s. 145-194
- ZEMSKOV, V. N.: *Sud'ba „kulackoj ssylki“ (1930-1954 gg.)*. Otěčestvennaja istorija, 1994, č. 1, s. 118-147
- ZEMSKOV, V. N.: *Zaključonnyje, specposelency, ssylkoposelency, ssylnyje i vyslannyje (statistiko-geografičeskij aspekt)*. Sociologičeskije issledovanija, 1991, č. 5, s. 151-165
- ZEMSKOV, V. N.: *Zaključonnyje v 30-je gody (demografičeskij aspekt)*. Sociologičeskije issledovanija, 1996, č. 7, s. 3-14
- ZILYNSKYJ, B.: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917-1945 (1994)*. Praha 1995
- ZIMA, V. F.: *Mentalitet narodov Rossii v vojne 1941-1945 godov*. Moskva 2000
- Zírající do slunce*. Literárněvědný sborník o životě a díle gruzínského knížete Konstantina Čcheidzeho, spisovatele v Čechách. Sestavili V. Bystrov a J. Vacek. Praha 2002
- Zločiny komunismu*. Mimořádná příloha MF Dnes 25. 2. 2000
- ŽUKOVSKIJ, V. S.: *Lubjanskaja imperija NKVD 1937-1939*. Moskva 2001
- ŽURAVLJOV, S.: „Maleňkije ljudi“ i „bolšaja istorija“. Inostrancy moskovskogo Elektrozavoda v sovetskom obščestve 1920-ch–1930-ch gg. Moskva 2000